

LETNIK XLI
FEBRUAR 1989

Marija Logar
AUSCHWITZ
KMET V AUSCHWITZU
KREGANJE Z ŽUPANOM
LENČIN SMRTNI DAN

Marija Logar
PO ŽAPORIH IN PO TABORIŠČIH,
DOMA IN NA TUJEM

dr. Franc Rozman
DELAVSKA IN STROKOVNA DRUŠTVA NA SLOVENSKEM KOROŠKEM IN
ŠTAJERSKEM OD ZAČETKOV DO NASTANKA AVSTRIJSKE
SOCIALNODEMOKRATSKE STRANKE

dr. Jasna Fischer
DRUŽBENE OSNOVE DELAVSKEGA GIBANJA NA SLOVENSKEM IN USTANOVITEV
PRVIH STROKOVNIH (SINDIKALNIH) DRUŠTEV

dr. France Kresal
ZAČETKI DELOVANJA ZAKONODAJE ZA ZAŠČITO DELAVSTVA IN VLOGA
(SINDIKALNIH) STROKOVNIH ORGANIZACIJ

dr. Miroslav Stiplovšek
RAST SOCIALNODEMOKRATSKIH STROKOVNIH (SINDIKALNIH) ORGANIZACIJ
NA SLOVENSKEM OD DEVETDESETIH LET DO PRVE SVETOVNE VOJNE

dr. Miroslav Stiplovšek
ZNAČILNOSTI RAZVOJA KRŠČANSKOSOCIALNIH IN LIBERALNIH STROKOVNIH
ORGANIZACIJ NA SLOVENSKEM DO PRVE SVETOVNE VOJNE

inž. Drago Hartner
PISMO

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije, Ljubljana, Vrtača 11

REVIJO IZDAJA

Založba Borec, Ljubljana, Miklošičeva 28

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Albert Jakopič, dr. Božidar Jezernik, Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osolnik, Janez Vipotnik, dr. Miro Stiplovšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, dr. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

OBLIKOVANJE IN TEHNIČNA UREDITVE

Darja Cjuha

LEKTORICA

Sonja Likar

TAJNICA

Mira Puntar

CENA

Polletna naročnina 35.000 dinarjev, enojna številka 6.000, dvojna številka 8.000 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-310514 (revija Borec)

NAKLADA POSAMEZNE ŠTEVILKE

1700 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/1 – poštni predal 203, telefon 320 486

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

Oproščeno prometnega davka

po pristojnem mnenju Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA
OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA
ODLIKOVALA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT
NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE
NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982,
KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

POEZIJA

<i>Marija Logar</i>	Auschwitz	157
	Kmet v Auschwitzu	158
	Kreganje z županom	160
	17. april – Lenčin smrtni dan	161

SPOMINSKO PRIČEVANJE

<i>Marija Logar</i>	Po zaporih in taboriščih, doma in na tujem (Spremna beseda in opombe mag. Marija Stanonik)	167
---------------------	---	-----

120 LET SINDIKALNEGA GIBANJA NA SLOVENSKEM

<i>dr. Franc Rozman</i>	Delavska in strokovna društva na slovenskem Koroškem in Štajerskem od začetkov do nastanka avstrijske socialnodemokratske stranke	211
<i>dr. Jasna Fischer</i>	Družbene osnove delavskega gibanja na Slovenskem in ustanovitev prvih strokovnih – sindikálnih društev (1867–1890)	222
<i>dr. France Kresal</i>	Začetki delovanja zakonodaje za zaščito delavstva in vloga strokovnih – sindikalnih organizacij	230
<i>dr. Miroslav Stiplovšek</i>	Rast socialnodemokratskih strokovnih – sindikálnih organizacij na Slovenskem od devetdesetih let do prve svetovne vojne	247
<i>dr. Miroslav Stiplovšek</i>	Značilnosti razvoja krščanskosocialnih in liberalnih strokovnih organizacij na Slovenskem do prve svetovne vojne	254

NA NAŠ NASLOV

<i>inž. Drago Hartner</i>	Pismo	258
---------------------------	-------	-----

NA NAŠ NASLOV

ODMEVI IN UGOVORI ZOPER GRIČARJEV KRITIČNI POGLLED NA NEKATERE ZAPISE O DOGAJANJU V LITIJSKEM OKROŽJU	259
---	-----

NA NAŠ NASLOV

<i>Franci Strle</i>	Odgovor na obtožbe škofa Leniča (Mladina 1988, številka 54)	278
---------------------	--	-----

AVTORSKI SINOPSIS	291
-------------------	-----

POEZIJA

<i>Mimi Malenšek</i>	Mesec nad Funtano, Za to še nimamo besed, Balada o čolnu, Zapri vrata za poletjem, Pred dežjem, Ko dež šumi, Suita, Na razstavi, Epitaf za babico, Samota, Odmev, NUMERUS CLAUSUS za golobe, Perunike, Stihi
----------------------	---

SPOMINSKO PRIČEVANJE

<i>Ciril Dekval</i>	Spomini na kočevsko okrožje FOTOGRAFSKA PRILOGA
---------------------	--

AKTUALNO

<i>Ciril Bergles</i>	Odprto pismo ljubljanskemu škofu g. Leniču
----------------------	--

VELIKA PRIDIGA SLOVENSKEGA DUHOVNIKA
DOMOLJUBA, 1944

POEZIJA

<i>Mimi Malenšek</i>	Pesem o svobodi, Mojci, Partizan poje
----------------------	---------------------------------------

SOCIALNOKRITIČNA LIKOVNA UMETNOST NA SLOVENSKEM

<i>dr. Iztok Durjava</i>	Socialnokritična likovna umetnost in nekateri problemi njenega raziskovanja Prerez socialnokritičnega likovnega ustvarjanja na Slovenskem
--------------------------	--

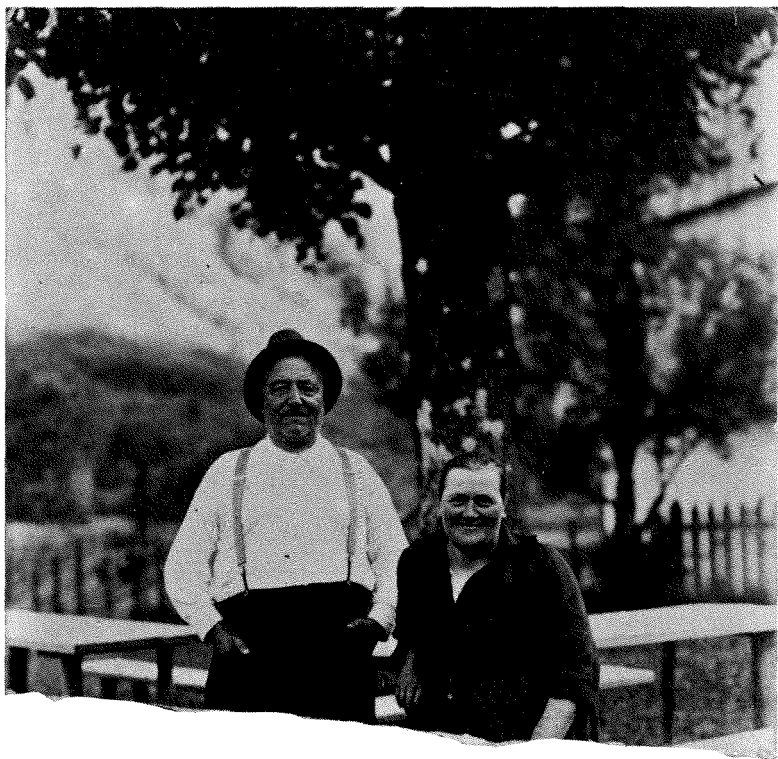
<i>dr. Božidar Jezernik</i>	Romantični šarm svobode
-----------------------------	-------------------------

<i>dr. Milica Kacin-Wohinz</i>	Vloga katoliške cerkve v zaščiti jugoslovanske manjšine v fašistični Italiji (1920–1940)
--------------------------------	---

<i>dr. Dušan Nečak</i>	Jugoslavija in anšlus
------------------------	-----------------------

Potihem le pojem,
da ne sliši me svet –
se dobro zavedam,
da nisem poet.

(Marija Logar)

Klemen in Helena Robnik, po domače Logarjeva ata in mama iz Logarske doline

MARIJA LOGAR

Auschwitz

*Zunaj je tema, tujina in mraz,
kako mi je v duši, ve Bog le in jaz.
Mesec za mescem žareče kamine,
s človeškim pepelom posute ledine,
trpinčenje strašno, glad in mraz
so gledali tisoči, ne samo jaz!*

*Grozno rjojenje dresiranih psov,
hudobno zmerjanje esesarjev,
vmes so še divje nas bili v obraz,
to pričajo tisoči, ne samo jaz.
Grozen pogled živih, napol gnilih ljudi,
rane odprte prav do kosti
in črvov si videl kar cele pesti.*

*Pakete nam kradli,
iz njih se nažrli najboljših stvari
so prav do vratu,
jetniki pred njimi umirali smo od gladu.
Esesarji vino in žganje so pili,
jetniki z urinom si žejo gasili.*

*Nacistov, ki siti so naše krvi,
zdaj le nekaj na klopi zatožni sedi.
Zverinsko hudobna njih bila so dejanja
in ne zaslužijo pomilovanja.
Zato vam pa kličem danes na glas:
obsodi* jih svet, ne samo jaz!*

* Tu bi morala napisati »odpusti jim svet...«, pa tega takrat še nisem zmogla.

MARIJA LOGAR

Kmet v Auschwitzu

*Oral z veseljem sem ledine,
čeprav trpël sem, se znojil,
ruval plevela korenine,
rahljal vrtove, jih gnojil.*

*Trudil sem se za družino,
skrbel vsak dan sem za živino,
tako da res življenje celo,
smisel je zares imelo.*

*Politika mi ni bila za mar,
a storiti kaj za dobro stvar
bila mi sveta je dolžnost:
Slovenec vsak bil ljub je gost.*

*Kultura čudna »nadjudi«
zdaj nove šege me uči,
pomagat svojim zdaj ljudem
po novi veri tej ne smem.*

*A kar učil me že je ded,
učil sem jaz moj mladi svet.
To v greh se strašni štelo je,
zato so sem poslali me.*

*Pod tujim jarmom zdaj ječim
in za življenje se borim.
Ne sme vročina streti me, ne mraz,
ne žeja, glad ne, hudi čas.*

*In kar še tu najbolj boli,
trpim po krivdi svojih še ljudi.*

*Pravični Bog mi je porok,
da zemljo s solzami kroljeno,
s krvjo in z znojem prepojeno
bom gledal še osvobojeno.*

*Bogú ostal bo zvest naš rod,
na svoji zemlji svoj gospod,
tujec pa osramočén,
za vedno bo iztrebljen, vem.*

*Otrokom pa zapišem v kri,
Slovenec le naj tod živi,
in zemlje, ki jo je Bog nam dal,
nam tujec več ne bo jemal.*

MARIJA LOGAR

Kreganje z županom

- Nacizem svetú pravi, da tebe, Kristus, ni,
duhovniki so opice, njih nauki pa laži.
- Priznavamo te, Kristus, sin živega Boga,
iz vse svoje duše, iz celega srca.
- Priznavamo pred Nemci te in pred celim svetom
ter prosimo iskreno: priznaj nas pred Očetom.

MARIJA LOGAR

17. april – Lenčin smrtni dan

*Južni veter tiho veje čez dobrave,
v moji duši se bolestno zgane,
naročila tople sem pozdrave
za mrzle gornješlezijske poljane,
kjer so koščice moje drage sestre
razmetane.*

*Ni ga grička tam, ni je gomile,
ki bi ljubeče roke jo gojile,
da bi jo s cvetjem posejale
in ji drobno lučko kdaj v spomin prižgale.*

*Ne, ni je...
Vendar draga sestra v miru spi,
telo ji v divji grozi, strahu, mrazu
nič več ne trepeče,
le dočakála ni svobode sreče.*

Od leve proti desni: Magdalena, Ljudmila, Liza, Marija in Neža na dan otvoritve hotela 2. julija 1938

Po zaporih
in taboriščih,
na tujem
in doma

SPOMINI MARIJE LOGAR

*»Ne molči, da ne boš tožil gluhim grobovom,
klical iz dna,
ko bo veter razpihal tvoje besede v gozd in polje!...«*

(Podobe iz sanj, 1917)

Knavedenim Cankarjevim besedam se zatekam po pomoč, ko se, zaprosena za pričujoči zapis in s prošnjo za razumevanje mojega početja, v meni prepletajo zadrega, skrb in upanje. Upanje, da bodo pripovedovani spomini Marije Logar tudi druge bralce tako človeško obogatili, kot so tistih nekaj, ki smo jih pripravljali za tole objavo; skrb, da bi avtorico, ki je toliko prestala in je že dobrih sedem let na postelji, zaradi njih ne zadela kakšna neprijetnost; zadrega, ker naj bi o njih pisala jaz, ko pa bi to vendar moral biti kdo, ki je ta čas z njo sodoživljal.

Torej: kolikokrat sem se vračala s srečevanja z avtorji množičnega slovenskega narodnoosvobodilnega pesništva vsa potolčena, strta, komaj živa od vsega hudega, kar so mi pripovedovali, a hkrati velikokrat tudi nekam presvetljena zaradi človečnosti, ki je niso tajili pri sebi ali drugih, s katero so bili blažili vsakovrstne stiske v hudem času. Marsikdaj sem se spraševala, od kod zaupanje, saj se mi je marsikdaj zdelo, da prihajajo na dan reči, o katerih sogovornik zlepa ne bo govoril nikdar več. Z ničimer nisem mogla povrniti njihove iskrenosti; edino, kar sem mogla storiti zanje, je bilo, da sem preprosto poslušala. A tudi, kar ni manj pomembno, da sem z vso odgovornostjo ravnala z gradivom, ki so ga prepustili v strokovno obdelavo. Prepričana sem, da vse to enako drži za večino tistih, ki so sodelovali pri zbiranju omenjenega pesništva.

Eno od naših pravil pri tem je tudi bilo, da ne smemo nikoli delati nikakršnega razločka pri avtorjih glede na to, kam spadajo njihova besedila na estetski lestvici. In morda res niso bila vsa enako umetniško močna. A bila so prav tako kot druga sad ognja in krvi. Zato sem storila, kar je bilo v mojih močeh, da bi po sprejetih kriterijih evidentirala vsako pesem in njenega avtorja, če sem le zvedela zanj. Vest bi mi očitala, če bi ravnala drugače. Šlo mi je predvsem za ljudi.

Koliko lepega sem bila že kot šolarka slišala o Logarski dolini, od koder so se vračali sošolci z raznih izletov, a jaz sem jo prvič obiskala v zgodnjem poletju 1986. Na oddihu v Robanovem kotu me je nadvse prijateljsko sprejela medse prijazna družba iz Celja in nekoč je Nada Jelovšek, ki pesmi stresa kar iz rokava, predlagala: »Pojdimo pogledat Mico v Logarsko!« Ni mogla prehvaliti njene kuhinje, orisovala je njeno samoniklost in, sama naravnost zaljubljena v poezijo, omenila tudi njene pesmi. Beseda je dala besedo in že sem imela nalogo. Takoj po uvodnem seznanjanju sem z Nadino pomočjo prešla na vprašanje, ali je Mica pisala pesmi tudi med vojno: tedaj se je, človek bi dejal, vsul plaz. Žene, ki je fizično onemogla že leta in leta, njena nekdanja bistrost in duhovna svežina nista zapustili.

Zamišljeno sem pogledala skozi okno in skozenj se je videla sočno zelena barva smrečja, na katerem so počivali sončni žarki, saj je bilo očitno, da so bolničine oči prikrajšane tudi za to nedolžno veselje. Ona pa ni prav nič potožila nad svojim položajem. Citirala je odlomke svojih pesmi, za katere sem jo povprašala, vmes pa je razlagala, na kaj se nanašajo iz resničnosti, ki jo je doživljala v taborišču Auschwitz. Hotela sem kaj zapisati, a ni šlo, preveč hitro so se razpletali njeni stavki, besede so kar prehitevale ena drugo. Tri ure so minile, kot bi mignil. Spodobilo se je posloviti. Dogovorili sva se, da se še oglasim. Sledil je z moje strani rutinski postopek. Pismo s prošnjo za odgovor, podatki o pesmih itd. Bolničina zvesta prijateljica iz Maribora je bila njena desna roka, da sta mi ustregli.

Toda nesporen dar pripovedovanja me je nagnil k tuhtanju, kako bi bilo mogoče spomine na prestando trpljenje ohraniti, saj smo se vsi, ki smo jih imeli priložnost slišati

le del, strinjali, kako pretresljivi so. Že sva se z Nado dogovarjali, kako bova takrat in takrat odšli z magnetofonom spet k njeni Mici, jaz pač napol službeno, ona pa zato, da bi bila njena nekdanja gostiteljica vpričo nje čim bolj sproščena in domača. Predvsem zaradi prezaposlenosti pa sem se prav oddahnila, ko sem po srečnem naključju izvedela, da je to že opravljeno.

Ko sem transkribirane spomine¹ dobila v roke in začela brati, jih nisem odložila, dokler nisem prišla do konca. Tudi zapisani še ohranjajo čar govornega jezika, živega govora. To dokazuje njihova stavčna struktura, čeprav je zaradi (a izredno obzirnega in tenkočutnega) lektorstva² že malce zabrisana, in dialoški stil, ki ohranja objektivnost pripovedi, čeprav je ta po svoji funkciji ena sama izpoved, ki pa ni sama sebi namen, ampak zaupana kakor le komu, ki je tega vreden. Prav zaradi odsotnosti vsakršne samocenzure so ti spomini³ tako privlačni – za bralca, ki jih jemlje brez predsodkov.

Vsebujejo pa nekaj scen, ki so tudi umetniško intenzivne, na primer kako se mati z blagoslovljeno vodo poslavlja od svojih petih hčera, ki jih vodijo v zapor, od koder so jih vseh pet prepeljali v uničevalno taborišče. Kako je bilo v njem edino estetsko doživetje, ki je bilo dopuščeno v srečnih okoliščinah, »lepa« smrt. In spet mati, ki pričakuje preživele štiri trpinke s hlebčkom kruha, za katerega je postrgala zadnjo moko v svojem začasnem bivališču, saj je bilo drugače vse požgano.

Spomini Marije Logarjeve lahko pomenijo tudi pomemben vir za etnološke raziskave, saj je v njih vrsta podatkov o načinu življenja in medsebojnih odnosih v takšnih in drugačnih okoliščinah ter naukov, kako si je mogoče pomagati v najbolj kritičnih položajih, tudi s pomočjo starih izkušenj in modrosti.

Ne nazadnje zbujajo spoštovanje, odločnost, iznajdljivost, tudi prebrisanost in sposobnost »Logarske Mice« v vsakršni stiski poiskati izhod iz nje in vera, ki ji ni dovoljevala prepuščati se gnevu do tistih, ki so ji delali húdo, ali se vdajati samopomilovanju; zato v njenem pripovedovanju skoraj ni zaslediti jadikovanja, prav gotovo pa ne čemernosti in zagrenjenosti. Lastnosti, ki bi nam še kako prav prišle tudi danes!

Marija Stanonik

Pol: S

28803

KLAUSCHWITZ

Kmalu po prihodu, po zasedbi Jugoslavije, so Nemci začeli kar trumoma prihajati tudi k nam. Z avti so obstali pred našo hišo. Eden je izstopil in ga je zadela kap. Drugi so ga prijeli in zanesli v hišo. Ponudile smo se, da bi dale, če bi kaj potrebovali, tudi blagoslovljeno vodo, pa so odgovorili, da takih reči ne potrebujejo. Pa smo že vedele, koga imamo na obisku. Potem so odšli, prišli pa so drugi ali tretji dan po mrliča in ga odpeljali.

Potem so prihajali na obiske, na oglede. Imele smo nov hotel⁴ in hoteli so vedeti, čigav je. Rekle smo, da je to naše.

»Vaše?« so se začudili?

»Naše.«

»Ste rodne sestre?«

»Seveda, saj nas je bilo enajst otrok.«⁵

»Zakaj pa se ni še nobena poročila? Pripravljeni smo, da se poročimo z vami.«

»Imele smo priložnost, pa se nismo hotele. Potem bi ne mogle biti na uslugo drugim in pomagati številnim, kakor smo.«

Pa so odvrnili, da bo to odslej prenehalo, da bi črni tako pogosto prihajali k nam.

»To se bo nehalo. Bomo že preprečili.«

Bilo je julija, ko so bili posvečeni mašniki. Že prej so bogoslovci prihajali k nam. Zato so Nemci vselej, ko so nas obiskali, našli pri nas ali duhovnika ali bogoslovca. Pa jim ni bilo prav in so jih kleli. Torej smo videle, da zanje nismo prave. Začele smo paziti, tudi nase, kaj govorimo, kako se sestajamo. Videle pa smo, da jim je sila všeč pri nas.

Vedeti so hoteli, kaj še spada k hotelu. Nismo nameravale povedati, saj ni bilo zaslišanje, čeprav so se obnašali, kakor da nas zaslišujejo.

Tako je trajalo do leta 1942. Obiski so bili vedno bolj pogosti. Prinesli so pisalne stroje. Tipkali so tudi do polnoči. Tu in tam so nas kaj vprašali. Odgovarjale smo čim krajše. Vedno so si naročili dobro večerjo. Lahko smo dale, ker smo imele zalog. Imele smo samo garnirana vina. To jim je 'pasalo' po dobri večerji. Imele smo izbrana vina iz Svečine pri Mariboru. Najvidnejši kmet je bil Kren. Drugi pa so bili njegovi in naši prijatelji.

Pa dobi naš brat, ki je bil najmlajši, poziv v nemško vojsko. Bil je to Jože.

»Kaj hočem?« se je vpraševal.

Partizani so tudi prihajali.⁶ Bili so na Raduhi in so iskali hrane in zavetja. Kje bi se zadržali? Vedele smo, da potrebujejo pomoči. Poznale smo jih. Bili so naši domačini. To pa še niso bili pravi partizani. Bilo je več intelektualcev. V takem položaju ni bilo pametno reskirati.

Joško in Jurče, naša brata, sta se kar odločila.⁷ Me smo rekle, naj naredita, kar hočeta. Oba sta delala z nami. Mama je bila stara blizu osemdeset, stara mama pa blizu devetdeset.⁸ Doma smo imeli brata in svakinjo, ki sta imela majhne otroke.

Joško se je odločil, da bo šel v nemško vojsko, ker se je bal zaradi nas. Pa sem mu dala dopisnic z naslovom in naročila, naj z vsake postaje, kjer bodo le malo postali, vrže in pošlje sporočilo, kje je, da bomo imele potrdilo, da je res odšel, da ne bomo zaradi tega sumljive.

Me smo že prej imele na sebi nekaj sumljivega. Ko je spet prišla neka skupina Nemcev, so nam rekli: »Zdaj se bomo pa slikali.«

Dejala sem: »Kar na povelje?«

Odvrnil je: »Da, na povelje. Kar gremo! Kar gremo!«

»Kako to mislite?«

Odgovoril je: »Kar gremo!«

Peljal nas je doli pod smreko. Vsako od nas so fotografirali z vseh strani, vzeli so prstne odtise, kakor na policiji. Potem smo vsak dan čakale, kaj bodo naredili.

Upale smo, da bo z mamo in staro mamu vse v redu. Naročile smo jima, naj kar ostaneta. Z nami bodo itak, ker nimamo na sebi nič sumljivega, kmalu opravili. Me bomo šle, kamor bo treba. To je bilo še vse leta 1942.

Same smo nabrale nekaj perila, robce, pisarniške potrebščine, kar bomo pač rabile, in zavezale v culo. Kjer pa bomo, bomo pripravljene.

Ja, preden je brat odšel, so nas prišli stražit. Ko je odšel in se je od povsod javil, smo rekle: »Videli so bratove kartice.« Mislile smo, da smo že rešene.

V Solčavi je bil neki učitelj, ki je bil sicer SS, toda dober človek. Prišel je, postregle smo mu. Takrat gornjih kmetij še niso požgali. Stvari smo razpôkale. Saj so videli, da smo dobre. Videli so, da je brat šel v nemško vojsko, torej nimamo nič za bregom.

Pa vendar!

Nepričakovano so nas poklicali v obednico, kjer je kmečka peč. Tam so nas posadili na klop ob peči in rekli: »Nobena nima pravice, da se gane! Nobena ne sme vstati! Katera bi hotela vstati, bo takoj ustreljena. Nimate pravice, da karkoli rečete!«

Mislile smo, da je zdaj prišel tisti trenutek. Pa je bila hišna preiskava. Dva vojaka sta s strojnicami stražila. Od pritličja do podstrešja so pregledali vse omare, mize, predale. Vse pisarniške stvari so zmetali po tleh. V omarah smo imele blaga od trgovcev, ki so nas založili, da bi imele ob priliki. Imele smo tudi nove sandale. Več takih stvari.

Iskali so po omarah. No, imele smo v hiši kar dve šivilji, da sta vsaki od nas napravili po štiri obleke. Ko so šli po stopnicah, so se iz njihovih aktovk usule stvari, ki so jih nagrabili.

V tistem pa je prišel brat Jurče. Straže so odšle in prepričane smo bile, da smemo iti kamorkoli. V tem je šel Jurče v svojo sobo, ki jo je imel gori. Spomnil se je, da ima v nočni omarici zlato uro z verižico, ki jo je dobil pri birmi. Boter mu je rekel: »Prevelik si že za igračo. Tole bo zate!« In dal mu je zlato uro. Verižica je bila močna.

Pa je prišel Jurče dol.

»Ure ni. Če jo je kdo vzel, naj jo vrne!«

Glavni je rekel: »Takoj uro nazaj!«

Joško je tudi imel uro. Toda tega ni bilo več.

Videle smo, da bomo morale iti.

Milka je bila stara šestindvajset let. Bila je v kuhinji in je pripravljala kosilo. Toda eden vojakov je dejal: »Ne boš tega žrla.«

Milka je vprašala: »Saj nismo nič hudega naredile?«

»Takoj se pripravite, da greste!«

Razdelili so nas. Vsaka od nas je imela svojega vojaka.

Mama je prišla k nam.

Rekle smo ji: »Mama, prosimo te, pojdi domov! Me bomo morale iti.«

Mama je postala kar bela, me pa smo pospravljale svoje stvari.

Najmlajša, Helenca, je z menoj vsak večer pisala svoja dnevna doživetja. Ona v prozi, jaz v verzih.

»Nasilni svet nam pravi,
da tebe, Kristus, ni;
duhovniki so opice,
njih nauki pa laži.«

To je bila zadnja napisana pesem. Tedaj sem videla, da je to debel zvezek in da ne sme priti nikomur v roke. Posrečilo se mi je, da sem vzela tudi Lenčkinega. Rekla sem stražarju, ki je bil nenehno za nami, da moram na stranišče. Zvezek sem imela pod obleko. V stranišču sem papirje potisnila globoko v vodo, vodo še potegnili in si rekla: »To je kar na varnem.«

Potem smo prišle dol. Z nami straža. Mama pa spet tu. V roki je imela šalčko, v njej pa blagoslovljeno vodo. Vsako od nas je blagoslovila in naredila križ. Mene je tako zbolelo, da sem komaj zdržala. Ko je končala, je šla do vrat, ki gledajo proti Matkovemu kotu. Me smo ji mahale, ona pa stala, dokler nas je videla. Odšle smo.

Prej, še pred vojno, so nam trgovci po tovarniški ceni ponudili posodja in drugo, kar bi nam prišlo prav. Me smo vzele vsega dvakrat toliko, kakor smo potrebovale. Ena od sob je bila do vrha nabita s to robo. Koliko časa bi nam bilo kot zaloga!

Tudi drugih stvari smo pripravile: kompotov smo nakuhale, da smo imele čez šesto trilitrskih kozarcev v kleti. Vse vrste dobrot smo vkuhale. Tudi brusnice smo nabirale: več kakor sto kil smo jih vkuhale. In bilo je drugega blaga, ki bi nam prav prišlo v hotelu.

Napolnili so ti Nemci šest kamionov. Vse so izropali. Naloženo je bilo v aprilu 1943.

Potem mi je dal eden ženitveno ponudbo. Da ima priložnost, da se takoj loči. Bürgermeister bi ga takoj poročil z menoj. Imele smo ljudi z občine, z okraja.

Rekla sem: »Motite se. Mislite, da smo kar čakale na vas?«

S tem smo jih pa le razkačile.

Mnogi [Nemci] so bili pri nas v hotelu in vsi so bili postreženi. Govorili so: »Če bi teh črnih opic ne bilo, bi bilo vse prav.«

Me pa nismo delale razlike med najbolj visokimi in najnižjimi. No, ker niso hoteli črnih opic, so začeli hoditi v Planinski dom.

V obednici je visela slika Marije. Vojak jo je vrgel na prag in rekel: »Okvir je lep, sliko pa vrzite, saj vam itak nič ne pomaga!«

Pa sem rekla: »Je že vse prav. Naj kar ostane!«

In je ostala. Še čudno!

Ker je bil naš gost, se ni smel pokazati surovega.

Pa pridemo v Celje. Oropali so nas vsega. Dali so vsako posebej. Pazniki so bili nemški, pa tudi slovenski. Nekatere smo poznale. Med njimi je bila neka gospa Lipovškova...

Pa so nam pomagali: če niso mogli drugega, so nam prinesli malo vode.

Orožnova Mara, ki je bila v službi pri Mohorjevi družbi, je imela mnogo takih stvari: na podstrešju so imeli pri njih matrice in priprave, da so izdelovali protinemške letake. Njen brat je bil duhovnik. Pa letake so imeli.

Porine jo paznik v celico, vso pretepeno. Ko se je zgrudila po tleh, je padla v nezavest. Ko je tako ležala, sem si mislila svoje. Vendar smo poklicale Leskovškovo, ki je bila paznica. Ta nam je prinesla dve rjuhi. Saj je Mara imela ves hrbet in zadnjo plat čisto stolčeno. Potem se je to zagnojilo. Nastala je rana, da bi vanjo porinil pest. Več kot polovice je pa ni bilo več.

Ta se je name zelo navezala. Pomagala sem ji, jo tolažila in ji govorila: »Vse mine, bo tudi to.«

Imela sem križec, pa sem ji ga dala. Stalno ga je stiskala in poljubljala.

No, kar nenadoma smo šli. Zasliševanje je trajalo dolgo. Teden je minil, da sem bila prosta.

Ko sem prišla na vrsto, sem mirno odgovarjala, kar sem vedela. Večinoma se pa nisem spominjala. Zato mi je zasliševalec dejal: »Dali vam bomo časa, da se boste spomnili.«

Ves teden nisem okusila jetniške hrane, zdaj pa vodo in kruh. Saj bom itak šla domov, sem upala, ker nimajo nič otipljivega. Pa sem vendar, ko so rekli, da mi bodo dali čas, da premislim, vedela, da ne bo tako hitro konec. Zato sem začela jesti kislo vodo z repico, ki smo jo dobivale. Potrebovala bom vse.

Pozabila sem, kolikokrat sem bila zaslišana. Bila sem na prepihu. Vsa sem se prehladila. Ko je prišla paznica, sem ji rekla, naj mi odpre omaro, da bom vzela iz nje vsaj kakšen robec. Ko je odprla, sem vzela papir za pisanje in žepne robce.

Milka in Neža sta bili na moškem oddelku, jaz pa Lenčka in Liza smo bile skupaj.

No, Milka je, tako je poročala paznica, shajala: ni bila pretepena. Nežka pa je bila pretepena. Ko je bila v omedlevici so jo vrgli v bunker, kjer ni bilo mogoče ne sedeti, ne ležati. Bila je na golem betonu. Tam je čepela. Da bi prišla k sebi, so zlili nanjo vedro vode in jo pustili. Milko pa, ko so jo zaslišali, je paznik peljal v bunker. Odprl je vrata in ji dejal: »Vidiš, tako boš pa ti, če ne boš govorila po pravici.«

Nežka je ležala napol mrtva in vsa mokra od tiste vode.

Milka je odgovorila: »Kako morem povedati, če pa ničesar ne vem?«

»Vse lažete.«

In jo je peljal nazaj.

Ko je katero peljal po stopnicah, smo vedele, da pelje na zaslišanje naše, ker je vpil: »Danes sestre Logar in nikdar več! Danes grofje celjski in nikdar več!« To je ponavljal.

To je bil Junger, hlapec. Slovenec. Izdajalec. Takih je bilo več.

Nepričakovano so po celicah začeli popisovati.

Ko sem šla od zaslišanja, vidim v praznem hodniku slovensko paznico, ki je jokala.

Vprašala sem jo: »Kaj pa je?«

Odgovorila je: »V taborišče greste.«

Pa sem odvrnila: »Če gremo v lager, gremo v letovišče. Samo da pridemo iz tega pekla.«

Pa je vedela, kam gremo, le da ni hotela povedati.

»Za vse,« je povedala, »so za pot dali nekaj jabolk, jetniški kruhek in nekaj sladkorja. Vam pa ničesar. Pripravljeno imate vsega, toda je prepovedano dati.«

Rekla sem: »Prava reč! Bomo že prebile.«

Korakale smo skozi Celje. Na postaji, malo naprej, so bili pripravljeni živinski vagoni. Noter so nas nabili, kolikor nas je šlo.

Nekdo je zavpil: »Ozrite se!«

Pogledale smo nazaj. Bil je Puncer, duhovnik. Dejal je: »Odvezo vam bom dal!«

Naredil je križ, pa je že bilo končano. Vrata vagona so zaprli.

Peljale smo se do Wienerneustadta. Potem so peljali mašino drugam. Me pa čakale. Nismo smele nikamor ven. Rade bi na potrebo, pa ni bilo drugega kakor vagon.

Pridemo v Auschwitz. Po pet smo se morale vstopiti. Da gremo v kopalnico. Bil je tam blok. Najprej spodaj odprtina, da je vleklo. Bilo je januarja, me pa, da se bomo kopale. Pod tuši so bili kosi ledu. Nagnali so nas na kurje grede. Nekatere so mislile, da bo bolje, če se vzpnemo čimvišje, ker je bilo do stropa takih gred: da bo bolj toplo. Videle smo velikansko peč, v katero je neka Nemka vrgla kar po pet veder premoga, hitro zaprla in odšla na hladno.

Potem je nekdo pahn timer iz peči pepel, da se je dvignil po vsej kopalnici. Prah in mrzla voda sta nekatere omamila. Milka je omedlela in padla po tisti gredi. K sreči smo bile čisto pri tleh. Ni padla globoko. Liza skoči, da bi ji dala kaj vode. Toda Nemka je zagrozila s puško. Pustiti smo morale, jo položile po cementu na tla in čakale.

Prišel je Nemec, ki je vrgel pepel. Mislile smo, da nas je konec. Kašljale smo, kihati si nismo upale. Ta Nemec je dejal: »Kopati se!«

Ker je bila voda ledena, je že katera skušala ubežati curku. Toda takoj je bila tepena. Vse smo se tresle.

Me smo rekle: »Tiho bodimo!«

Skočile smo na drugo stran in se postavile v vrsto tistih, ki so že bile okopane. Mrzlo je bilo. Druga drugo smo z dlanmi tolkle po plečih, da bi se ogrele. Bile smo premražene od pota, neizspane, zdaj smo pa še ušle izpod tega mrzlega tuša. Nekaj jih je v treh tednih pomrlo.

Vse skupaj, kar nas je prišlo, nas je bilo 375. Bil je blok, kjer je bilo nekoč šestnajst konj. Vse je bilo polno konjskih fig. Prostora je bilo za šest tam, kjer je stal en konj. Bile smo na tesnem, da je moralo vstati vseh šest, če se je hotela ena dvigniti.

Ko smo čakale pri tušu, je igrala godba na pihala. Skozi špranjo smo videle, kako stopajo v peterostopih ženske in ob njih je ležal na veji posekane bukve mrlič. Nosili so ga v sprevodu. Bilo je grozno gledati.

Igrali so jetniki, nosili so jetniške obleke. Obraze so imeli vse progaste od udarcev, ustnice so jim krvavele, ker so bile ranjene. In na te ustnice so morali pihati in igrati. Videle smo te prizore. Onemele smo.

Ali je to za naš strah? To nekaj pomeni.

Preden smo se pa skopale, smo se morale sleči do nagega. Metali so nam kepe, ki jih je morala vsaka ujeti in se obleči. Ta kepa je bila obleka za nas. Pa še grožnja: »Če katera ne bo hotela vzeti, bo šla v smrt.«

Stale smo na cementu, na ledu, in mislile, da nas bo konec. Toda človek veliko zdrži. Če je katera prestala Auschwitz, je bila za nas oproščena, ker je Nemčija tam pretepala vse tujce.

Dobile smo cokle, v katerih je bilo sila težko hoditi, saj je ena tehtala več kakor kilogram. Nemke pa so nosile škornje. Če je katera onemela, so z njimi skočile na žrtev in jo obdelovale. Cokle so bile kaj preproste: kos lesa, vanj pa izdolbena luknja. Preostali prostor smo zatlačile s srobotom, in potem sem vlekla za seboj obutev.

Prizori, ki smo jih videle, so bili strahotni. Če je katera jetnica – videle smo neko Slovenko, ki je zaradi pretepanja obnemogla – ležala na tleh, je nemška paznica skočila nanjo in jo obdelovala po hrbtu, da smo slišale, kako pokajo kosti. Morala je umreti.

Ko smo stale po kopanju v vrsti, so nam metale umazane kepe.

»Katera ne bo vzela, ne bo dobila nič.«

Vzela sem in začnem gledati, kaj je v kepi. Notri pa sama umazanija, kri, gnojni ovoji. Pri nekaterih se je kar pokadilo, ker je bilo vse že presušeno. To si moral nataktniti nase. Bolje je bilo kakor nič.

Potem smo oblekle cebraste obleke. Sicer smo dobile nekaj vrvice, da smo privezale.

Nekako ob treh zjutraj smo prišle na jugoslovanski blok. Malo smo zaspale, pa je že bilo: »Raus! Iz postelje!«

Pa gledamo, kaj je.

»Ali boste kar ležale?«

Surovež je vzel palico in pretepal. Oblekle smo se, kar smo imele. Vse smo se tresle, ko smo stopile pred blok.

»Na apel!«

Do sedmih smo stale tam. Mraza 28 stopinj. Ni čudno, da jih je veliko pomrlo. Mnogo pa se jih je prehladilo. Tudi Lenčka se je prehladila, dobila je pljučnico, marca pa umrla.

Januarja 1943. V petek smo še delale. Ne, v četrtek cel dan. Potem smo šle na ambulanto. Tam spet čakaj. Bilo jih je, ki so čakale, vseh vrst, tudi sifilitičarke v tretjem stadiju. Bile so to blokove, anvajzerce. Te so si prisvojile najboljšo hrano in kolikor so je hotele. Nažrle so se, da je hrana kar visela od ust, nekakšno zelje. Nam je pa primanjkovalo, ker je bila določena količina za vse.

V petek smo vstale in hotele stati, pa nismo mogle. Kolona je že odšla na delo, me pa smo čepele v snegu in ledu in drgetale od mraza. Pa si nismo mogle pomagati.

Vlečejo nas v ambulanto. To je bilo majhno poslopje, kjer je bilo že polno čakajočih. Midve z Lenčko sva imeli obe vročino. Vedeli sva, da ne moreva stati. Prosila sem, če ima katera toliko moči, da bi stala. Grdo so nas gledale, nobena se ni ganila. Tako sva popadali po snegu, po mokrem, ker je pršilo iz megle. Vse je bilo namešano: ilovica, sneg, led.

Štiri prste na debelo je je bilo tudi v baraki, ambulantni. Čepeli sva spet nekaj ur, kdaj bova sprejeti.

Pa pride neka paznica, blokova, ki se je računalo, da ima Jugoslovanke rada. Pogledala je, kam bi naju dala. Bil je nekakšen pograd. Morali sva ležati ena na drugi. Ena zraven je bila pa prav močna, Ukrajinka. Bili sva dve in je kar šlo.

Potem je prišla z dvema Židovkama. Ti dve sta dobili boljše mesto: jetniško obleko sta sortirali, pa sta dobili kožno bolezen. Lenčka je bila pri njunih nogah. Čepela je in umirala.

Postavila sem se zanjo: »Vidve ji dajta njen del prostora! Saj vidita, da je komaj malo živa. Vama pripadata dva dela, njej pa tretji.«

Tiho sta bili.

Živali smo pa imeli, da je kar lezlo po nas. Midve sva bili popolnoma goli, ker so nama ob vstopu v ambulantno vzeli še tisto, kar sva imeli. Tam smo ležale. Nekatere so imele kakšno margarino ali kaj podobnega in si s tem pribarantale kakšno kombinežo ali kaj drugega.

To je bilo v petek.

Šele okoli poldne smo prišle v bolniški blok. Prepirla sem se z Židovkama.

V soboto smo pretolkle. Informirala sem se, kako je z zdravniško pomočjo.

Boljše stvari, ki se jih je dalo ukrasti, so prinesli Židje. Te so sortirali: nekateri so bili še mladi, močni in lepi, posebno ženske. Teh nekako sto je bilo odbranih za delo. Vseh vagonov pa je bilo do devetdeset.

V vagonih je bilo meter na debelo različnih kovčkov. Rekli pa so jim: »Če imate kaj, za kar se bojite, vzemite s seboj v kopalnico!«

Tako so vzeli zlatnino, dragulje. Neka ženska je imela prstan s samimi diamanti, ki so se okoli in okoli svetili v soncu. Toda ker se je ta branila in otepala, da ni hotela dati prstana, jo je surovež tako dolgo tolkel, da jo je ubil, preden je prišla do krematorija, samo da je dobil prstan.

Nekatere so kaj ukradle in s tem švercale. Sami zdravniki so naročili, da se zdravila dobijo samo za dragocenosti. Nekaj je vredna edino ampula. Drugo ni nič.

Židje so znali, bili so inteligentni ljudje. S seboj so imeli različne aparate. Naročali so drug drugemu: tam in tam zakoplji! Vse bo prav prišlo. Nekdo je našel cel kup ampul pri nekem stebru. S tem je šel k zdravnikom v ambulantno. Od tedaj so tudi zdravniki skrivaj želeli dobiti zvezo in si ustvariti zalogo zdravil in injekcij.

Tam sem se kmalu znašla: »Jaz, ki ležim, ne potrebujem toliko hrane.«

Zato sem vse, kar so mi prinašale paketov, menjala za injekcije.

Liza je imela pljučnico in pegavca. Zdravnica je obupala in rekla: »Nič ne bo z njo.«

Vprašala sem, ali bi bilo kakšno zdravilo, ki bi pomagalo.

Rekla je: »Bi že bilo, toda vi tega ne boste dobili.«

Vprašala sem, katero zdravilo bi to bilo.

Odgovorila je: »To so injekcije.«

In imela sem jih.

»Hvala Bogu!« sem rekla. »Imam jih.«

»Res jih imate? Ponoči bom prišla, da ji bom dala.«

Res je prišla, ko so se esesovci nasekali in dremali na stolpih in povsod. Tako je zdravnica rešila Lizo.

Mama je pošiljala pakete. Vsem šestim. Hudo je bilo doma, saj sta imela Franc in Rezka svojo družino. Toda pomagali so dobri ljudje. Paketi so reševali. Morda pa smo dobile vsaka po dva. Vse drugo je bilo pokradeno. Brat Franci je izdeloval lesene zabojčke in noter nalagal vsebino. No, v taborišču so si boljše izbrali esesovci. Vedeli so, da je v zabojčkih kaj boljšega. Nam pa so pošiljale tudi neke sestre. Imele so različne vire. Veliko so pomagale. Bilo je vseh stvari: mleko v prahu in drugih reči. Dobre duše!

Lenčka je v bolniškem bloku še preživela soboto in del nedelje. Pojavile so se lise: bele, rdeče. Grem k zdravnici.

»Kaj pa zdaj?«

»Nič več. Umira! Ne morem je več rešiti.«

»Prav nič ne morete narediti?«

Povedala je, kaj bi ji moglo podaljšati življenje: največ za dve uri. Pa ji dam injekcijo. Dá ji.

Z menoj pa leži ženska, zavita v deko, ki je nekako polovica odeje za konje. V to se ogrnem in grem do blokov. Čeprav so mi govorile, ubila te bo, sem si dejala, kar bo, pa bo. Grem. Pogleda me od nog do glave. Videla je in vprašala: »Kaj je?«

Rekla sem: »Ali bi hoteli poklicati najine tri sestre iz bloka enajst?«

»Kaj je to sestre?«

»Tri rodne sestre,« sem odvrnila. »So v bloku enajst. Nam pa umira sestra, ki je z menoj. Prosim, če bi bili tako dobri! Rada bi, da bi videle, da sestra umira naravne smrti.«

Rekla je: »Sestre v Auschwitzu? Štiri sestre? Grem, da jih pokličem.«

Rekla sem ji, naj reče tem trem sestram, naj pridejo v naš blok, kjer umira sestra, da bodo videle, da umira naravno.

Sestre pa so s tistimi, ki prinašajo hrano, zamenjale jopiče, da so šle lahko v

naš blok. Nesle so kiblo, ki so jo sicer nosile polno hrane. One gledajo, jokajo, jaz pa preganjam uši. Eno uro smo molile. Druge so gledale. Nismo tulile. Kako to?

Potem pa neka bivša partizanka, ki je bila ranjena in v bolnici, pa so jo zajeli. Imela je svetinjico Brezmadežne. Rekla mi je: »Mica, tu imam nekaj, pa daj Lenčki!«

Lenčka pa je že bledla. Nenadoma mi je rekla: »Mica! Mama je tu. Saj sem vedela, da bo prišla.«

Odgovorila sem ji: »Lenčka, seveda je prišla mama, kako ne bi prišla? Rada te je imela.«

Rekla je: »Mica, zdaj je pa še stara mama tu.«

Nenadoma pa je začela ugašati. Vse so tam okoli gledale, kako to, da ne jokamo. Odgovorila sem: »Zakaj bi jokale, ko pa vemo, da je šla v nebesa? Umrli je za ta svet, da bo živela za nebesa.«

Rekle so: »Blagor vam, da imate tako vero!«

Prišla je blokova, ki je tudi jokala. Dejala mi je: »Mica, nimam drugega, imam pa več staničevine. To lahko dam.«

Lenčka je bila čisto gola, zato smo jo pokrile s to staničevino.

»Oblecite jo!«

Dala sem ji mašnice v lase. Vsa je bila zavita v staničevino, tudi roke.

Ko to delam, pride blokova iz bloka, kjer so živele in delale vrtnarice, ki so gojile rože za esesovce. Vrtovi so bili takoj za taboriščem, da so imele blizu in so krasile stanovanja svojih varuhov. Te ženske so naši blokovi prinesle cel šop takega cvetja.

Blokova je dobro živela. Veliko je namreč pomrlo jetnic, zjutraj pa je dobila kruha za vse, torej tudi za tiste, ki so pomrle. Ostalo je njej. Tudi margarino. Ženskam, ki so prinesle cvetje, je dala te dobrote. Blokova je bila Nemka, jetnica, ker je v banki nekaj poneverila. Bila je dobra ženska, če se je razjezila, pa je znala biti Nemka.

Nam tega ni pokazala. Vse cvetje je prinesla meni in mi rekla: »Marija, tole je zate, za tvojo sestro.«

Zato sem s cveticami okrasila sestro, da je bila en sam cvet: mašnice po telesu, po rokavih. Videti je bila tako lepa. Držala

se je na smeh. Bila je kakor živa, lepa.

Vse poteze trpljenja so bile zglažene. Vse je minilo...

Bala sem se, da bodo Lenčko pograbile, kakor so pograbile druge, ki so bile krvave, pobruhanne, blatne. Tako je glava lahko prišla v najhujše blato ali na kri. Tega sem se tako bala. Je pa blokova rekla: »Marija, tvoja sestra ne bo ležala zunaj.«

Prinesle so nosila za pakete. Položile so jo na kamin in tam je ostala vso noč. Drugo jutro šele so jo odnesle. Blokovi v tistem bloku, kjer so skrbele za mrlične, je naša naročila, naj tisto, ki jo bodo prinesle Jugoslovanke, ko pride kamion, dajo povrh vseh drugih. In ko jo bodo polagali v grob, naj jo položijo na vrhu, da bo spodobno pokopana. Potem naj nosila prinesejo nazaj.

Blokova pa je imela skrite bele halje, ki bi sicer bile že za odpis, da so jih lahko nataknila, kadar je prišla kontrola. No, dala jih je štirim v bloku, ki so se računale, da nosijo hrano. Naj vzamejo Lenčko in jo prenesejo v sosednji blok. Imele pa so naročilo, kako naj odgovorijo tistemu, ki bi kaj spraševal: »Gospod ta in ta je to odločil.«

Nesle so jo po glavni taboriščni cesti. Res srečajo nekoga, ki se je zavzel in vprašal: »Kaj pa je to?«

Odgovorile so, kakor je bilo naročeno.

Ko so jo nesle naprej, sta jih srečali dve esesovki. Vprašata, kaj je to. Ko sta pa slišali, kdo je naročil, je ena odkrila Lenčko in spregovorila: »Pa to je bilo lepo dekle.«

Zvečer so prinesle nosila nazaj in povedale, da so naredile vse, kakor je bilo naročeno, vesele, da Lenčka prebiva med Slovenkami. Molile smo itak mednarodni jezik: poljsko, rusko, češko, nemško. Vsa-kega nekaj. Kakor je komu prijalo. Nemško sem znala kolikor toliko in smo si pomagale za tolmačenje.

Ko je nastopilo vprašanje, ali naj hodimo na delo ali ne, se nam je zdelo boljše, da hodimo. Čeprav bomo umazane od ilovice, je vendar bolj zdravo kakor čepeti v taborišču. Kar priključile smo se. Delo je bilo osem kilometrov daleč. Razvaline podrte vasi smo poravnavale: kjer je bil hribček, smo ga odkopale in zravnale do-

linice. Napravile smo ceste, da bi tisti, ki je od prej poznal kraj, lahko rekel, da ga ne pozna več. Nasadile smo kakšne breze ali kaj, da je bil kraj lepši.

To je bila menda Gornja Šlezija, ki je prej pripadala Poljski.

Ko smo hodile po veliki poti proti delovišču, smo molile rožni venec. Bilo je drugih pet, ki so se postavile pred nas, in spet pet drugih. Tako nas je bilo kar dvajset in več, ki smo molile. Straža nas v tem ni ovirala. Zanje je bilo glavno, da smo korakale in šle proti delovišču, drugo ne. Kadar je stražar gledal, smo vse delale, če se je obrnil, smo iskale kakšno senco.

Medtem smo pa opazile, da nekatere ne govorijo z nami. Odkrito smo vprašale, kako to, da se nas ogibajo.

»Kako ne?« so odgovorile. »Ko ste pa sem prišle s takim znakom!«

»S kakšnim znakom?«

»Da ste farške kurbe, da ste imele doma hotel, da ste žrle samo pecivo, da ste imele vsega dovolj in ste pile in žrle.«

Zato pa je bilo slišati: »Prav jim je, naj le okusijo, farške kurbe!«

Tedaj smo pa rekle: »Prav, če je tako, da trpimo. Ker smo kaj dobrega storile, je pa tudi prav.«

No, počasi se nam je pridružilo nekaj takih, ki niso verjele.⁹

Povedati pa moram še nekaj, kar se je dogajalo pred Lenčino smrtjo. Po treh mesecih, ko so ugotovili, da je brat res v nemški vojski, so nam smeli poslati od doma paket. Potem so poslali vsak mesec enkrat. Bilo nas je več znank. Neka gostilničarka je bila naše prvo poznanstvo. Druga pa je bila iz Škofje vasi. Ta je dobila paket za veliko noč. Noben jetnik ni smel dobiti težjega paketa kakor četrt kile. Esesovci so dobivali vsega. S Črnivca je bila Nežika, ki je jokala in v rokah držala svoj paket, nekaj prepečenca in cikoriijo. Nenadoma pa ga zgrabi in priinese naši Lenčki.

Lenčka je rekla: »Ne, saj bomo tudi me dobile. Kar sama pojej!«

Pa Nežika ni odnehala.

Nam so za hrano prinašali kolerabo, pa ne korenov. Te so vozili svinjam, liste pa smo dobivale me. Bilo je videti kakor gnoj. A smo jedle. Za hrano je bilo hudo.

Ne samo da smo dobivale nekaj kuha-

nega zelenja od kolerabe, marveč so šle nekatere kar v gozd, tam natrgale hrastovega listja in ga namočile v vodo, da je postala malo rjava. Pa je bila hrana. Zoprna voda, noter zoprna. No, po nekaj dneh so pomrle.

Me smo se varovale. Tega čaja smo se ogibale. Namesto njega pa smo si pripravljale drugačen čaj iz rastlin, ki so nam bile kolikor toliko znane. Vse smo se z njimi tudi umivale.

Čaj je bila rjava voda. Bilo je zoprno. Druge so pile tudi urin. Dve Nemki sta se stepili za nekaj kapljic urina.

Po poti na delo smo morale včasih preko ribnika. Kdor je pil iz njega, je čez nekaj dni umrl. Me smo se trdo držale druga druge, da bi se obvarovale in nobena ne bi padla v vodo. Držale pa smo se tako trdo, da so se nohti zagrizli v dlani. Tako smo se obvarovale in si ohranile življenje. Če pa se je katera zamajala, jo je esesovec sunil v vodo. Tako smo vselej ob prehodu videle vsaj kakšnih pet, šest, kako plavajo po tisti vodi.

Hrana je bila zelenje. Potem pa buče, ki so jih cele vrgli v vodo. V vodi so jih razbili, potem pa smo pojedle olupke in včasih dobile kakšne pečke.

Kruh je bil črn. V zemlji so imeli nekakšne luknje, kjer so ga pekli. Za naš kruh so imeli nekaj moke in četrt žagovine. Ko si dobil kos kruha, četrt kile je bilo za en dan, je včasih bila komaj skorja kruha. To je bila hrana.

Kruh smo dobile zvečer, čaj pa zjutraj. Drugega nič. Kruh smo varovale do jutra in ga uporabile za zajtrk. Spijemo pa čaj ali tisto nekaj vode. Noč bomo že preživele.

Poleg kruha je bilo včasih za centimeter debela rezina konjske klobase. Pljuča v črevesu. Me pa smo jedle vse, kar je bilo mogoče pojesti, samo da preživimo. Take klobase ali špargelj, od katerega je kar tekla umazanija. Dobile smo tudi margarino. Izračunale smo, da je v šestih tednih jetnik dobil za kocko te maščobe. Margarina ni bila v kosu, skupaj se je držala, kakor je bila. Odrezal je od kocke in se je kar zdrobila.

Domov smo smele pisati. In pisale smo, naj v paket dajo tudi nekaj česna, čebule in drugih reči.

Rekli pa so nam naši pazniki: »Samo da boste dale tudi nam.«

»Pa tudi kimel, nekaj jagod ali šopkov nam lahko pošljete,« smo pisale. »Pri nas to ni tako v navadi kakor pri vas. Je pa zdravo. In če imate medu ali zdravilne rože. Vse to zelo dobro uporabimo. Vse to nam pomaga.«

Mislila sem si: »Tega nam ne bodo pobrali, ker za to nimajo okusa. To ni od mesa, ki so ga tako željni.«

Ko smo dobile paket, je bilo v medu vse polno smeti. Toda me smo pojedle vse, saj smo vedele, da so notri zdravilne rože. Nemci pa se ga niso marali pritakniti. Pa če ni bilo kaj drugega, smo kruh namazale s česnom in smo tako preživele, saj se je vse to ponavljalo iz dneva v dan.

No, leta 1944 je šlo Nemcem slabo. Imeli so vse polno ranjencev. S fronte je bilo veliko invalidov. Vse povsod so jih bombardirali, da nikjer ni bilo varno. Pod zemljo so naredili tunel, da so sporočali v podzemlje, kaj je novega.

To so bile sicer, kakor smo rekli, lagerske race. Pa nas je le nekoliko dvignilo, da smo lažje prestajale. Saj obljuba, da nas bodo prišli rešit, nas je hrabrila. In katera je dobila kakšno pošto, je lagala, kaj sporočajo. Vedele smo, da lažemo.

Na delo pa smo še vedno hodile. Tako smo počasi obolevale in prišle v blok za bolnike. Še pred Lenčino smrtjo sem prišla v ambulantno s tifusom. Temperatura je narasla čez štirideset stopinj. No, padla je, in ko sem imela okoli devetintrideset, sem kar bosa bila na Lenčini postelji.

Toda dobila sem vnetje srednjega ušesa, kar je bilo hujše kakor pegavec ali glavni tifus. Bila sem vsa otekla. Ni se odprlo. Bolelo je strašno. Ko so druge imele kaj podobnega, so jih potegnili iz sobe. Ko so se vrnile, so imele za ušesom luknjo. Jasno, da so po nekaj dneh umrle, saj je bila okoli in okoli sama umazanija. Na rano so včasih nalepile nekaj papirja. Ta je odpadel, da je imela umazanija bolj prosto pot do ušesa. V treh dneh je vsaka umrla.

Pa sem si rekla: »Trudila se bom, da ne bom vpila. Če bom umrla, naj umrem naravne smrti!«

Prosila sem Jezusovo srce, naj mi pomaga v tej stiski.

Preden sem zbolela, sem bila dobra z dvema medicinskima sestrama. Ena je bila Rusinja, druga pa Nemka. Ko sem dobila paket, sem jima vedno kaj ponudila. Mislila sem si: »Dobrota vedno prav pride.«

Ko sem zbolela, sta takoj hoteli vedeti, kaj mi je. Videli sta, da sem otekla. Tako sta uganili. In sta pomagali. Povedali sta, da bosta prišli med eno in drugo ponoči, da me bosta peljali v barako, kjer so imeli ultravijolične žarke. S temi so sterilizirali žide.

Skrbelo me je: »Če nas ponoči kdo vidi, nas bo gotovo ustrelil.«

Pa sem si mislila, naj se zgodi tudi to, če mi je namenjeno.

Ponoči res prideta, česar nisem z gotovostjo pričakovala. Zavijeta me v odejo, ki sem jo imela na postelji, položita me na voziček in peljeta. Odpeljali sta me drže pod roko. In tako sta delali več kakor teden dni. Okna sta zastrli, da se ja ne bi kaj opazilo. Bila pa sem vsa opečena, ker nista imeli nobene stvari, da bi me zaščitili. Kar peklo me je in žgalo. Pa dobro mi je delo, če sta me obsevali.

Kar nenadoma je iz ušesne votline prilezlo strjenega gnoja za cel mezinček. Za njim pa se ulilo gnoja več kakor za pol litra. Tekočina je bila zeleno krvava. In bolečin seveda več kakor pol manj. Saj bi me sicer razneslo, če bi še naprej tako bolelo in napredovalo.

Potem pa sta me še več kakor dva tedna vodili na obsevanje. Oteklina je zginila, počutila sem se vedno bolje. Posledice pa čutim še danes: ne slišim dobro.

Isti čas pa je prišla tudi Liza, ko je prebolela pegavec in pljučnico. Zdravnica je prej zmajevala: »Nič ni mogoče storiti, ne bo uspeha.«

Pa sem odgovorila: »Če Bog hoče, je mogoče.«

Pa sem zdravnici pokazala vse injekcije. Pogledala jih je in z začudenjem vprašala: »Pa kje ste vse to dobili? Čudovito! O tem ne bova nič govorili!«

V času bolezni, ko je zdravnica dala injekcijo, je Liza kar nekam otepala z rokami in oči so ji skoraj izstopile. Imela je čisto steklene. No, kakor da bi se ji

nenadoma nekaj zgodilo, je zaklicala: »Žejna!«

Imela pa smo v kantini gostilničarko iz Gornjega grada, ki so jo Nemci zelo obražali, ker je znala gladko nemško. Tja so Nemci dali nekaj ruske mineralne vode. Bilo je nekaj kislega, slanega. Tam so imeli na razpolago tudi nekaj ovčjega mesa: ko so ovce zaklali, so v kantino dajali nekaj pljučk, ledvičk in glave. To so kuhali. In to nam je tam dišalo, medtem ko nam je doma smrdelo.

No, ta gostilničarka je dobila tudi nekaj bonov, s katerimi je kupila vložke, ki so jih že nažrle podgane. Pa za taborišče so to bilo nekaj boljšega.

Ta ženska je bila dobra, pa nam je poskrbela nekaj bonov, s katerimi sem lahko dobila tisto kislo vodo in še nekaj, kar je dišalo čisto po človeškem, nam je pa prijalo. Ko sem Lizi dala steklenico, je kar pila, pila. Ni bilo mogoče pričakovati, da bi kaj ostalo. Ne, nič ni ostalo. Pa Liza se je počutila bolje. Temperatura je padla na enainštrideset stopinj. Tudi videz se je spremenil.

V bloku pa so imeli zdravniki navodilo, da morajo tiste, ki imajo devetintrideset vročine, takoj javiti, da jih odpravijo v krematorij. Kaj bi namreč trošili zanje stvari, ki jih bodo drugi potrebovali! Zato smo se znašli. Ker temperatura ne sme biti tako visoka, je treba imeti termometer, da si same ustvarimo pravnjo. Tako sem termometer naribala, da je bilo osemtrideset pet ali šest. Torej ravno prav. In ko je prišla zdravnica, sem termometer, ki ga mi je dala, skrila in ji izročila svojega, naribanega ravno prav. Tako je vse bilo v redu.

Ko je zdravnica videla, kakšna bolezen me muči, ni mogla verjeti, da je vročine samo toliko. Zato mi je sama namestila termometer in odšla. Medtem sem ga spet zamenjala s prejšnjim, ki je bil uglasen na osemtrideset pet. Tako sem goljufala pri vseh sestrach.

No, ker je bilo vedno več ranjencev, so v bližini našega bloka postavili kar devet novih barak za esesarje. Imeli so vseh vrst aparate: rentgenske in zobozdravniške. Imeli so celo apoteko. Mislili so si, da bo v bližini Auschwitza še najbolj varno.

Me pa smo, ko so bile barake končane,

hodile tja čistit. Med seboj smo imele tudi znano komunistko. Zbrala je svoje somišljenike. Dala je apel: »Katera se bo javila za čiščenje teh barak, posebno oken in stekla, bo zaznamovana in bomo po vojni že vedeli, s kom imamo opraviti in kako bomo z njo ravnali.«

Vsem je grozila.

Kar so nekoč, preden smo začele čistiti, prišli dr. Mengele, nekaj drugih iz zdravniškega osebja, pa nekaj esesarjev. Mengele nam je laskavo govoril: »Jugoslovanske ste najbolj čiste, pa boste šle čistit barake, ki stoje nekaj kilometrov od tod. Tja bodo prišli ranjenci s fronte. Zato morate očitisti okna in tla, da bo vse nared za njihov prihod.«

Vprašal je: »Katera bo šla čistit?«

Počasi so vse skapale na drugo stran, da bodo čistile, tudi komunistke, ki jim je Štefka prej grozila. Me smo ostale na svoji strani. Sama pri sebi sem rekla: »Če bodo rekli, naj gremo, bomo šle, če ne, bomo ostale pod komando, pod katero smo bile doslej.«

Pred vsako tako odločitvijo smo molile, da bi se vselej zgodilo, kakor je božja volja.

»In ve?« je potem vprašal Mengele. »Kaj je z vami?«

Tedaj sem rekla: »Oprostite! Me nimamo tečaja Rdečega križa, zato ne znamo takih reči.«

Pa je rekel: »Nič ne de. Kar pojdite tja!«

In smo šle, pa ne same, da nam nihče po vojni ne bi mogel očitati. Ko je videl, da se ne čutimo sposobne, nas je kar uvrstil med prve. Drugi dan smo že šle čistit.

Pri delu smo imele stražarja, seveda esesarja. To je bil Poljak, ki smo mu rekle papači – atek. Prisluškoval je, kaj katera govori, kako delamo. Hodil je od barake do barake. Tako je prišel tudi do nas. Me smo ribale s steklom in čistile, kakor smo znale. Seveda ne preveč hitro, da ne bi prehitele drugih in jim vzele ceno.

Ker smo mu rekle papači, se mu je dobro zdelo. Ko smo dobile paket, smo mu skrivaj napravile sendvič. Na jetniški kruh smo nadevale dobrot, ki smo jih imele v paketu. Še bolj skrivaj smo mu dale ta sendvič. In? Čez nekaj dni nam je

že prinesel pol vedra drobnega krompirja. To je bila za nas senzacija. Me pa smo kuhale tisti krompir. Naredile smo prežganje in pojedle. Kako je bilo dobro z jetniškim kruhom, v katerem je bilo toliko žaganja!

Preden so prišli bolniki, smo morale vse na pregled. Ugotoviti so hoteli, če morda nima katera sifilisa, da bi ne spravljala v nevarnost vojakov, ki so se tako borili. Ob pregledu so ugotovili, da smo večinoma device. Dve sta bili poročeni, ena pa je Nemka, ki je bila pri pregledu, se ni mogla načuditi, da je toliko nedotaknjenih. Po vseh barakah je raznesla: »To so pa Jungfrauenkomando.«

Kadar smo šle po poti, je govorila: »Jungfrauen gredo.«

Pozneje sem spet zbolela, dobila sem paratifus. Vročina je bila visoka. Moram pa povedati, da smo tedaj dobile dobrega zdravnika. Ne vem, ali je bil iz Krakova ali iz Varšave. Vsekakor smo se zbližali, in ker je bil dober in je z zdravili pomagal in pozdravil vsako, smo imele vanj še posebno zaupanje. Seveda pa smo morale paziti, da drugi ne bi tega opazili, saj bi ženske lahko vse sčencale. Paziti smo morale tudi na čas vstajanja. Vstajale smo ob petih, medtem ko so esesarji in esesarke prihajali šele ob sedmih.

Zdravniku smo tudi pomagale. Ni smel dobivati paketov, čeprav so ga po sili le spoštovali. Pač niso imeli drugega, ta pa je visoko prekašal vse. Da bi mu pomagale, smo vselej, ko smo dobile paket, najprej njemu skuhale čaj, mu pripravile sendvič, jetniški seveda, mu ga skrivaj nesle v ambulantno in ga položile pod rentgenski aparat.

Kako je bil ta ubogi človek hvaležen! In kako nam je pomagal!

Ker sem imela paratifus, je moral dati mojo kri na pregled. K sreči je bil istočasno bolan tudi neki esesar. Vzel mu je kri, čeprav je takoj vedel, da ima samo gripo. Poklical je druga dva eseserja in ukazal, naj neseta kri na pregled osem kilometrov daleč. Seveda peš, ker ni bilo prometnih sredstev. No, v svoji premetenosti je njegovo kri zlil proč, eseserja sta nesla mojo. Prideta nazaj: paratifus. Eseserja je kar pustil, meni pa naročil: »Zvečer, ko bodo v glavnem že vsi odšli, vam bom dal

injekcijo. Če bo do jutra temperatura padla pod devetintrideset, bo v redu, če ne, boste morali v blok in tam boste ostali vsaj štirinajst dni, da bo kriza mimo.«

Bil pa je tam neki vojak, ki se je do smrti zatreskal v eno od »freiwillige Schwester«. Večinoma je bil zunaj, zato me je zdravnik podnevi zaklenil v njegovo sobo.

»Če bi prišel,« je dejal, »bom odklenil esesarsko stranišče. Skoči noter, in če ne bo drugače, sedi na školjko in se zakleni! Saj bodo itak mislili, da je notri esesar.«

Tistemu esesarju pa, ki naj bi imel moj paratifus, je dal močno injekcijo glukoze, pa se je potem kar dobro počutil. Tudi vročina je padla. Zdrav!

No, treba je povedati, da je bila nekaj takih, ki so ležale v bloku z vročino. Pa smo se ravnale po zdravnikovem navodilu. Ena je prosila, da mora v ambulantno zaradi vročine, druga, ali bi smela tja zaradi zobozdravnika. Pa če bi smeli iti skupaj, da ne bo treba dvojne straže. Privolili so. Tako sem se lahko ob opori tiste, ki je bila manj bolna, napolila v ambulantno. Tam me je zdravnik zdravil z injekcijami.

Po nekaj dneh je dejal: »Zdaj bo pa treba ukrepati. Kmalu bodo zadnje pustili iz taborišča. Potem bodo pa vse dvignili v zrak. Zato reci, da se dobro počutiš; da boš lahko hodila.«

Bil je dober človek, tudi veren. Imel je ženo in tri otroke. Pred nekaterimi, ki jih je takoj spoznal, se je znal prikrivati in držati razdaljo.

Naročil mi je tudi, naj grem v odhodni blok, naj rečem blokovi in zdravnici, da je temperatura padla in da se dobro počutim.

»Ko bodo odpuščali, se primi katere, če ne boš mogla sama hoditi, in pojdi!«

Tako sem se vrnila v blok pod komando Jungfrauen. Med nadzornimi je bil tudi neki Srb, ki je skušal biti dober do nas. In je dejal, da ostane pri jetnikih, da bo pazil nanje.

Medtem so tam okoli božiča 1944 strahotno bombardirali kraj in veliko stvari podrli v ruševine.

Imeli smo dve sobi: v eni smo bile jetnice, v drugi Srb. Mimo okna našega bloka je padla več tisoč kilogramov težka

bomba, pa ni eksplodirala. Srb je bil sila pretresen, da je ostal živ, in je vzkliknil: »O, Bog, rešil si me!«

Od tedaj je vedno skušal narediti kaj dobrega in reševati, kar se je dalo. Tista dva eseserja pa je poslal po zdravila.

V sosednjem bloku je bilo kar nekaj takih, ki so bile zaradi bombardiranja brez glave, roke ali podobno. To je bil namreč polni zadetek v sosednji blok. Srb je ostal pri nas. Jetnike sosednjega bloka so porinili v klet za premog, kjer je bilo tudi nekaj konj, me pa smo ostale na mestu.

Vse je že šumelo. Glasovi o osvoboditvi so bili tu: slišali smo brnenje letal, pokanje in grmenje strojnic in topov, tanke. In? Šest ur potem, ko so nas odgnali iz taborišča, so vkorakali Rusi.

Nas so gonili kar peš, da smo prišle po treh tednih do Ravensbrücka. Tam je bilo pa veliko lažje: imeli so vodo, da so pili in se umivali, dobivali so več kruha. To namreč ni bil uničevalni, temveč kazenski lager.

Ko smo prišle v Ravensbrück, so se nas druge kar ustrašile. Bile smo namreč črne. Zakaj? Zadnji del pota so nas naložili na vagone za živino ali pa na kamione. Ker je bila noč, nismo nič videle, kaj je na dnu kamiona. Ker je bilo nekaj mehkega, smo menile, da je žagovina. Zato smo vse to nagrnile nase in se s tem ribale po obrazih, da bi se ogrele. Pa kaj je bilo? Prah premoga. Take smo prišle do cilja. Zato ni čudno, da so se nas druge prestrašile. Strašile so jih tudi naše bedne postave: vse smo bile do kraja shujšane.

Že zunaj mesta so nas pometali s kamionov in nas pustili, da smo čakale. Videle pa smo, kako v bližnje jezero mečejo šivalne stroje. Te so uporabljali v šivalnici: šivali so namreč nove uniforme in popravljali stare. Morali so stare parati, jih čistiti, ker se jih je držala kri. Stroje pa sedaj v jezero. To je bilo njihovo delo.

Pripravili so nam nekakšno dvorano. Na ležišču, kjer je bilo prostora za dve, so nas natrpali kar po šest.

Zgodilo pa se je, da je neke jetnice manjkalo. Seveda smo bile kaznovane vse: nismo dobile kruha, pri hrani so nas prikrajšali. Že prej na celi poti, ki je trajala tam od trinajstega januarja do konca fe-

bruarja, nismo dobivale nobene redne hrane. Če smo kje dobile oglje, ki je bilo pokrito s snegom, smo se steple, da bi pojedle sneg z ogljem vred. One pa so nas zmerjale z umazanci.¹⁰ Seveda, one so imele vode, kolikor so hotele. Na nas so se pa jezile. Če smo jim kaj pripovedovale, so kar odšle, niso marale poslušati.

V tem kazenskem taborišču so bili vse vrste ljudi: Nemci in Jugoslovani, Poljaki in Francozi.

Tako je prišel april. Medtem smo morale preživeti. Urediti je bilo treba spanje. Vse bi rade počivale, vseh šest. Zato smo se zmenile: da ne bo prepira in lasanja, bosta spodaj najprej dve, na njih bodo druge počivale. Ko ne bosta mogli več zdržati, bosta prišli na vrsto drugi dve.

Med nami je bila neka gospa iz ene od ljubljanskih lekarn. Bila je silno obilna. Dejale smo: »Ti si taka, da te nobena reč ne žuli. Boš pa ti več vzdržala, da bodo druge počivale na tebi. Bodo tudi laže na mehkem kakor pa na trdih kosteh.

Bila je sila dobrovoljna in se je smejala. Dejala je: »Kar velja, bo vsem dobro!«

Za hrano nismo dobivale nič. Čakamo podnevi. Nič! Čakamo proti jutru. Nič! Nekega dne pa se je razneslo: »Hrano bomo dobile.«

»Kaj le bo?« smo ugibale. Imele smo okoli pasu na srobote navezane lončke za kakšnega pol litra. Dali so nam pol litra umazane vode. Ko si spil, je bilo na dnu nekaj kakor narezana konjska hrana, neke vrste konjski rezanci. No, použile smo, ker smo z nečim morale napolniti čreva. Saj je bila velika nevarnost, da se čreva, ki jim je bila razžrta že vsa flora, sprimejo. Potem ni več rešitve.

Tako je bilo tudi z našo Lenčko. Zdravnica je pred njeno smrtjo govorila: »S tem, da ji dajete hrano, ji samo še povečate bolečine.«

Tudi me smo se bale, da bi se nam črevesje zlepilo, zato smo popile, kar so nam dali.

Bilo je nekje v drugi polovici aprila, morda dvajsetega, ko so nas postavili v peterostope.

»Kaj le bo?«

Vsem petim so dali poseben paket Rdečega križa. Vsak je bil težak pol kile. Notri je bilo – doslej še nismo dobile

nobenega kruha – nekaj otroškega namaza za na kruh, nekaj rezinic suhega sadja in ne vem še kaj. To smo si razdelile. Bilo je malo. Nekaj pa le. Največ je bilo suhega ruskega čaja.

Ker je bilo vedno več znakov, da so nekatere že dobile krvavi preliv, sem rekla: »Kar suhega ruskega čaja se najejmo, pa bomo zboljšale zdravje!«

In? Zboljšalo se nam je. Ni bilo več tistih bolečih občutkov.

Za hrano smo imele tudi vse mogoče zelenje, ki smo ga smukale na grmičevju tam okoli. Sicer so bila v bližini stranišča, toda to zelenje je bilo nekoliko stran.

Spet smo šle na pot. Kam, nismo vedele. Toda s seboj smo nosile nekaj suhih vejic srobot, nekaj posušenih vejic grmičevja. In smo zakurile. Kar poleglo smo blizu nekih jarkov in mislile: »Tu bomo vsaj lahko pile vodo.«

Opazile smo, da so se oficirji odpeljali. Nato so se odpeljali esesarji. Nato so prišli navadni vojaki. Za nami je šel nek nemški vojak. Tako je bil revček, da je komaj hodil. Opogumila sem se in ga vprašala: »Bodite dobri, pa nam povejte, kam nas peljete!«

Odgovoril mi je: »Ne vem, Bog ve.«

Pa sem mu dejala: »Pa če nam poveste vsaj to, do katere postaje ali v katero smer nas vodite?«

Odgovoril je: »Ne vem. Vem samo, da greste vi svobodni naproti, jaz pa nasproti smrti. Poglejte!« mi je še dejal. »Na tem pasu,« in pokazal pas okoli ledij, »piše: Gott mit uns.«

Dejala sem: »Res, Bog naj bo z nami vsemi!«

Odšla sem v svojo petorko. Videla sem, da nič ne ve.

Šli smo naprej in prišli do predmestja Rohma. Tam so se že zbirali jetniki od vsepovsod. Bilo jih je že kar nekje šest tisoč.

Začelo je deževati. Drugi jetniki, menda so bili vojni ujetniki, so imeli vozove. Začeli so jih pokrivati z odejami. Odeje so pribili na štiri kole. Tako je bilo nekaj pod streho.

Komando je prevzel ujetniški tabor. Sama sem se uvrstila med bolne, ker nisem več mogla hoditi. Bili smo na umetnem griču. Spodaj v zemlji je bilo polno

stanovanj za Nemce. Bali smo se, da ne bo vse skupaj zletelo v zrak.

V tem zagledamo, kako se približujejo motorji, tanki. V podnožju hrička so se ustavili. Angleški oficir je zakričal: »Svobodni ste!«

Jetniki pa v jok od veselja. Nekateri so vriskali, drugi kleli, vse, kar si človek lahko misli za take trenutke.

To je bila izvidniška četa. Prišla je, se ustavila in odšla. Nato je prišla druga in odšla. Prišla je tretja in odšla. Potem pa je prišla ruska izvidniška četa. To nas je skoraj prizadelo. Pričakovali smo Angleže in Amerikance. No, pa smo si mislili: »Naj bo že karkoli, samo da smo svobodni!«

Začeli smo vpiti: »Kruha, hleba nam dajte! Gladni, žejni, lačni smo!«

Tako smo vpili vsevprek.

Rusi so nam zaklicali: »Ubijajte Germane!«

Videli smo na vozeh starčke, oslabele žene, ki so jim ubili moža ali je bil na fronti, otroke, ki so ostali brez staršev. No, takim ne moreš vzeti tistega, kar jim je najbolj potrebno. Pa so nekateri bili taki, da so ustavili vozove in jih izropali.

Tudi me smo ustavile nek voz. Na njem je sedela žena, že vsa bela od strahu in trpljenja, zadaj pa starček, ki se je ves tresel.

Vprašale smo, ali imajo morda kaj kruha.

»Hudo smo lačne.«

Uboga žena je rekla: »Tole kruha še imamo zase in za starega očeta tam zadaj. Ne vem, kam nas vodijo. Zato prosim, če smem obdržati ta kruh, da bom imela za največjo potrebo. Lahko pa vam dam denarja, če hočete.«

Izvelkla je cel šop nemških mark.

Pa smo rekle: »To nam ne more nič pomagati. Vam bo verjetno še prav prišlo. Zato kar obdržite! Pojdite srečno naprej!«

Tako so si vsi, ki so videli, mislili, da smo izropale ta voz, pa drugi niso delali ubogim ljudem kakšnega nasilja.

Nekatere od naših so nekje dobile nekaj praženega krompirja. Me smo čakale v nekem hlevu zraven. Mislile smo si: »Če nam kdo kaj prinese, bo dobro, če ne, bomo pač od lakote pomrle.«

Pa se v tem odpro vrata in vstopi človek z loncem krompirja. Začne ga deliti kar z rokami. Me smo ga obstopile in s kar največjo slastjo jedle. Bilo je boljše kakor najslajša jed. Poleg tega smo zunaj nabrale vseh vrst zdravilnih rož: trpotca, kamilice in vse, kar smo poznale, da je zdravilno, in kar tako pojedle. Bilo je zdravilno in se nam je prileglo potem, ko smo se podprle s krompirjem.

Napredovale smo do mesta, ki je bilo zravnano do tal. Začele smo kopati po razvalinah in dobile nekaj veder. Druge so dobile umivalnike. Očistile smo jih in jih zravnale, ker je bilo vse posodje stlačeno. Odrgnile smo email in smo imele posodo za kuhanje čaja. Res smo ga skuhale iz zdravilnih rož.

Ko smo še bili blizu Rohma, so prišli štirje moški, ki so poizvedovali, kam kdo spada, kakšne barve je kdo.

Pozabila sem povedati, da smo imele otroški voziček in v njem vrečo krompirja. Me smo si pomagale s tistim, kar smo dobile na nekem hlevu. V kotu smo odkrile nekaj za krmo živini. Bilo je nekaj kil smetnega zrnja. To smo skuhale in je bilo nadvse dobro. Bil je močnik.

No, moški so poizvedovali, kam kdo namerava. Med nami sta bili dve dekleti, zelo živi. Ti sta šli tem moškim naproti. Razvil se je pogovor. Povabili sta jih: »Pridite k nam, pečemo palačinke!«

Prišli so. Res so videli, da imamo kamenje, na katerem se je nekaj kuhalo, ker se je dvigala para. Ko so vprašali, kjer so palačinke, sta rekli, da sta jih naplavšali. Da je to še lepše kakor palačinke.

Dale smo jim nekaj tiste čorbe, močnika, pa so vse hvaležno sprejeli in pospravili. Razvil se je pogovor. Spraševali so, kam nameravamo, kam gremo. Odgovorile smo, da nas zanima samo dom, če je kdo doma še živ.

V tem so nas obvestili, da je v Logarski in Solčavi vse požgano. Od stopetindvajset hiš da jih je morda komaj še dvajset celih. Pa smo le ostale pri svojem: »Gremo! Morda pa je le še kdo od naših živ, pa se bomo dobili doma.«

Tudi oni so rekli, da pojdejo domov v Jugoslavijo. Potem so se predstavili. Eden je bil Ratković, bivši oficir Aleksandrove garde. Ratko Novaković, drugi, je bil

doma iz Sodražice. Eden je bil kmečki sin. Četrti pa inženir iz Ljubljane.

Rekli so: »Tudi mi imamo tak namen. Če ste za to, potujmo skupaj!«

Rekle smo: »Nas je dvanajst, ker hočemo vzeti s seboj tudi bolne. Nočemo, da bi zdaj v svobodi umrle, ko so že prestale strahote uničevalnega taborišča!«

»Prav imate,« so odgovorili. »Kar vzemite jih s seboj!«

Ujeli smo konja, kar za grivo so ga zgrabili, eden teh moških je skočil nanj, dva sta ga držala. Me smo natolkle nekaj trpotca in drugega zelenja, kar smo ga dobile med kamenjem in ga dale konju. Tako mu je prijalo, da smo ga hitro ukrotile. Zelo nam je bil naklonjen. Tudi tedaj, ko so se mu bližali ti moški so slišali veselo rezgetanje.

No, konja smo že imeli. Zdaj se je začel lov na voz. Preden pa so našli voz, so naleteli še na enega divjega konja. Spet ga je bilo treba ukrotiti. Tudi to se nam je posrečilo. Zanj smo natrgale zelenje in ga mu dale. Bil je zadovoljen in je samo čakal, kdaj bo kaj dobil, in prijazno vohljaj.

Po daljšem iskanju so našli tudi voz. Na drugem dvorišču so našli dve visoki kolesi.

»Morda bo šlo z dvema kolesoma?«

Pa ni šlo. Dolgo so iskali in nazadnje le dobili tretje kolo, manjše, toda samo eno.

»Bo šlo?«

Poskusili smo. Za silo je šlo. To je bil naš parizar.

Tako pridemo do mesta in mestne straže. Vidimo, da je ruska. Inženir, ki je bil z nami, je znal ruski. Prosili smo ga, naj stopi do straže in pojasni, da smo iz uničevalnega taborišča. Naj sporoči oficirjem, da se z njimi pogovorimo.

Pride oficir. Inženir stopi predenj, pozdravi in pojasni položaj. Prosi, da bi smeli dobiti v mestu kakšno podrto hišo, kjer bi mogli poleči po tleh in si nekoliko odpočiti. Mostovi so podrti, prevoz je zelo otežen. Tako ne moremo naprej, kamor si zelo želimo.

Ko je slišal poročilo, je oficir naročil stražarju, naj gre in odklene hiše.

»Jetniki naj se tam počutijo kakor doma! Dokler hočejo, naj ostanejo! Ko

bodo pa odšli, naj vam izročijo ključke! Vi jih prinesite meni!«

Rekli so še, naj pridemo zvečer k njim, da bodo slišali, kaj vse smo doživeli. Se bomo malo pomenili.

Moški so bili za to, tudi tisti dve lahki ženski. Me pa ne. Nekaj se nam je zdelo sumljivo. Seveda bo dovolj jesti in piti, toda nekaj se nam ni zdelo varno.

Ko so prišli naši tja, je bilo veliko jagnje že pečeno, pripravljeno, jetrca prazena. Tudi nekaj litrov vodke ni manjkalo. Šele v prvih jutranjih urah so se vrnili. Posebno ženski sta se prismejali. Inženir pa je bil nekam zamišljen in se je spraševal, ali bi bilo tu dobro ostati. Tudi njemu se ni zdelo kaj posebno varno. Začelo bi se obiskovanje sem in tja...

Inženir je rekel, naj preiščem vse, če bi kaj dobili. Vzeli bi in zginili. V neki kleti je bilo sumljivo na visoko premoga. Odkopavajo premog, da je vse teklo po njih. Nazadnje se pokažejo železna vrata. Še so kopali, da so se vrata lahko odprla. Vdrli so in vsi smo ostrmeli.

Notri je bilo vsega: mesa, svežega, kuhanega, pečenega, prekajenega, sokov vseh vrst, cela vreča sladkorja.

Rekla sem: »Bolje je vzeti sokove kakor kompote, bolj so proti vročini.«

Bilo je cel sod jajc, moke, masti...

Bil je čas večerje. Inženir me je vprašal, kaj naj bi bilo za večerjo. Odgovorila sem, da ni varno jesti veliko. Že dolgo nismo jedli kaj poštenega. Torej bomo najprej napravili krompirjevko. Šele potem, ko bomo videli, kako to prenašamo, bomo pripravili še kaj: ali piščance, ali nekaj riža, ki je bil še na razpolago. Ko bomo to pojedli, bomo odšli.

Pripravili smo si cele zaboje sokov, mesa, drugih stvari, vse po zaboj. Nekako ob treh smo se začenjati odpravljati.

Izdali so nalog, da se peljejo samo štiri bolne ženske, drugi bomo šli peš. Za vsak dan smo si določili trideset kilometrov proti domu. Kapetan pa je imel polno zemljevidov po žepih. Iz njih je razbral, kje so mostovi, kje je prehod. Pa vendar... Ko smo prišli do kakšnega mostu, je bil podrt. Morali smo se vrniti. Tako smo se več ali manj v istem kraju vrteli cel mesec. Hranili smo se pa s tistim, kar smo dobili. Večinoma smo kuhali zelenje.

No, sreča je hotela, da smo naleteli na mrtvega konja. Bil je že ves napihnen. Vedeli smo, da je to strup. Pa smo si mislili: »Vsak bo dobil tako malo, da mu ne bo moglo škoditi.«

Ko smo kuhali tega konja z zelenjavo vred, pa prijahla neki Kozak. Vprežen je imel voz, na vozu pa polno kant mleka. Pa se nas je, ko nas je videl v zebrastih oblekah, tako ustrašil, da je vrgel kanto mleka na tla in zbežal. Kako nam je tisto mleko prav prišlo! Vsak je dobil kakšnega pol litra. Mislim, da smo bili vsi zadovoljni: mi, ki smo nepričakovano prišli do mleka, on pa, ker je srečno ušel. Kako smo se podprli! Zasitili smo žejo in lakoto. Pot smo nadaljevali.

Končno smo le ugnali prehode, da smo prišli naprej. Ko smo pojedli konja, ni bilo nikomur nič hudega. Sklenili smo, da se bomo javili v kakšnem jugoslovanskem zbirališču. Tam so jetnikom dajali kakšne podrte hiše, kjer je bil še kakšen vogal cel ali napol podrt, da bi mogli počivati.

Po poti smo srečali malo kaj. Zelenje je bilo večinoma že posmukano, živine ni bilo več. Vendar smo videli, kako so naši predhodniki podili krave po koruzi. Pred očmi mi je še neka žena, ki je imela dojenčka in prosila, da bi ji pustili vsaj eno. Ne! Vse so pognali naprej. Ker niso znali z njimi ravnati, so marsikatero, ki so bile na svežem mleku, dobile vnetje in poginile. Za nas je to spet pomenilo možnost preživetja.

Ko smo se javili v jugoslovanskem zbirališču, smo videli, kako se ravna s hrano. Zaklali so zdaj kravo, zdaj prašiča, potem pa delili po svoji navadi. Ker niso znali, so nekateri dobili cele kose same masti ali goveji loj. Ker niso marali masti, so spili juho, kos pa vrgli proč.

Ko smo to videli, se nam je kar hudo zdelo. Pobrali smo kosce, jih očistili, oprali, jih razrezali, prepražili in dobili ocvirke. Kako nas je to okrepilo! Kopriv je pa bilo in drugih zelenjav. Kuhali smo, da smo imeli temeljito prekuhanu in da je bilo, kakor smo upali, brez strupov.

No, ko smo to videli, smo hodili v zbirališče samo še na hrano. Sicer smo bivali kar ob vozu. Bolne ženske na vozu, mi pod njim. Moški so ponoči stražili, ker ni bilo varno pred tistimi, ki bi nas lahko

izropali. Sicer niso videli bolnih ljudi, vendar bi lahko mislili, da je kaj mogoče izropati.

Na žalost sta nam tisti dve lahki ženski marsikaj zagodli. Kar jedli sta in pili sokove...

Ko sem nekoč dejala, da ni skrbi, kako bomo preživel, saj imamo veliko sokov in druge hrane, sta debelo pogledali in rekli: »Kje pa je to?«

Vse sta pognali!

Oštela sem ju: »Kaj pa mislita? Hranili smo, varčevali, da bi vsi skupaj jedli. Tako sta nam pa pognali, kar je bilo vseh.«

Kljubovalno in nesramno sta odgovorili: »Si nama nevoščljiva, da sva se najedli?«

No, tista kuhinja je minila. Videli smo, da bi morali nekaj ukreniti.

Spet smo se ustavili v podobni podrtiji kakor prej. Tam so bili pa še Nemci. Niso bili vojaki, bilo so kmetje in so čakali, kaj bo z njimi. Ponoči so prihrumeli ruski vojaki. Brez ozira so vdrl v prostor, kjer smo imeli shranjene skromne zaloge. Skoraj vse so pojedli in popili. Odvezali so živino in jo pognali iz štal... Naprej smo šli skoraj brez vsega.

Počasi pa smo nabirali vedra. Imeli smo jih že kar pet. Z njimi smo zajemali vodo, če smo videli, da je kolikor toliko čista ali da je studenčnica, nato pa kuhali čaje. In kako nam je to pomagalo!

V taborišču, kjer smo se ustavili, je nepričakovano prišlo povelje, naj se Italijani zberejo, da pojdejo v Brandenburg. Torej proč od domovine. Vsi smo bili prizadeti. Rusi so tudi nam govorili, da smo njihov plen, da bomo šli v Rusijo, da bomo tam gradili, dokler ne bo postavljena zadnja hiša.

Res smo šli v Neubrandenburg. Tam so bile barake, okoli njih pa polno konzervnih škatel. In muh! Kar črno jih je bilo. Če si stopil v barako, jih je bilo kar cele roje in so te oblegale, da nisi mogel dovolj hitro mahati, da bi se jih ubranil.

Kako jih pregnati?

Šli smo v bližnje gozdove, si nalomili vejevja, bukovega ali hrastovega ali drugega. Vsak je imel svojo vejo. S temi smo se vrnili v barako. Vrata smo zaprli, odprli okna in začeli mahati. Kar bučalo je in hrumelo od muh, ki so bežale skozi okna.

Ko je bilo vse očiščeno, smo zaprli okna in si malo odpočili.

Ko je kdo prišel iz sosednje barake, se je čudil, kako da pri nas ni nobene muhe.

»Pri nas jih je pa vse črno. Pikajo tako, da imamo že polno ogrcev. Kaj ste storili?«

Odgovorili smo: »Preženite jih!«

Konservne škatle smo pobirali in jih nosili tako daleč, kolikor smo mogli.

Nenadoma, ko smo bili pred barakami, zaslišimo brnenje motorjev.

»Koliko jih je?«

Ni bilo jasno. Pa pridejo: eden, dva... petdeset. Kako so bili pogumni! S seboj so imeli deske, ki so jih podkladali in vozili čez. Tudi kjer je bilo treba napraviti most, so si pomagali z deskami. Povedali so nam, da so prišli po Čehinje. Zato jih bodo odpeljali.

Ko so Čehinje zasedle avtobuse, smo pa tudi me s sklenjenimi rokami prosile, naj pridejo še nas iskat. Povedale smo, da smo bile v uničevalnem taborišču, da smo že dolgo na poti. Naj se nas usmilijo in nas odpeljejo vsaj do Prage, naprej bomo šle peš.

Šoferji so jokali, ko so videli, kako hodimo za njimi in jih prosimo. Rekli so, da z avtobusi ne morejo po nas, da bodo pa kaj sporočili, če bo mogoče.

Tedaj sem jim rekla, naj po radiu sporočijo, da se v Slovenijo, v Logarsko dolino vračajo številke od 28800 do 803. Da ne vemo, kdaj se vrnemo, ker potujemo peš. Vsaj to naj sporočijo.

In so sporočili. V Solčavi je bila pošta-ravna na pošti. Ko je dobila to sporočilo, je sedla na kolo in se odpeljala v Logarsko, da pove mami in stari mami, da smo sestre žive in da prihajamo.

Mama in stara mama sta stanovali pod Bregom v neki shrambi.

No, medtem pa je prišla tudi smrt. Ena tistih štirih, ki so se vozile na vozu, je umrla. Slabe so bile pa vse.

Naša želja, da bi v Pragi imeli usmiljenje, je bila spremljana z veliko naših molitev in prošenj, da bi bile uslišane. Ker dolgo ni bilo nič, smo že obupale. Nekega dne pa zaslišimo brnenje motorjev. Čez nekaj časa zagledamo avtobus že kar blizu. Za avtobusom pa kamioni.

»Ko bi le to bilo za nas!« smo govorile.

Ustavili so in naročili, naj vstopijo Jugoslovani. Ko smo izstopili, smo pa dobili povelje, naj se oglasimo tam in tam. Čakalo je pet zdravnikov, ki naj bi nas pregledali in ugotovili, kdo je najbolj potreben prevoza. Te bi prepeljali do Prage, od tam naprej pa drugi. Morda bi javili jugoslovanskim partizanom, naj pridejo ponje.

Nekatere so kar obupale. Mislile so: »Saj tako ne bomo prišle na vrsto.«

Me, Logarjeve, smo se uvrstile. Diagnoza je bila: hudo bolna, srce zanič in podobno. Vse smo bile razvrščene za prevoz do Prage s kamionom ali celo avtobusom. Dve sva bili za avtobus, dve za kamion. Me smo pa bile navajene potovati skupaj, zato smo listke za avtobus zamenjale s tistimi za kamion.

Ko smo se odpeljale, smo videle, kaj je. Nismo vedele, ali bi molile ali se jokale ali bi se smejale...

Pridemo do neke reke. Morda je bila Odra. Preko nismo mogli drugače, kakor da so zvezali čolne, nanje naložili deske in se peljali čez. No, avtobus je kar padel v reko s strmega pobočja, za njim pa kamion.

Ljudje so govorili: »Zakaj nismo pomrli raje prej, da nam ne bi bilo treba umirati tu v vodi?«

Govorili so tudi, zakaj so menjali listke, da morajo v vodo z avtobusom.

Počasi smo le zlezli čez reko. In prišli smo v Prago. Tam so nam dali na razpolago najlepši hotel. Notri smo imele toplo vodo, da smo se lahko umile, kakor že dolgo let ne. Kako nam je dobro delo, ko smo se oprale prav od glave do nog! Ko smo s sebe spravile umazanijo in uši, smo oprale tudi perilo in kar mokrega navlekle nase. Samo da je bilo čisto.

Potem so nas povabili v jedilnico. Tam nas je čakalo polno kruha, kruha. Potem so prinesli pa golaž in češke knedličke. Kako smo se najedle!

Po večerji so nam rekli: »Prenočišča pa pri nas nimamo. Vsa Praga je nabito polna. Edino v jetnišnici bo še nekaj prostora. Ne bojte se! Pod je čist, svoje stvari boste razgrnile po podu in nanje legle in se odpočile.«

Zahvaljevale smo se na vse pretege, ker smo res bile hvaležne. Saj že dolgo

nismo smele sedeti. Kolikokrat smo morale sesti na led, ne pa na deske.

Rekli so nam še, da nas bodo lahko hranili kakšna dva tedna, če bomo zadovoljne z ležišči v jetnišnici.

Podnevi smo si lahko ogledovale Prago, dela, ki jih je napravil naš arhitekt Plečnik. Ta dela so še danes ponos Prage, so nam rekli.

Hrano smo dobile, imele smo vsega nujnega. Pa sem le vprašala, ali gre kakšen vlak proti naši domovini.

»Imamo doma svoje ljudi, če je še kakšen živ, zvedele smo, da so naši domovi požgani. Rade bi šle domov.«

Dobile smo odgovor: »Ob pol štirih zjutraj pelje vlak do Dunaja.« Povedali so mi številko perona, kjer bo vlak stal in obljubili, da bo zjutraj že čakal.

»Kdor hoče, lahko gre.«

Zvečer smo polegale, toda nobena ni spala. Nismo še verjele, ali bo vse to, kar so obljubili, res. Ob dveh zjutraj smo se že dvigale. Ob treh smo bile že na postaji. Prihajal je neki vlak.

Številka – prava je! Številka perona – tista, ki je bila označena.

Kako smo bile vesele! Vkrcale smo se, dobile smo kupe in tam posedle. Kar nismo mogle verjeti, da je vse to res. Prišel je strojevodja, zakuril in potegnil. Odšle smo.

Prišle smo do Dunaja. Mislile smo, da nas bodo na Dunaju pričakovali naši. Tako so sporočili: »Do Dunaja vas bodo pripeljali Čehi, od Dunaja v domovino pa Jugoslovani.«

Na vlaku smo dobile še kruha, margarine pa drugih stvari, na cilju pa nikjer nikogar.

Na Dunaju sem opazila, da je Steklена palača v drobcih. Poznala sem jo izpred vojne. Bila je vsa iz stekla. Le toliko macesnovih letvic je imela, da so držale šipe. Letvice med steklom je bilo mogoče še dobiti.

Nabrale smo teh letvic in jih nesle pred železniško postajo, kjer je bil beton. Torej ne bo nevarno, da bi se kaj vžgalo. Vidim pipo za vodo. Poskusim. Voda je tekla! Kako je bilo veselo! Umile smo se.

Opazile pa smo, da je tam veliko ljudi tudi iz kazenskih taborišč. Vsak si je našel svoj kotiček in tam čepel in čakal, čakal.

Kar vidimo, da prihaja proti nam človek z veliko, težko vrečo. V njem odkrijemo Solčevana, Prodника.

Zavpijemo: »Kaj si Prodник?«

»Seveda sem,« je odvrnil. »Bil sem izseljen, delal sem pri nekem kmetu.«

»Me se vračamo,« smo rekle.

»Jaz grem pa tudi.«

»Imaš kaj jesti?« smo ga vprašale.

»Nič drugega,« odvrne, »kakor tole vrečo graha. Oropal sem ga v neki kleti. Vse je bilo prazno. Kar je bilo pripravljeno za vojsko, je že šlo. Morda ta vreča graha zanje ni bila dobra.«

»Nam boš dal kaj jesti?« ga vprašamo.

»Seveda, samo tole, kar imam.«

»Kar sem z grahom! Imamo nekaj lesa, da bomo zakurile, imamo vodo, v kateri bi grah skuhale. Samo posode nimamo.«

»Posodo imam pa jaz,« je odgovoril.

Iz druge vreče je privlekel sedemlitrsko ponev. Vržemo grah noter, zakurimo, grejemo. Dolgo je že vrelo. Pokusimo, če bi morda bilo že dobro. Ko pa damo v usta, je bilo, kakor bi grizel kamenje. Še naprej smo kuhale. Več ur je bil v vreli vodi. Drugi jetniki ga niso marali, za nas je bil pa dober. Dali smo ga v usta, ga pregrizli, da se je zmehčal, in ga použili.

Na Dunaju smo bili kak teden dni. Tu sta bila naša stalna gosta dva višja uradnika pri železnici. Ko sta slišala, da so tu neki jetniki, ki se vračajo, sta prišla na postajo s štruco kruha. Imela sta tudi nekaj buči podobnega, morda je bila tudi kumarica.

»Če bo dobro za vas,« sta obotavljaje rekla.

Vse z olupki vred smo pojedle.

Rekla sta: »Več vam ne moreva dati. Tudi tu smo lačni. Četudi imaš denarja, nič ne dobiš. Midva hodiva ob sobotah in nedeljah na kmete, vsakič v drugo smer.«

Ko sta videla, kako smo s slastjo pojedle njuno štruco in kumarico ali kaj je bilo, sta se zjokala.

No, čez nekaj dni se prikažejo novi obrazi. Kar zašuštel je: »Jugoslovani, Jugoslovani!«

Tiste komunistke, ki so bile že v gozdu, so pričakovale, kako jih bodo sprejeli. Nekatere so bile v Auschwitzu samo nekaj malega, zdaj pa so bile tako važne. Ena od njih je nosila šest parov čevljev, ki jih

je naropala, me pa smo bile bose. Obleke smo si sešile iz vrečevine, iz robov vreč pa opanke tako, da smo spele robove, da ni bilo treba hoditi bos.

Eno teh žensk sem prosila, naj mi da par čevljev, pa se mi je tako otresala, da me je minilo. Videla sem, da so, ko so veselo letale sem in tja, žvečile čokolado. Ko sem vprašala, kje se dobijo čevlji, je osorno odgovorila: »Jih nimajo več!«

Odpeljale smo se z Dunaja. Spotoma smo seveda iskale nekaj hrane. Videvale smo njive: nekatere so bile čisto neobdelane, druge so imele nekaj zelenja. Ko smo videle, da je njiva lepo zelena, smo ustavile vlak, poskakale z njega in se spustile na njivo, da bi tam našle kaj za pod zob. To je videl lastnik, ki ni bil daleč.

»Strejal bom,« je rekel in še dodal: »Vse mi boste požrli.«

Pa smo osorno odgovorile: »Vi ste nam pa že!«

Pa je iz naših vrst stopil stražar in zakričal: »Če ne boš takoj utihnil, te bom ustrelil.«

Ker je bil res oborožen, je kmet zginil. Iz nekega kota je gledal, kako zginjajo buče in koruzni štoki.

In Liza? Ta se je znašla. Lotila se je velikanske buče, ki je ni mogla nositi. Privalila jo je v vagon, postavila v kot in sedla nanjo. Ker sta imeli tudi Nežka in Milka svoji buči, je velika, Lizina, ostala za hujše čase. Najprej smo pojedle mali dve.

Ko smo prišli v Lipnico, so nam rekli, da tam ni zbirne baze.

»Obrniti se morate na Škofjo Loko!«

Peljale smo se, sama ne vem kam. Vsekakor smo prišle v Škofjo Loko. Tam so nas vodili pod stražo. Pripeljali so nas v neko zaplankano mesto, kjer so nas posadili na tla. Čakale smo in čakale. Takrat so pa tiste komunistke začele: »Kruha nam dajte, jesti nam dajte, lačne smo!«

Nihče ni maral za to. Hodile pa so tam neke partizanke, pa nekaj partizanov, ki so stali okoli kotla in čakali, da se jim kaj skuha. Kuhali so fižol. Ko so nas slišali, da prosimo hrane, so rekli, naj počakamo. Da bo že.

Komunistke so bile hudo užaljene, ker

so pričakovale veličasten sprejem. Me ni-
smo bile, ker smo vedele, kaj nas čaka.

Ko tako bivamo v baraki, se neke noči
razleže klic: »Hrano smo dobili!«

Res! Vsak je dobil pol našega lončka
fižolove juhe, v kateri je plavalo nekaj
fižolovih hlačk. To je bil pa sprejem!

V Škofji Loki pa je bila neka žena, ki
je bila odpuščena iz Auschwitza. Mož je
prišel ponjo in jo odpeljal domov.

Me pa smo bile vesele, da smo tako
blizu doma. Škofja Loka! Sicer smo nekaj
časa mislile, da bi šle k tej ženi, pa smo
misel opustile. Gotovo tudi sama ni imela
kaj prida. Rajši smo šle proti domu.

Obrnile smo se na komando, da vpra-
šamo, kdaj gredo vlaki v naši smeri. Prej
smo bile zasllišane. Vse smo morale poro-
čati: zakaj smo bile zaprte, kje smo bile,
odkod smo, kaj smo po poklicu, kam
gremo. Torej pravo zaslišanje. Na koncu
pa: »Lahko greste!«

Torej smo imele dovoljenje, da gremo
domov! Smo kar vedele, kaj to pomeni:
doma si, pa moraš dobiti dovoljenje, da
greš domov.

Spet smo vprašale, kdaj gredo vlaki.

Odgovor: »Nekje ob pol dveh ali pol
treh ponoči.«

Premislile smo: »Vlak gre do Zidanega
mostu. Da bi do tja prišle peš, bi terjalo
nekaj časa in nekaj moči. Torej gremo z
vlakom!«

Šle smo na železniško postajo. Tam
smo posedle kar na cement. Železničar
nas je gledal, kaj smo in kdo smo. Me
nismo imele nobene prtljage, jetniki pa so
imeli nekaj. Ko nas je videl na cementu,
je rekel: »Nikar, da se ne prehladite!«

Odgovorile smo: »Me smo že vse pre-
hlajene. Kar pustite nas! Bomo že, samo
da si lahko malo odpočijemo.«

Bil je dober človek, začel je nositi
skupaj: najprej nekaj nosil, potem nekaj
klopi, da bi ne bilo treba sedeti na tleh.
Potem je prinesel še nekaj zabojev in
škatel, jih razrezal in zakuril gašperček,
da nam je bilo toplo.

Kako smo se mu zahvaljevale! On pa
je bil od ganotja ves solzan.

Ko smo posedle, nam je povedal, da
gre vlak proti Celju čez dve uri. Mislile
smo: »Vlak bi utegnil priti tja kar okoli
petih...«

Res pridemo v Celje. Zadnja vožnja!
Ko prispemo, se spet kakor v Škofji Loki
posedemo na tla. Tisti, ki so imeli punklje,
so se naslonili nanje, me smo se naslonile
na zid.

Med nami je bila tudi poštarica, doma-
činka, ki je bila prej v službi v Celju.
Rekla je: »Bog ve, ali je moj mož že doma?
Šla bom na pošto, zdaj se bodo že začeli
zbirati za službo.«

Res pride na pošto. Še vsi so jo poznali.
Rekli so ji, naj telefonira, kolikor hoče. In
je telefonirala. Dobila je moža in se z njim
pogovarjala. Prosila ga je, naj napreže
konja in naj nas pride počakat na postajo
v Braslovče, kamor bomo prišle z vlakom.
Doma naj pa pripravi kaj hrane, da se
bomo vsaj malo potolažile, ker smo lačne.
Mož je vprašal, koliko nas je.

Odgovori mu: »Pet.«

Mož odvrne: »Pa jaz nas bo šest. Moj
koleselj pa je komaj za tri.«

Ona pa odločno: »Kar pridi, se bomo
nabasale na koleselj, boš videl, da bo šlo!
Veš, saj smo hudo lahke.«

V Celju smo čakale nekje do pol osmih.
Tedaj je vlak potegnil. Sicer smo računale,
da bi ne bilo predalet tudi peš. Kaj je teh
sto kilometrov po Savinjski dolini? Vsak
dan po dvajset, trideset.

Pa smo se približale postaji. Nagnem
se skozi okno in vidim... Koleselj je čakal.
In krasni konji!

Zakličem: »Olga, pridi, boš videla, kdo
je!«

Pogledala je in dejala: »Saj je moj
mož!«

Vse smo od veselja hotele kar poska-
kati z vlaka. Železničar je rekel: »Poča-
kajte vendar! Zdaj, ko ste doma, se hočete
potolči. Počakajte, da se vlak ustavi! Po-
tem boste pa mirno stopile dol.«

Ko je obstal, je Olga skočila z vlaka in
kar v svojega moža, me pa seveda za njo.
Ko smo se malo pomirile, je mož vprašal:
»Kako, bo šlo?«

»Seveda bo šlo. Me bomo sedle k no-
gam, pa bo za vse dovolj prostora.« Kmalu
smo prispeli do Olginega doma.

Tam pa seveda Olga skoči v mamo, jo
objema in spotoma govori: »Lačne, žejne,
lačne, žejne!«

Mož je šel v podstrežje in prinesel hleb
kmečkega kruha, mama pa je nalivala

kavo, vsaki po pol litra. Me smo pile in lomile kruh in utihnile. Kar jedle smo in pile. Ko je kave zmanjkalo, smo si še želele. Olga je zato rekla mami: »Mama, kar skuhaj še! Me smo še žejne in lačne.«

Mama je rekla: »Oče, prinesi še malo kruha!«

»Saj sem ga prinesel,« je odvrnil.

»Pa ne vidiš, kako so lačne?«

»Ga bom pa prinesel še hleb.«

Mama pristavi kavo pa mleko. In ko je bil tu kruh, je mama vprašala: »Ali je pod streho še kaj?«

»Želodca ni več,« je odvrnil oče.

»Imamo pa še pleče.«

Me smo se naredile kar domače, stikale smo za noži. In ko je bilo pleče tu, smo rezale, trgale in jedle. V kratkem je ostala samo kost. Niti hrustanca ni bilo več. Potem je kava tudi kar izginjala. Ljudje pa gledali, kako smo lačne.

Olga pa je rekla: »Ne veste, kaj je lakota. Čez nekaj časa bomo spet lačne.«

V tem vstopi neki gospod. Prepoznamo ga. Bil je pred vojno vodja Kmetijske zadruga v Solčavi. Ko nas je videl, so mu začele teči solze.

»Kaj ste res ve, sestre Logar?«

»Seveda smo. In vi ste poslovodja v Kmečki zadrugi.«

Kratko je odrezal: »Moment!«

Odšel je v trgovino, kjer je imel sedem ali več uslužbencev. Vsem je naročil, naj porežejo svoje karte: živilske in oblačilne. Vse nam je odnesel in odšel.

Ko smo se najedle, smo v sosesčini zagledale lojtrski voz. Kaj pa to? Pa par konj? Le kdo je? Saj tu nikoli ne stoji voz.

Nagnem se skozi okno in zakličem: »Veste, kdo je?«

»Puncer, Francek Puncer, ki je bil župnik v Taboru.«

Z lojtrskim vozom je prišel po nas.

Najprej bi se seveda rade zahvalile svojim dobrotnicam, sestram, ki so nam pošiljale pakete in nam reševale življenja. Puncer je šel kar z nami. Peljal nas je v Tabor. Sestre so namreč bile tam. Vsaka je imela svoje delovno mesto v zadrugi. Prišle so nas že čakati. Kar strmele so v nas, tako smo bile drugačne. Niso nas mogle poznati, pa smo jim spet bile znane.

Ker smo se zamazale, smo se morale spet umiti. Saj smo bile v obraz črne, lase

pa smo imele kuštrave. Zato smo morale v posebno sobo, da se očistimo.

»Čaka vas večerja,« so rekle.

»Ne,« smo rekle, »me smo se že najedle.«

Francek pa je odvrnil: »Ne, kar pojdi-mo, bomo skupaj jedli!«

Sedli smo za mizo. Za pogrnjeno mizo!

»Zakaj pa to?« smo vprašale. »Saj za nas bi bilo dobro kar na tleh ali na kakšnem zaboju. Zakaj pa to?«

»O!« so odvrnile. »Ve ste že zaslužile. Saj vemo, kako se jé, če pride človek iz taborišča. Sam je to poskusil.«

Bilo pa je še in še, kar cela pojedina: piščančja bedra, pečen piščanec, solate vseh vrst, riž, krompir. Kar cela pojedina. Ko smo se najedle, nas je prišla taka zaspanost, da se nismo mogle upirati. Meni je roka kar omahnila. Zaspala sem. Ko so me predramili, so govorili: »Mica, pili bomo, najedli se bomo. Potlej šele bomo spali.«

Res so nalili. Dvignili so kozarce. Tudi jaz sem ga prišla, toda roka mi je omahnila in spet sem zaspala.

Ko je Francek videl, kako smo zdelane, in v domačem kraju je utrujenost še bolj pokazala roge, nas je silil, da prenočimo na njihovih posteljah. Branile smo se, kolikor smo mogle.

»Ne, na senik gremo, če nam dovolite. Da bi vam pustile uši po posteljah, ne, tega pa ne! Če nam dovolite, bo za nas na seniku dovolj mehko, da se bomo naspale.«

Spet je bil na vrsti ne. Pripravile so nam postelje. In porinile so nas v sobo.

»Tu boste!«

Kaj sem hotela drugega kakor odnehati? Zlezla sem pod odejo in me ni bilo več. Slišala sem še, kako je ena od sester zlezla v mojo posteljo, kam so zlezele druge, mi ni bilo več mar, saj sem vedela, da smo v Savinjski dolini.

Pa mirnega spanja ni bilo: slišala sem Franceka, drugič sem slišala druge, kako hodijo sem in tja, slišala sem sestre, kako govorijo, slišala sebe, kako nekaj komandiram. Ni bilo pravega spanja. Toda prešinila me je misel: »Nič me ne briga, v Savinjski smo, moram spati!«

In sem spala, čeprav nemirno. S Fran-

cekom smo se še dogovorile, da bo maševal pozneje, ko se zbudimo.

Zbudile smo se pozno. Prva ugotovitev je bila, da smo na posteljah. Potem smo slišale, kako se pogovarjata v sobi pred našo Francek pa poslovođaja Karel. V sobi sami pa vidimo dva kovčka. Eden je bil pleten, drugi pa je bil iz kartona. Karel je tudi čakal, da bi šel k maši. V enem kovčku je bila hrana: moka, kruh, riž, kava, sir, margarina, maslo, mast... Kar si hotel, si tam videl.

»To je za vas,« je dejal Karel.

»Ne!« smo rekle. »Na vaš račun ne bomo živele.«

Toda ne! Obveljala je njegova.

Potem je odprl drugi kovček. V tem so bili čevlji, ki bi bili ravno prav Nežki. Bili so moški nizki čevlji. Potem pa kakšnih šestnajst metrov flanele. Ko je Karel videl, da nimamo nobene obleke, je dal to sam, da bi se imele v kaj obleči.

Ena od sester, ki so nam toliko pomagale, pa pravi: »Vse življenje bi me bilo sram, ko vidim, da nimate nič, jaz pa polno omaro oblek. Imam pa še nekaj blaga. To vam bom dala, da si boste dale ukrojiti.«

In druga: »Pripravljenega blaga imam za dve bluzi. Tisto vam bom dala.«

Kakšna radodarnost!

Dogovorile smo se, da bomo po maši šle proti domu, da nas bo peljal Francek na lojtrskem vozu ali pa bomo šle naprej kako drugače. Vsekakor bosta šla kovčka z nami.

Po maši nas zapeljejo proti postaji, da nadaljujemo vožnjo do Šmartnega ob Paki. To je zadnja postaja v Savinjski dolini. Ko pridemo tja, gledamo, če bi kdo bil na postaji. Nobenega avtobusa. Samo nek kamion je stal tam. Okoli njega pa nekaj moških. Oči so se nam ustavile na kamionu. Gledamo, kdo le kaj ga vozi. Stopim pogumno do šoferja in odkrijem, da je domačin iz Solčave. S kamionom je prevahal ljudi iz Ljubljane v Šmartno, iz Šmartnega pa v Ljubljano.

»Če hočete, lahko prisedete. Ali vas je več?«

»Vse smo, kar nas je še živih!«

»Kar hitro zlezite gor, da boste lahko sedele! Ob krajih so namreč klopi. Drugi bodo lahko stali.«

Zbášemo se na kamion in se odpeljemo. Kovčka smo porinile pod klop. Pridemo v Ljubno. Naprej ni mogel, ker je imel ljudi za na vlak. Pač pa je bil v Ljubnem zasilni miličnik, dober človek. Ko nas je prepoznal, je dejal: »Če bi imel konje in voz, bi vas kar odpeljal. Bom že našel. Za voz vem, kje ga bom dobil, pa tudi konje bom.«

Z nami je bila kuharica, ki je bila v službi v Ljubljani, pa se je vedno vozila domov.

Ko smo se pripeljale iz Šmartnega v Ljubno, smo se ustavile pred gostilno. Gostilničar ves zaprepačen vpraša: »Ste ve sestre Logar?«

»Do zdaj smo še!«

Seveda nas je bilo težko spoznati. Ko sem bila doma, sem tehtala oseminsedemdeset kil, zdaj pa samo štirideset. Druge so bile še bolj preklaste. Zato ni čudno, da so spraševali, ali smo res.

Gostilničar je torej naročil ženi Micki: »Micka, pripravi jim zrezke, da bodo kaj pojedle!«

Rekle smo: »Prav lepo se vam zahvalimo. Za danes smo se že najedle. Zdaj gremo proti domu.«

Gostilničar je rekel: »S čim se boste pa peljale?«

»Kar peš bomo šle,« smo odvrnile. »Saj teh petindvajset kilometrov ni kaj takega.«

»Tega pa ne!« je pribil.

Ves pogovor je poslušal miličnik, ki je bil omenjen že prej.

»Ne,« je rekel tudi ta. »Peš pa ne boste hodile!«

Imele smo res še tista dva težka kovčka. Toda rekle smo: »V ročaja bomo vtaknile palico, dve bomo že zmogle nositi. Ko bomo utrujene, bomo počivale. Saj smo kar več tednov napravile po trideset kilometrov na dan.«

Gostilničar je pa hotel vedeti vse kaj več. Zato nas je potisnil v sobo. Žena je pripravila zrezke. In kolikor smo mogle na kratko pripovedovati, smo povedale. In? Kar pojedle smo tisto malo zrezkov, čeprav smo mislile, da bo to nemogoče.

Kar priteče miličnik in pravi: »Konje že imam, voz tudi, samo četrtega kolesa še nimam.«

Me pa smo bile že kar zunaj priprav-

ljene za pot. No, tudi četrto kolo je staknil. Naložil je nas in naše kovčke. Z nami se je peljala neka upokojenka, ki je bila v službi v Ljubljani, bila je kuharica, pa se je peljala domov v Luče. Rekla je, da bo sama plačala polovico. Miličnik Jurče je dejal: »Nič ne boste plačali. Jaz bom plačal. Peljal vas bom do Luč, da vam skrajšam pot.«

Me pa smo rekle: »Nimamo nobenega denarja. Samo šest mark imamo, a to je nekaj par.«

»No,« je odvrnil, »vam bom rajši sam dal toliko.«

Ko je pognal, je gonil, da so bili konji čisto mokri. Pridemo v Luče. Upokojenka je izstopila. Tudi me smo hotele, toda namignil nam je, naj ostanemo. Dejal je: »Peljal vas bom do Solčave. Pa tiho bodite! Jaz odgovarjam.«

Podil je proti Logarski. Po konjih je kar teklo. Rekel je: »Rajši imam, da pocrkajo konji, kakor da bi pomrle ve zdaj, ko ste doma.«

Ko pridemo že čisto v Logarsko, vidimo shujšano staro ženico, kako se spušča od Podbrežnika dol. Rekla sem: »Gleje, ta ženska ima pa čisto korak naše mame. Naše mame korak je.«

Ko smo šli naprej, smo videli, da je vedno bolj podobna mami. Prišli smo in se raztovorili. In pride do nas tudi tista ženska. Bila je mama. Stanovala je s svojo mamo v Podbrežnikovi spodnji hiši v neki shrambi. Tam je bilo tako hladno, da je bilo v avgustu ivje dolgo po dvajset centimetrov. Lahko si ga zgrabil in ga vrgel skozi okno.

No, pride čisto blizu, ugotovi, da smo me, in da smo kar štiri.

»Ste res kar štiri?« je vpraševala. »To-rej ni še ena umrla?«

Je pa zvedela pozno, da je mrtva ena od Logarjevih sester.

Šle smo k stari mami. Ležala je v postelji. Mraz je bil, čeprav v avgustu. Mama nam je pokazala hlebček kruha in dejala: »Vidite, na okenski polici je hlebček kruha. Že tri dni je, odkar sem ga spekla. Zamenjala sem konjske konzerve, ker sem mislila, da tisto ve ne jeste. Ta kruhek je iz moke, ki sem jo dobila v zamenjavo za konzerve.«

»Mama,« smo odvrnile, »saj smo se najedle in nismo nič lačne.«

Moko je hranila več tednov. Podbrežnici je rekla, da bo spekla, ko bo slišala, da gremo domov. In je že tri dni čakal kruh, da bi ga pojedle skupaj, ko se vrne-mo.

Radovednost jo je imela, kaj je v kovčkih. Prinesemo jih in odpremo. Kar odprle so se ji oči. Povedala sem ji, kje smo dobile, da so nam podarile sestre, ki so nam pošiljale pakete, da bi preživele. Tako je bila vesela, da ni mogla ne jokati ne se smejati.

Potem je pa začela pripovedovati: »Te sestre so prinašale tudi nam. Pred kratkim so prinesle kar precej sladkorja. Pa moke so prinesle in vsega, da ne bi stradale. Ker da bomo odrezani od doljnega dela in da bomo pripadli Avstriji.«

»Kaj pa ti, mama, imaš zdaj kaj?«

»O, kar poglej v omaro!«

Pogledala sem, notri pa šalčka, v kateri je bilo za dva prsta na debelo maščobe. Drugega ni bilo.

»Kako to?«

»Preden so Nemci odšli, so nam pobrali vse. Obleke sva imeli kar precej, vse je šlo. Kar je bilo jestvin, so tudi pobrali, vrgli na kamione in odpeljali.«

Ko je videla, kaj imamo, je bila pomirjena. Rekla je še: »Kakšne tri dni ste lahko pri meni, potem boste šle pomagati kmetom, da boste imele vsaj jesti.«

Pa smo pokazale hotel v razvalinah: »Saj imamo svojo hišo, mama. Pogledjte! Ravno na božič 1944 smo dobile obvestilo, da smo brez doma, ker je požgano. Tudi za Logarjeve smo zvedele, da ni nikogar doma. Bog je dal, bog je vzel.«

V tem je prišla Podbrežnica in nam ponudila, da nam skuha kave in mleka. Rade smo sprejele in pile, ker smo se že dvakrat najedle. Pile smo pa. Nismo vedele, ali smo lačne ali žejne.

Rekla je, da bi ena bila lahko pri Macesniku, kjer je bila poročena naša sestrična. Potem je naprosila tudi drugod, kjer bi lahko bile, da ne bi stradale.

Odvrnile smo: »Ne, ne! Me bomo odst-ranile ruševine, pozidale eno sobo, da bosta tam mama in stara mama, same bomo pa spale v senu, pa nas ne bo zeblo.«

Niso se mogli načuditi, kako smo z

vsem zadovoljne. Kako smo se spremenile.

Vprašale smo za Janeza, za Franca. Oba sta se že vrnila.

Ko so jih evakuirali, je Franc naložil gare, naložil otroke. Franček je bil tedaj star komaj tri leta, Marjetka štiri, Štefka pa šest. Nabasal je na gare, kar je le mogel oblek in potrebnega. Otroci so jokali, Franc pa je peljal gori čez Pavličevo sedlo.

Nemci so naročili, naj kuhajo za petnajst ljudi. Mami sta namreč ostali doma. Obljubili so jima, da ne bodo požgali, zahtevali pa, da kuhata. Začeli so klati živino, ki je prihajala iz Avstrije; ta živina pa je bila domača.

Ko so bili domači še pri Logarju, je bil več mesecev pri njih nemški slikar. Ko je prišel v Logarsko, je rekel, da je odkril nekaj takega, česar še ni videl. Slikal je Logarsko z vseh strani. Pri Logarjevih je bil pa na hrani. Malo, preden so evakuirali Logarjeve, je odšel v Avstrijo, v Železno Kaplo. In sreča je hotela, da se je prav tam srečal z Logarjevimi. Seveda so morali Logarjevi konja odvezati in ga prepustiti nemškim vojakom. Sami so smeli odnesti toliko, kolikor so lahko nosili. In tam se srečajo s tem umetnikom.

Kako je začudeno gledal.

»Kaj ste pa naredili?« je vprašal, ko je videl, da gredo pod stražo.

Franc je odgovoril: »Nič takega. Delali smo to, kar ste nas sami videli, postregli smo vsem gostom brez izjeme. Potem so rekli, naj hitro pobašemo stvari in gremo, ker da bodo vse požgali. In ko smo odhajali, je hiša že gorela. Kam nas pa tirajo, ne vem. In tudi ne, zakaj.«

Peljali so jih v Fronleiten.

Oglasil se je Nemec: »Vi ne boste dolgo zaprti. To bom pa kar jaz gledal, da ne boste.«

V nekaj tednih je prišlo povelje, naj se Logarjevi spustijo, da lahko odidejo na Gornje Štajersko, na Spodnje Štajersko pa ne smejo.

Odšli so na Gornje Štajersko. Tam je bila Franckova žena Rezka doma. Odšli so torej na Rezkin dom. Tam pa otroci, Franček in Štefka, nista prenesla nobene hrane. Onadva bosta kar gledala, kako jima otroci umirajo.

Franc se je zanimal, če bi dobil kakšno delo. Rekli so, da na žagi potrebujejo

žagarja. Francu to ni bilo težko, ker je že doma znal žagati. Takoj se je prijavil. In takoj je delo dobil.

Janez je bil tudi evakuiran. Ko so ga peljali, je gledal okoli sebe. Bil je pastir. Poznal je vse zjalke. Jasno je bilo, da namerava pobegniti. Mislil je samo na to, da bi ušel. Bo že našel kaj, da bo jedel: ali bo ujel ali bo samo prišlo naproti. Tako je razmišljal. Ker so jih peljali več skupaj, posameznik ni bil toliko na očeh.

Ko so najmanj pričakovali, je zginil v grmičevje. Čepel je in čepel, dokler niso šli vsi mimo njega in je bila njegova partija že daleč. Nihče se ni vrnil, da bi ga iskal. Ko je videl, da je kolikor toliko varen, je šel proti nekemu hribčku, na katerem je videl kmetijo. Kar gledal je: »Pa to sem že nekoč videl.«

Tako živo se mu je sanjalo, da mu je bil kraj znan, čeprav še nikoli ni bil v Avstriji. Šel je naprej. Videl je, kako je na hiši slepo okence, notri pa Marijin kip. Tedaj se je živo spomnil svojih sanj. Sanjal je namreč, kako je pri tej votlinici zvonček, s katerim so klicali h kosilu. Janezu je to bilo izredno všeč. Kar vidi, da nekdo prihaja in mu pravi: »Janez, to je tvoj dom.«

Janez se je tega spomnil. Stopil je v hišo in videl blede žensko s šestimi ali sedmimi otroki. Vse polje je čakalo: treba je bilo orati, sejati, da bi imeli kaj jesti. Janez se ojunači, pa reče: »Gospa, ali bi mi hoteli dajati jesti, jaz bi delal, spal bi že nekje, da vas ne bi motil.«

Kje bo spal? Ženska mu je postlala posteljo. Hotel je spati kar na hlevu. Hotel se je izogniti preiskavam. Ženska mu je postavila posteljo na hlev, mu postlala. In mu povedala, za kaj vse bo treba poprijeti. Janez pa je odvrnil, da je kmečki sin in da vidi delo.

Kar drugo jutro je že napregel in šel na delo. Ne vem več, ali je šel orat ali kaj. Tako se je delo začelo. In tako se je nadaljevalo do konca vojne. Ženica je bila presrečna, da je dobila tako pridnega človeka, on je bil pa tudi zadovoljen.

Domači in okoličani so vedeli, kje je, saj je pisaril vsem, ki jih je poznal, da so potem sporočali njegovim. Vedno se je podpisoval Janez, da ni bilo jasno, kdo je.

Spraševal je, kje so njegovi. Naj mu

pošljejo naslove! Ali so še žive sestre? Navodilo pa je dal, naj pošto pošljejo v Železno Kaplo, kjer je imel znanca in prijatelja.

Pa mu je gospodar povedal, da ima zanj posebno sporočilo: da so njegovi na Rezikinem domu in da je Franc pri kruhu, ker je dobil službo. Janez je pa bil vesel in je še bolj živahno delal in garal.

Bil pa je povezan tudi z nekim Solčevanom, ki je bil v Železni Kapli. Ta je sledil, kje so njegovi konji. In je izvohal, da so pri dveh kmetih. Gare pa kar čakajo, nezavarovane in neizkoriščene.

Štirinajst dni potem, ko se je umirilo vojno stanje, je Janez poiskal konje. Zanimivo, da se lastniki niso nič upirali. Kar dali so jih. Ženska, pri kateri je delal, mu je ponujala denar. Odklonil ga je.

»Ne vem, ali bo tam, kamor pojdem, ta denar kaj veljal, vam bo pa prav prišel. Otroke imate in boste potrebovali podpore. Pa tudi, kaj naj bi si kupil s tem denarjem, ko ničesar ni?«

Rekla je: »Kaj pa naj vam dam?«

Preprosto je odgovoril: »Veste kaj? Če mi daste dva mernika ječmena, da bom enega uporabil za žgance, drugega pa vsejal, da bom imel v jeseni kaj jesti.«

Ženska mu je dala še nekaj rži. On je bil zadovoljen, ona pa se mu je brez nehanja zahvaljevala.

Poslovil se je. Prišel je čez Pavličevo sedlo. Pot je bila slaba, zelo slaba, konjska. Toda domov je šel! Ko se je spustil v dolino, je, kolikor se mi zdi, bila Frančeva družina že doma. Kam drugam kakor domov?

Ko smo bile me že tudi doma, smo sklenile, da ne bomo šle kam drugam, da bomo delale doma.

Mama je posadila šest škafov krompirja. Kar tu pod teraso. In to za nas in za Logarjeve. Kako je rodil! Če si potegnil za štiblo, je bilo polno kar celo vedro. Nikoli prej, nikoli pozneje ni bil krompir tako rodovit.

Jurče je prihajal domov ali k nam.¹¹ Zelo je oslabil. V Mariboru je obležal na ulici.

»Pa sem naletel,« tako je pripovedoval, »na poklupan avto. Poklepal sem ga in je šel. Za silo. Pa so mi ga vzeli. Šel sem naprej kar peš, pa sem se oziral na vse

strani, da bi se peljal, ko sem težko hodil. In spet naletim na motor. Spet ga je bilo treba malo poklepati, pa je šel. Tudi tega so mi kmalu vzeli.«

Potem je ujel konja. Jezdil ga je proti Mariboru, pa so mu ga kmalu vzeli. Naprej je šel peš. Ves čas ni nič jedel. Oslabljen, kakor je bil, je v mestu ob Dravi padel na pločnik. Tam je ležal. Mimo so hodili različni ljudje. Nihče ga ni hotel videti. On je pa vedno, ko je slišal hojo, dvignil glavo, da bi videli, da je še živ. Pa prideta mimo dva vojaka.

»Ja, to je pa Logarjev Jurče!« vzklikne eden.

Bila sta dva znanca: eden je bil manipulant na Klemenškovi žagi, drugi je bil iz Solčave.

»Ja, Jurče, vstani!« sta mu rekla.

»Ko bi mogel, pa ne morem,« je odvrnil Jurče.

»No, pa mirno počakaj, bova poslala nekoga, da pride pote!«

Imela sta pa komando mesta Maribora.

Res prideta vojaka, prineseta nosila in Jurčeta odneseta v vojašnico. Čakal je. Pa so ga vprašali, ali je lačen, žejen. On se je kar smejal. Kavbo lahko pije. Dali so mu šalčko, kakšnega pol litra. In pripravijo mu drugo. Tudi to je naglo pospravil. Od opoldne do večera je pospravil kar šestnajst šalčk čaja ali kave.

Drugo jutro pa se je pokazalo, da je že bolje. Pa mu še niso dali jesti.

Najprej se mora črevesje napojiti, potem lahko šele pride hrana.

Ta dva, ki sta imela komando mesta v rokah in sta bila znanca Logarjevih, sta bila vesela, da sta rešila Jurčeta.

»Če vaju ne bi bilo, bi tam umrl,« je priznal Jurče.

Tretji dan so mu pa že ponudili nekaj kuhanega, ali je to bila prežgana juha ali kaj drugega, ter kos kruha. Kar gledali so ga, kako slastno je.

Potem je rekel: »Zdaj bi pa že kar peš lahko prišel domov.«

In je šel Jurče proti domu. Pa sta znanca mislila, da ni prav, da ga pustita samega. Zato sta šla za njim in mu kupila karto do Celja ali do Šmartnega ob Paki. Od tam naprej bo pa že šel peš.

Tako je tudi bilo. Junija meseca se je vrnil, da sta mami kar gledali, ali je res.

Je pa le prišel dva meseca prej kakor me. Ko je bilo treba kopati krompir, se je kar ponujal, da bo izkopaval. Pa je mama rekla: »Ne vem, če boš zmogetl.«

Preskrbela mu je motiko. Ko sta od Podbrežnikove shrambe prišla do poti, do kašte, je prosil: »Mama, ne morem naprej. Moram sesti, da si odpočijem.«

Ko se odpočil, je pri verandi kar sedel na tla. Mama je videla, da ne bo nič, zato mu je rekla: »Kar sedi! Zakaj bi si delal skrbi, ko pa ne moreš.«

Hotél je bil ena sama ruševina. Do prvega nadstropja je bilo vse požgano, tramovje je viselo od stropa in gramoz, ki smo ga na petindvajset centimetrov debelo dale v strop, se je usipal na tla. Kamenje je padalo na spodnjo ploščo. Železobetonska plošča v točilnici je bila upognjena za cel meter. Vse to je čakalo močnih, pridnih rok. Prav tako v zelenjavni kleti.

No, treba je bilo živeti. Nismo pa dobile nobenih, ne živilskih, ne oblačilnih kart. Šla sem na krajevni urad. Prosila sem: »Prosim za živilske karte kar za vse štiri sestre, pa tudi obleči se moramo. Obleka, ki jo vidite, je iz vrečevine, opanke sem sešila na roke iz robov slamnjac. Me smo vendar prišle iz uničevalnega taborišča, iz Auschwitza. Saj vidite sami!«

»Niste upravičene,« je suho in osorno odgovoril uradnik.

Naredila sem pritožbo. Kaj smo res prišli v tisto Jugoslavijo, za katero smo toliko trpele? Kaj je to nova Jugoslavija? Dobiti moramo živilske in oblačilne karte.

»Niste upravičene. Ste težki obrtniki. Niste upravičene.«

To nas je hudo prizadelo. Obrnile smo se na različne advokate. Pa so nam odgovorili: »Ne moremo nič. To so zabiti kakor hudiči.«

Me smo pa čakale, kaj bo. Za hrano smo si nakuhale krompirja in nabrale regrata. Cel vajding ga je bilo. Kako smo bile vesele, da smo ga dobile toliko! V taborišču smo utrgale vsak trpotec. Začele smo razkopavati razvaline. Tako je šlo dan za dnem: regrat smo nabirale in ga jedle brez olja, soli ali kisa. Saj ga je bilo še tako premalo.

Pa pride stari Kosta. Bil je kmet in lesni trgovec. Kar naravnost nam je povedal: »K vam sem prišel, sestre. Vem, da ste potrebne. Prodal sem nekaj lesa, zato imam nekaj denarja. Ne bom ga dal v hranilnico, temveč ga bom dal vam. Z vašimi starši in z vami smo bili od nekdaj prijatelji, pa bomo še naprej.«

Dal nam je petdeset jurjev, kar je bilo za tedanje razmere ogromno.

»To uporabljajte!« je rekel. »Kar plačajte vse, če vam še tako nesramno zaračunajo! Ne smete doma v lepi Logarski dolini pomreti od lakote, če ste že prišle žive iz uničevalnega taborišča. Jejte!«

Kako smo se mu zahvaljevale! On je bil pa tudi ves srečen.

»Ne,« je še dejal, »v hranilnico ne dam, saj ne vem, ali bi še kdaj kaj dobil. Ve pa uporabljajte, in če boste imele priložnosti, boste vrnile, če ne, pa ne. Mica,« mi je še dejal, preden se je poslovil, »če boš še rabila, pridi, bom še dal!«

Jaz pa takoj nahrbtnik na rame in denar v roke. Šla sem kupovat.

Pri kmetih je bilo težko. Solčevani so znali. Če jim je pogorel del hleva, so govorili, da jim je pogorelo vse premoženje. Tako so dobivali. In kmetje so jim dajali. Toda nazadnje so se tudi naveličali. Saj so opazili, da so isti prišli večkrat, in vsakič so bili večji reveži.

Šla sem tudi jaz z upanjem, da bom kaj dobila. Vzela sem še dvolitrsko kanto za mast, imela sem tudi neke malhe, da bi vanje vsula, kar bi bilo.

Pa tu nič, tam nič, nič.

Vedela sem, da v Lučah ne bo nič, ker nisem poznala ljudi in nisem bila znana. Šla sem v Ljubno. Ljubence sem bolj poznala. Prišla sem do nekega kmeta, vprašala in prosila, obljubila, da bom plačala. Pa je dejal: »Kar ženske vprašajte! Ne vem, kaj bodo rekle.«

Pa sem si mislila: »Mati bo ja kaj dala.«

In ko sem prosila in obljubila, da bi plačala, kakor plačajo drugi, je odgovorila: »Ja, ne morem. Še letos bomo popravljali kozolec, bomo potrebovali.«

No, nisem se dala kar ugnati. Povedala sem, da nimamo niti strehe. Če dežuje, se nimamo s čim zavarovati. Kar brisače devamo na glavo. Ko jih premoči, jih ožmemo, pa jih spet položimo na glavo.

»Jaaa,« je zategnila. »Ne bo nič. Vsi skupaj smo reveži.«

Sama nisem verjela, da so ljudje tako trdi. Posilil me je jok. Zato sem odšla in se skrila. Vedela sem, da imajo vsega dovolj, saj je bila bogata kmetija. Skrila sem se in razjokala. Počakala sem pri nekem kozolcu.

Spustila sem se niže do gostilne. Tam sem gospodinjo, ki sem jo poznala, prosila, naj mi skuha kamiličnega čaja brez sladkorja. Nisem še nič jedla tisti dan in nič pila, pa še žalostna sem bila hudo. Ko je bil čaj kuhan, sem ga spila. Kako mi je prijal! In kar bolje sem se počutila, bolj močna in vedra.

Ko pijem tisti čaj, pride v gostilno sin matere, ki mi je odklonila pomoč.

»Slišal sem,« je dejal, »da so te doma tako grdo odpravili. Da nimajo masti. Jaz jo imam, pa ti je bom dal. Kar pridi z menoj!«

Meni je bilo tako nerodno in hudo, da me je bilo sram spet iti gor. Ta je stanoval doma, hodil pa v Zagreb, kjer je trgoval z lesom.

»Pojdi z menoj!«

Obotavljala sem se in rekla, da nimam kam dati. Šel je z menoj v trgovino in kupil trilitrski lonec.

»No, zdaj boš pa imela kam. Pojdiva!«

Ko prideva na njegov dom, je srečal mamó in ji rekel: »Kaj ste pa tako grdo odpravili Mico? Dajte mi ključ, bom jaz dal svojo mast, saj je imam celo dežo!«

Dobro je zagrabil in mi dal vsaj dve kili. za tisti dan sem bila odpravljena.

Drugič mi je neka ženska rekla: »Veš kaj, tamle gori je kmetija, kjer imajo šest krav na svežem mleku. Masla imajo toliko, da ga ne morejo pospraviti. In masti imajo! Še lansko zakopano. To je tamle gori. Prideš do plota, zadaj je hiška. Tam jo boš gotovo dobila.«

Šla sem. Spet sem doživela trdoto srca, razočaranje. Ko sem vstopila, sem povedala, zakaj sem prišla. Pa je mati takoj odvrnila: »Nimamo, nimamo.«

Odgovorila sem: »Šest krav imate na novem mleku, lansko mast imate še zakopano. Dajte mi nekaj! Saj ne bom nikomur pravila. Le pomagajte mi, kolikor zmorete!«

»Nimamo, nimamo.«

Kar odšla sem. Bila sem spet žalostna ob človeški skoposti. Solze so me polile.

Nedaleč od hiše je bil jarek, ki ni bil kaj prida poln vode. Toliko je pa le bilo, da sem se lahko umila, ker sem jokala in ne bi rada, da bi se videlo. Tudi napila sem se. Bila sem lačna in žejna, saj sem bila še čisto tešč.

Kar zaslišim za seboj glasove, neke klíce. Ozrem se in vidim na hribčku staro, slabo oblečeno. Okoli nje je skakal fantič.

»Grem gori,« sem si rekla, »ta mi bo po pravici povedala, kje se bo dobilo.«

Šla sem proti hiši. Pa bolj ko sem se bližala, bolj mi je bila ženska znana. Kar nenadoma je zaklicala: »Jezus, Mica, si ti?«

Tedaj se spomnim, da je bila nekdaj dekla na Logarjevi domačiji. Zato smo se dobro poznale. Povedala je, da se je poročila na ta dom, je pa doma v Ljubnem. Imata sina. Bila je nenavadno oblečena: nogavice je imela prevezane pod kolenom, bila je spodrecana, da so se videla kolena.

Na štedilniku sem videla kakih sedem loncev, polnih mleka. Topila ga je: smetana naj pride na vrh, drugo mleko pa pojedó ali iz njega napravijo sir. Razpletel se je pogovor. Povedala sem, kaj me je pognalo po svetu. In tudi, da sem prosila, pa so me odpravili.

»Da jih ni sram! Bog jih ne kaznuj, da res ne bódó imeli nič!« je presenečena vzkliknila.

»Ali veš, kje bi se kaj dobilo?« sem jo vprašala.

»Veš, odkrito ti rečem, Ljubenci so hudo stisnjeni, trdi. Povsod boš razočarana. Bog pomagaj! Zdi se mi, da boš imela več sreče na Koroškem. Bila sem v Železni Kapli ali v Črni, pa so bili ljudje bolj usmiljeni.«

Prosila sem jo, če bi namesto mene hotela tja, ker nekaj ljudi že pozna, ima pa tudi nekaj daljnega sorodstva. Kar bo dobila, naj vzame, naj vse plača, pa tudi pot ji bom plačala.

Dala mi je mleko, da sem se najedla, ko ves dan nisem nič okusila razen tiste vode v jarku.

Odšla sem od nje ter čakala na kamion. Vozil je hlode, pa bi me prepeljal do Solčave. Naprej bom pa že prirnila. Mo-

rala sem domov, ker so me čakali in bi jih skrbelo, če bi me en dan ne bilo.

Z obnovo hotela pa je bilo takole. Prvega so gradili mojstri iz Ljubnega, le glavni je bil pa od drugod. Tudi zdaj so se nam prišli ponujati. Rekli so zelo naravno, stvarno: »Sestre! Takrat, ko ste gradile, se vam jih je veliko ponujalo, da bi vam delali podstrešje. Izbrale ste nas. Tega nismo pozabili. Zato smo prišli zdaj do vas, da vam, ko se vam ne bo nihče ponujal, pomagamo.«

Vprašala sem: »Kaj pa živilske karte? Imate?«

»Imamo, samo radi bi jih prihranili za družino. Zato hodimo okoli.«

Pa smo rekle: »Bomo že kako. Kar pridite!«

In so prišli.

Za boljše razumevanje pa še to. Takrat sem spoznala nekega šoferja. Trenutno je bil švercar. Prej je vozil za partizane. Pa ni dobil nobenega priznanja. Zato se je začel ukvarjati s črno. In je švercal z vsem mogočim, z lesom in s prevozom drugih reči. Posebno dobro povezavo je imel z Zagrebom.

Nekoč sem se mu kar pridružila. Vprašal me je, kako živimo. Povedala sem mu hude stvari, kako beračim od vrat do vrat, ker nimamo živilskih kart, da bi rade obnovile hotel, pa za delavce nimamo hrane. Nekaj da dobimo od bivših gostov, ki jim konec meseca ostane kakšna kila moke ali kakšna nakaznica. Vse to hodim pobirat ob koncu meseca, da se preživimo.

»Kaj pa v Zagreb, greš kaj?« je vprašal. »Tam dobiš vsega. Na trg pripeljejo prašiče, ki jih lahko kupiš, pa imaš mast in meso. Če le imaš denar.«

»Kako ga bom pa prignala v Logarsko?«

»No,« je dejal, »vsako sredo grem v Zagreb. Če hočeš, lahko prisedeš. Pa bova dobila. Ne bo ti žal.«

Res sem prišla v Luče. Tam je imel avto že naložen. Tako, ko sem sedla v kabino, je pognal.

V Zagrebu tisti dan ni bilo prašičev. Pa sem mu rekla: »Janez, morda ti je kaj znanega? Včasih smo od Gavrilovičevih dobivali salame, masti, mesa, šunke... Kaj neki je zdaj z njimi?«

Prideva na trg, Jelačičev ali kaj. Nikjer

prašičev! Prideva do skupine takih, ki so kuhali čaje in se pogovarjali. Vprašava: »Ali ni danes nobenih prašičev?«

Odgovorijo: »Danes ni tržni dan. Zato jih niso pripeljali.«

Prizadelo naju je.

»Kaj pa zdaj? Bova šla domov brez prašiča, da bi bilo konec lakote in da bi imeli s čim postreči delavcem, ki so gradili ostrešje?«

Zanimalo me je, kje bi bil Gavrilović. Janezu je to ime bilo sicer znano. Avto je pustil kar tam, šla sva na sprehod po mestu, iskat Gavrilovičeve. Janez je rekel, da se mu zdi, kako je nekje videl napis Gavrilović in sinovi.

Iščeva, iščeva. Nikjer nič. Nazadnje pa sva ga le zagledala čez celo steno: Sinovi Gavrilović.

»Tu sva.«

Obzirno potrkava na vrata. Nekdo je malo odskrnil zastor. Videl je, kako sem revno oblečena, tudi šofer zraven mene ni bil kaj prida bolje. Odpre in vpraša: »Kaj bi pa radi?«

Povedala sem, da sem Logarjeva iz Logarske doline. Svoje čase, pred vojno, da smo imeli dobre zveze z Gavrilovičevimi v Petrinju.

»Midva sva sinova,« je dejal.

Nadaljevala sem: »V stiski smo glede hrane. Nekaj jaje dobim tu in tam na Hrvaškem. Slovenija je čisto izpraznjena. Če imate kaj masti, salam, šunk, mesnih izdelkov na sploh?«

Posvetujeta se. Potem je eden odgovoril: »Spominjava se vas, saj sva velikokrat zavijala stvari, ki smo jih v velikih količinah pošiljala v Logarsko. Za danes vam žal ne moremo nič pomagati. Pridite pa kakšno sredo! Takrat prodajamo. Prodati smemo kakšnih sto kilogramov. Pa ne hodite prezgodaj, ne prepozno popoldne! Nekje sredi dopoldneva bo najboljše.«

Oba sva bila za to. Janez je rekel, da bo kar prihodnjo sredo spet prišel v Zagreb.

»Res?« sem se začudila.

Janez je želel ustreči in nam pomagati.

Za naslednjo sredo sva bila torej dogovorjena. Že večer prej sem odšla z doma, da bi lahko zgodaj zjutraj z Janezom odpotovala v Zagreb. Janez je že ob pol treh zjutraj odšel v Luče po deske.

»Tam so,« je rekel, »mizarji tako ubogi, da nimajo lesa, da bi iz njih delali rakve. Zato jo bova mahnila iz Celja doli. V Zagrebu mi mizarji radi plačajo več, kakor računam. Če peljem trikrat, mi lahko enkrat vzamejo, pa bom še imel od česa živeti. Moram si pomagati. Prej sem delal za partizane in tvegat življenje, pa od vsega tega ne morem niti živeti. Pomagati si moram.«

Prideva v Zagreb. Šla sva naravnost do trgovine, kjer so nama dali navodilo: »Če boste videli, da je zaprto, in da visi zeleni zastor, zadaj pa luč, potrkajte prvič! Nič ne bo. Potrkajte drugič! Tudi nihče ne bo odprl. Potrkajte tretjič, močno po lesu vrat, ne po steklu! Tedaj bo že kdo odprl.«

Tako sem napravila. Po tretjem trkanju se vrata odpro. Slišala sem samo: »Hitro noter!«

Vstopila sva.

Obljubili so nama, da bova dobila šestintrideset kil masti, da bova dobila tudi klobas in salam...

»Za mast bo treba tri hiše naprej. Na vratih bo prav tako zelen zastor. Tudi tam potrkajte, pa se vam bo odprlo! Potem pa recite, da ste prišli po tisto kiblo, ki je v desnem kotu od vrat! Pa vam bodo dali. Recite, da vas pošiljajo sinovi Gavrilovič!«

Dobila sva mast, kakor je bilo dome-njeno. Poleg tega sva dobila petdeset kil salam in klobas. Pa nisem imela nobenega zaboja. Eden Gavrilovičevih je stopil v sosednjo trgovino in prinesel veliko gajbo. Vanjo smo nametali salame. Janez je to vrgel na kamion, vse prekril z različnimi cevmi in plahtami, da ni bilo nič videti.

»Zdaj morava pa naglo po stranskih poteh iz Zagreba. Ti pa tiho bodi, da ne bova padla v kakšno zanko.«

Bilo je namreč strogo prepovedano, da bi s Hrvaškega kaj vozili. Zato so bile straže. In straže bi bile kaznovane, če bi kaj takega pustile.

In?

Ustavijo avto, Janez pa še bolj pritisne na plin.

»Janez!« sem mu zaklicala. »Ustavljajo nas.«

Janez pa še bolj pritisne, da je šlo kakor Elija.

»Janez, boš povozil miličnika.«

Janez pa nič.

Ko sva bila kakšnih trideset kilometrov naprej, je pa rekel: »Veš, Mica, kakor se znajdeš, za švercarja si pa čisto zanič. Ne veš, da je bila to meja med Hrvaško in Slovenijo? Če bi ustavil, bi ne šle samo mast in salame, tudi avto bi šel. Midva bi se pa znašla na hladnem. Bolje je, da sem pritisnil na plin.«

Tako sva srečno prišla v Celje.

»Kako v Celju pustiti robo, ker je ne morem peljati domov? Pri kom bi se lahko pustilo?«

Spomnila sem se, da so bili naši stalni gostje Šeligovi. Oni nam bodo shranili. Drugje bi bilo treba nositi po stopnicah, pa je bilo pretežko.

Z avtom je zapeljal v ulico, kjer so bili Šeligovi. Stopila sem iz avta, šofer je pa odpeljal malo naprej. K sreči sem takoj dobila gospodarja.

»Veš kaj, Vinko, veliko prošnjo imam. Bi mi hotel shraniti kiblo masti in zaboj mesnine za en teden?«

»Zakaj pa ne!«

Hitro je stopil do žene in ji naročil, naj da kiblo med prazne posode v kotu, za mesnino se bomo pa že še pogovorili.

Ženo sem prosila, naj mi da kakšno raztrgano vrečo, pa še cajno. Odšla sem na trg. Kupila sem zelja, korenčka, kole-rabo. Polno zelenja. Nabasala sem vrečo tako, da je skozi vsako luknjo gledala zelenjava. Notri pa je bilo polno klobas. Če bi kdo stikal, bi videl le zelenjavo. To je bilo že drugič, ko sem prišla po skrito robo.

Ker se je s prvo vrečo posrečilo, sem prosila še eno. Noter smo porinili kiblo, na vrhu pa polno zelenjave.

Treba je pa bilo poiskati šoferja, da bi mi spravil robo malo dlje proti Logarski. Grem do postaje. Tam pa opazim šoferja iz Solčave in njegovega kondukterja. Pa mi položi roko na rame in vpraša: »Mica, kaj pa ti iščeš?«

»Tebe,« sem odvrnila.

V tistem pa pristopi tudi šofer.

»Vesta, velike vreče imam. Vidva gre-sta zdaj prazna v Solčavo. Pa sem mislila, če bi mi hotela napraviti uslugo in bi moje vreče prinesla sem in prepeljala do Solčave.«

»Seveda bova. Kje pa jih imaš?« sta spraševala.

Prej sem naročila gospe Šeligovi, naj poskrbi za nekaj kosila. Kar more, pa dobre porcije.

»Ja,« je odgovorila, »govedino imam, če bosta zadovoljna.«

»Seveda bosta,« sem odvrnila. »V Solčavi nimamo mesa.«

Pa je napravila juho, dobre porcije mesa in solato. Prinesla je, da je gledalo čez robove krožnika.

Jaz sem lačna gledala, a sem si mislila: »V Solčavi se bom že oteščala, do tam bom pa vzdržala.«

Onadva pa sta bila tako dobre volje, da sta se kar smejala. Vprašala sem: »Ali smeta piti, kadar vozita?«

Eden, ki je bil posebno dobre volje, je odvrnil: »Veš, Mica, če voziva, se morava pa že malo paziti. No, en liter ga vsak prenese.«

»No, no,« sem rekla. »Za en liter bom pa že dala.«

Naročim tisti liter, ki je bil kar hitro prazen. Kako sta bila vesela in zadovoljna, da sta se najedla in napila! Kar gledala sta, kako je mogoče tako dobro kosilo. »Saj je ja vse na karte?«

»No, glavno je, da sta se najedla.«

Avto sta zapeljala tik pred vrata. Šli smo po vreče. Eden je zastokal: »Mica, je pa vražje težka ta tvoja zelenjava.«

»Daj, da ti bom pomagal!« je dejal drugi.

Oba sta se smejala, ker sta vedela, da je notri vse kaj drugega. Zložila sta na avto, porinila v kot tako, da je zelenjava gledala iz vreče.

Pa sem rekla: »Imam še eno vrečo.«

Takoj sta vedela, kakšna zelenjava je to. Spet sta se tako smejala, da sta komaj nosila. Tudi to vrečo sta postavila v kot.

Rekla sem, da bi bilo prav, če bi šli takoj naprej.

»Saj tudi bomo,« je odvrnil šofer.

Sprevodnik je sedel zadaj k zelenjavi, jaz pa poleg šoferja. Komaj smo napravili nekaj kilometrov, že tista šipa pred nami. Miličnik nas je ustavil.

»Kaj pa je?« je vprašal šofer.

»Ja, kontrola,« je odvrnil miličnik.

»Pri nas ne bo nič,« je rekel šofer in se na široko smejal.

Miličnik je stopil na avto, videl raztrgane odeje, nekaj zelenjave, dal je znamenje: »Naprej!«

Hitro smo odpeljali. Pa komaj smo pognali, že spet: »Stoj!«

Šofer vpraša: »Kaj pa je spet?«

»Ja,« je odvrnil miličnik, »kontrola.«

»Kar stopi gor, pa boš videl! Nič nimam.«

Res je skočil na avto in videl samo raztrganijo in tisto vrečo zelenja. Tudi ta je dal znamenje: »Naprej!«

Tako smo prišli pred Ljubno. Spet kontrola. Mislila sem: »Kje bom pa zdaj shranila zelenjavo?«

Vprašala sem šoferja, ali ne bi morda shranil on.

Pa je rekel: »Bom še premislil. Veš, pri meni lahko napravijo preiskavo, pa bova oba v masti.«

Ko pridemo v Solčavo, se je šofer opogumil: »Veš kaj, Mica, kar do doma bom potegnil, pa bo najbolje.«

Kako sem bila vesela! Ustavili smo pred hišo. Hitro smo spravili zelenjavo iz avta. Pomagala sta nam tudi spraviti iz vreč kablo, klobase in salame... Same ne bi mogle. Vse sta postavila v kot.

Kaj naj pa jima dam za plačilo?

Dan prej nam je nekdo prinesel kozlička ali jagenjčka. Rekla sem: »Bog varuj, da bi ga same skuhale ali spekle! Kar šoferju in sprevodniku ga bom dala.«

Bila sta izredno vesela in hvaležna. Ni bilo treba plačati nobene razlike, tudi ne za kilometrino. Rekla sta, da bosta že sama vse poravnala.

Doma pa smo imeli šestnajst delavcev, ki so tesali in pripravljali ostrešje. Kuhale smo na vrtu. Navalile smo nekaj kamnov, v sredi pustile luknjo, da je vleklo, v gozdu smo našle zavrženo ploščo. To smo položile na ogenj in tako smo kuhale.

Delavci, s katerimi smo bile dogovorjene, so rekli, da bodo zadovoljni tudi s preprosto hrano. Imele smo nekaj fižola, ki smo ga dobile prej v Ljubnem. Pristavile smo tridesetlitrski lonec, da ga bomo lahko jedli kar nekaj dni. Čeprav nimamo ne kisa, ne olja, ne soli, ga bomo že pospravili. Saj vemo, kaj je lakota.

V tistem pa prideta dva kamiona delavcev iz Trbovelj. Bili so zle volje. Eden od njih, menda je bil vodja, je prav zaklel:

»Po celi hudičevi Savinjski hodimo, ne dobimo nič jesti. Dajte nam kaj!«

Rekla sem, da imamo samo fižol.

Rekli so: »Dajte nam fižol, samo da bo kaj pojesti!«

Rekla sem: »Če je tako, kar posedite, bo kmalu kuhano!«

Posedli so. Bilo jih je kar okoli sedemdeset. V fižol smo dale kuhat tudi klobase, da je vsak dobil vsaj konček in da je zboljšalo okus. Kako so bili veseli! Čeprav je bilo na krožnikih vseh vrst: na porcelanastih, na pločevinastih, v konservah.

Toda zdaj bi radi še pili. Bilo pa je na razpolago samo pet lončkov in litrska posoda. Eni so rekli, da bodo vlekli kar na šlah. Pa sem rekla: »To pa ne! Bi preveč prišlo na enega. Če ste zadovoljni, da boste vsi pili iz petih lončkov, potem lahko posedete. Dobili boste vsi.«

Posedli so po hlodovih okoli hiše, kjer je bilo vse polno lesa. Notri doli do hlevov so sedeli. In ko so dobivali po vrsti, so bili kar veseli. Imeli smo laški rizling, sortirano vino iz Svečine. Dobro vino. Pokusili so. Tisti, ki je pokusil, je kar hitro izpraznil šalico. Tako so vsi dobili. Začeli so prepevati. Dobre volje nič koliko!

Drugi dan pridejo iz Zagreba, iz notranjega ministrstva. Bilo jih je šest. Kaj le bo? Vprašali so, ali imamo kaj za pod zob. Klobas ni bilo več. Bil je fižol, bila je zelena solata, bilo je jajc. Rekla sem, ali so zadovoljni s kakšno fofv župo, lahko jim napravimo nekaj jajc, zelene solate.

Nadvse so bili zadovoljni.

»Kar dajte nam!«

Rekle smo: »Živilskih kart niti zase ne dobimo, kaj šele za hotel.«

Ko so se najedli, se je eden spozabil in zavpil: »Vse te naj hudič vzame, sestre Logar naj pa živijo!«

Zdaj smo vedele, da imamo na svoji strani pomembne ljudi.

In so prihajali gostje. Eden je pojedel to, drugi drugo. Nazadnje je spet vsega zmanjkalo. Pa je spet prišel naš znanec, ki nam je že posodil denar. Nagovarjal nas je: »Sestre, kupite si, kar potrebujete! Ne lakajte, saj ste dosti prelakale!«

In spet nam je odvalil. Vedel je, kako ubogo živimo. Nabrale smo poln vajdling regrata. Ni bilo ne soli, ne kisa, ne olja. V regrat smo stlačile nekaj krompirja, pa

je bilo za tisti dan. Jedle smo samo opoldne.

Štel je in spet naštel petdeset tisočakov. To je bilo že drugič.

Kaj sem hotela drugega kakor naslednji dan na pot? Večni popotnik! Zakaj večni popotnik? Ko sem bila v Solčavi, sem na lepem srečala enega tistih, ki so prišli od ministrstva iz Zagreba. Kar na neke stopnice me je porinil in me fotografiral. Ko je bila fotografija narejena, je pod njo napisal: »Večni popotnik.«¹²

To je bilo...

In sem šla v Bistrico ob Sotli. Naletela sem na nekega trgovca Bavdeka. Videla sem, da ima vseh vrst steklene posode. Pa sem le še vprašala, ali bi morda kdo imel kaj sladkorja. Kmetje ne uporabljajo toliko sladkorja, zato jim morda ostaja.

»Če bi prodali...«

»Sladkorja nikakor ne bi mogli dobiti, lahko bi pa dobili medu.«

»Koliko pa?« sem bila zvedava.

»Kolikor hočete,« je bil odgovor. »Veste, moja žena je čebelarica. pa je pred kratkim izpraznila in je letos dobila veliko medu. Koliko bi ga želeli!«

V duhu sem preštela denar in rekla: »Petdeset kil.«

Saj bomo lahko, sem si mislila, imeli za v kavo, ali za v čaj iz zdravilnih rož, pa tudi materama bo prav prišel, ko že tako dolgo nista užili nič sladkorja.

Pove ženi.

»Do jutraj bo pripravljeno. Ja, kako boste pa to pripeljali do avtobusa?«

Ta je imel postajo na gričku.

»No, bomo že nekako.«

Že prej sem kupila posodja, deže, kakor so za mast ali za med.

»Kar noter bomo nasipali.«

Šoferji so bili že naprošeni, naj to zložijo v kot naše kleti.

»Kaj mislite?« sem rekla. »Moram poskrbeti za mamo in staro mamo. Stara mama ima že kar okoli devetdeset let. Ne smeta nam umreti od lakote.«

In še sem vprašala, če bi se kje dobilo kaj jajc.

»Tule,« je pokazal trgovec na kmečko zadrugo, »boste dobili.«

In sem vstopila. Vprašajo, koliko bi jih rada. Po Savinjski sem v strahu spraševala, ali bi jih mogla kaj dobiti.

»Kolikor jih lahko daste.«

Imeli so jih še okoli tisoč.

»Kar vse dajte, kolikor jih gre v tale karton!«

Imela sem nek karton. Trgovec je bil ustrežljiv, pa je rekel: »Veste, kako bomo naložili? Plast žagovine, plast jajc, pa spet plast žagovine in plast jajc. Dokler ne bo polno. Ko bo polno, bo nekako petindvajset kil.«

Pa sem spet imela nekaj za moje šoferje in spet smo pripeljali domov. Kako smo bile vesele! Kako je bila vesela stara mama, mama! Ni mogoče popisati! Od takrat smo imele sladko kavo, sladek čaj.

Čudno pa se je zdelo vsem, ki so nas vprašali, ali imamo živilske karte, zakaj jih nimamo. Preprosto sem povedala resnico: »Na krajevnem uradu nam odgovarjajo, da obrtnikom to ne pripada.«

Hoteli so pač imeti veliko zastavic. Zastavice so pomenile, da prihranijo največ živilskih in oblačilnih kart in s tem pomagajo narodu. Šlo jim je za to, da se pokažejo, ne pa da ustrežejo ljudem.

Nekdo je sprožil misel, da bi poskusile na okraju. Pa ni bilo treba. Saj so bile karte ukinjene. Vse se je dobilo po trgovinah. Prej so si ljudje s kartami pomagali, da so kupovali tudi tisto, česar niso rabili. Potem so pa barantali. Šverc! Ko se je vse dobilo po trgovinah, bolj poceni, kakor prej na prosto, je bilo ta húdo za nami.

Čez nekaj tednov že pa so začeli prihajati.¹³

Kdo?

Radi bi kupili naše razvaline, naše posestevce. Govorili so: »Saj itak ne boste zidale, mi bi pa zidali...«

Odvrnila sem: »Zakaj bi vi lahko zidali, me pa ne? Kakšno prednost imate? Zakaj bi morali zdaj, ko smo prišli v svobodo, kar obstati in gledati v zrak in čakati, da nam bo kdo dal za preživetje?«

»Če podpišete, da ne boste obrtnice, da ne boste imele več hotela?«

»Tega pa na podpišemo. Vem, da bo vse to spet prišlo. Če bomo odstranile razvaline in pozidale, da bomo mogle živeti in tudi drugim postreči, bo turizem spet živ.«

Nejevoljni so odšli.

Pa so spet prišli z dolgimi svedri. Šest-metrski so bili. Vrtali so in raziskovali,

kje bi bil teren najboljši za zidavo. Ugotovili so, da bi bilo najbolje postaviti dom tik pred našo teraso, da je tam teren najboljši. Prišli so z okraja, z občine...

V Ljubljano so poslali telegram direktorju pošte, da ima v Logarski lepo priložnost za lokacijo. Tam bi lahko postavil dom za uslužbenca, kamor bi ob dopustih pošiljal svoje ljudi. Tam bi namreč pozidali Poštarski dom. Plačati bo treba, pa bo.

Med njimi je bil tudi direktor pošte in telegrafa. Z njim je bil pravnik z občine.

»Denar smo vam prinesli,« mi je dejal ta pravnik.

»Prav, prav, saj ga rabimo,« sem mu odgovorila. »Pa še kako!«

»No, tule,« je pokazal, »bo stal poštar-ski dom. Tale direktor pošte in telegrafa bo sem pošiljal svoje ljudi na dopuste.«

»Kako?« sem se vznemirila. »Kako bi sem postavil dom, če je pa to naša last?«

»O, saj bi vam dali parcelo gozda v zamenjavo.«

Dali bi nam seveda tisto, kar so vzeli Logarju in mami, ki je imela nekaj za preužitek.

»Ne,« sem rekla. »Tega ne dam.«

V tem je direktor začel čudno gledati pravnika in njegovega soseda, kaj to pomeni.

»Sem pa mislil, da ste dogovorjeni,« je izdaval. Obrnil se je k meni in se opravičil: »Ne bi vas prišel nadlegovat. Pa so mi sporočili, da je vse pripravljeno, da me čaka lepa parcela in naj samo pridem. Pa vidim, da ni tako.«

Pravnik je odvrnil: »Saj bo šlo.«

»Ni naprodaj,« sem odsekala. »To je bila dota petih sester za delo, ki smo ga opravljale doma na posestvu in v gostilni. Zdaj imamo razvaline, ki jih hočemo obnoviti v primerno hišo. Vsega posestva je pod šest hektarjev, ne celih šest. Vse to imetje pa ni naprodaj. Tujega nočem, svojega ne dam.«¹⁴

Pa so spet prišli. Zdaj jih je vodil tedanji direktor gimnazije v Celju. Nič se niso oglasili v hiši. Kar v gozdu so nalomili leščevoja in zaznamovali, kaj naj bi kje stalo. Postavili so tudi straniščno školjko, da bi jim nekaj pomenila. Ko so se utrudili, se je O. oglasil v hiši in bi rad dva deci kisle vode.

Bilo mi je dosti. Vprašala sem advokatko dr. Ljubo Prennerjevo, da bi mi pomagala. Vprašala sem jo, ali smo upravičene kaj zahtevati, ko nam motijo mir ponoči in pri obdelovanju posestva.

Rekla je: »To pa ne bo tako.«

Hodili sva po travniku, od koder je pobrala vse veje in vejice, pa tisto školjko, ki je paradirala sredi travnika.

»Na mojo odgovornost,« je rekla.

Bila je pa to doba, ko so se v veliki množini vpisovali v Partijo. Le dva Solčevana nista hotela o tem nič slišati. Nista pa imela zaposlitve. Prosile smo ju, da bi nam prišla drva nacepit. Dobile smo jih iz maminega gozda, ki ga je imela za preužitek.

Pripravljanje drva je šlo hitro od rok. Bilo jih je kar petdeset kubikov. Bile so vidne.

Kar dobim iz Šoštanja povabilo, naj se zglasim na tamkajšnjem sodišču za prekrške.

»Kaj bi le bilo?« sem bila radovedna.

Ko pridem v Šoštanj do sodnika, mi reče: »Zapadli ste pod kaznivo dejanje. Najprej ste sekali drva v državnem. S pravilom drv pa ste na podmladku napravili veliko škodo.«

»Kje pa je ta državni gozd?« sem hotela vedeti.

In mi je povedal, da je to parcela, ki jo ima mama za preužitek.

Ob sodniku sta bila še dva prisednika. Jaz sem bila tam kakor ubogo revše, ki komaj ve, kaj je z njim. Obsodili so me na osem tisočakov kazni, kolikor se spominim. Izjavili so še, da se nimam pravice dotakniti teh drv, ker so državna last, rasla na razlaščenem posestvu.

Začnem raziskovati.

»Kako razlaščno?«

Vprašam brata Franca. Vprašam mammo. Nihče o tem ni vedel nič. Povem Ljubi Prenner. Ljuba zve, kdo je dal prijavo. Neki Solčavan, ki je vedno nekam lezel. Škode ni bilo nobene, ker drv še nismo razsekali. Čakali smo, da dobimo delavce. Prijavil je pa že kar naprej, ker je mislil, da bomo drva razsekali in s tem napravili v bodoče neko škodo.

Zdaj smo po predlogu Prennerjeve mi napravili pritožbo, zakaj ne bi smeli sekati na svojem, na nerazlaščeni parceli.

Začeli so iskati, kje je razlastitvena odločba. Šele po šestih mesecih so jo našli v nekem uradu v predalu.

Zdaj je Prennerjeva povabila prijavitelja, naj se oglasi pri njej. Ko je prišel, sta ropotala in temeljito obravnavala vprašanje. Vprašala ga je, kako to, da je naredil prijavo, ker so z maminim dovoljenjem podirali tam, kjer je bila njihova last. Pa se je motal in motal: »Sem mislil, da je že izdana odločba za razlastitev.«

»Misliti se pravi nič vedeti,« je zavpila Ljuba.

Hudo mu jih je natresla. In potem ga je pustila še dobre pol ure v pisarni, da se je zmeščal in imel kar solzne oči.

Toda kljub temu, da nismo imele odločbe o razlastitvi, nismo smele pospraviti drv. Pa so se znašli in jih hitro poceni razdelili: nekaj v Planinski dom, drugo privatnikom. Vsak je drva rad vzel, ko so bila poceni.

Pa je Prennerjeva le vrtala in izvrtala, da po novih predpisih ne smejo tam, kjer ni odločba izročena, ničesar ukrepati, ker ni njihovo. Zato je rekla, če sme v našem imenu nastopiti, ker bo šlo.

Šla je torej na Kmetijsko zadrugo. Polno ljudi je bilo v uradu. Kar naravnost je stopila do direktorja in mu vrgla v obraz, kako si upajo sekati na tuji parceli.

»Kje pa?« je vprašal direktor, ki mu je bilo nerodno.

»Sestram Logar, ki niso dobile nobene odločbe o razlastitvi, ste posekali kar petdeset metrov drv. Čeprav sem vaša zastopnica, veste, da sem bila že prej tudi njihova, zato bom zastopala njihove koristi in vi boste izgubili. Predlagam vam: plačajte jih ali jim dostavite petdeset metrov ali pa se po mirni poti pogovorite. Drugače vas bom tožila. Naredite, kar hočete! Pojdite do njih in se pogovorite, ali jim vrnete ali plačate drva, ali pa napravite, kakor hočete!«

Kar v nekaj dneh so bili tu. Direktor, še dva druga in Ljuba. Direktorju je bilo nerodno. Začel je: »Prihajamo v neki nerodni zadevi.«

»Kakšna nerodna zadeva pa je to?« vprašam.

»No, glede drv smo se prišli pogovoriti.«

Bila sem kratka: »Veste kaj? Drva so bila naša. Kje so, nas nič ne briga. Pod vašo komando so bila razdeljena. Koliko ste zanje dobili, me nič ne briga. Če hočete, da ostanemo prijatelji, nam dostavite petdeset metrov drv. Drugače ne morem.«

Malo se pogovarjajo: »Petdeset metrov? To je veliko. To veliko stane.«

Bili so iz Nazarja.

»Če hočete,« sem odvrnila. »Silim vas ne. Če ne pristanete, vas bomo morali pač tožiti, kar tudi sami ne bi radi.«

»Veliko je petdeset metrov. Bi se dalo kaj spustiti?« so prosili.

Rekla sem: »Če je tako, dam predlog: dostavite nam jih pred hlev petinštirideset metrov, za pet metrov vam pa spustim. Če ste zadovoljni, je prav.«

Spogledali so se. Nazadnje pa so prikimali.

»Dobro, velja!«

In je veljalo. Ljuba je bila tako vesela, da je komaj čakala, da ostanemo same in se pogovorimo. In smo se pogovorile.

»Veš, vedela sem,« je dejala Ljuba »da mora iti. Zato sem pred njimi tako nastopila. Bili so prepričani, da bom vas zastopala. Vedela sem, da bi tožbo dobila.«

Kar hitro so nam pripeljali drva in jih zložili pred hlev. Ona druga smo morale pa plačati. Plačati smo morale tudi kazen, ker smo sekale brez dovoljenja. Zdaj smo bile preskrbljene z drvami. Za zimo in leto.

Potem je prišla zadeva s Kočevjem. Bilo je zaradi nemorale. Veliko da smo se družile s farji, z njimi grešile, potem so nam pa dali odvezo. Prijavo je pa dal nekdo, čigar pisavo sem poznala. S Kolmanom, ki je bil župnik v Solčavi, da sem imela nezakonskega otroka. Ko sem šla v samostan v Nemčijo, da sem tega otroka gori spravila in da je še živ. Rekli so, da so nas farji podpirali. Imele smo še kar veliko zalog. Te da so nam preskrbeli farji.

Pridem na zaslišanje. Zasliševalec je bil neki Stane, kako se je pa pisal, pa ne vem. Vpraša me: »Kaj ste imeli s tem člavjekom?«

»Nič drugega kakor z vsakim poštenim človekom.«

»Ponovno vas vprašam, kaj ste imeli s tem člavjekom?«

Kar besen je bil.

»Sem vam že odgovorila.«

Pa me je pahnil k zidu.

»Obrnite se k zidu, stojte v pozoru!«

Pristopil je, mi od zadaj nastavil na glavo pištolo in spet vprašal: »Povejte mi, kaj ste imeli s tem člavjekom!«

»Sem vam že odgovorila, nimam kaj dodajati. Da bom pa odgovorila iz spoštovanja do oblasti, vam povem, da se nikar ne mučite! Lahko dokažem, da še z nobenim moškim nisem imela nobenega opravka.«

V tem pa vstopijo šef Udbe in še dva druga, ki so v sosednji sobi prisluškovali. Stopili so do tega, ki me je zasliševal. Ta je bila tako jezen, da je bil kar bled, barve so ga spreletavale, penast je postal. Potem je na pismo, na prijavo, kjer je bilo še nekaj prostora, napisal: »Kaj naj jo pa zdaj vprašam?«

Je mislil, da tega ne bom videla. Ker pa je bilo napisano tako veliko, sem prebrala.

Napisal je še šef Udbe: »Vprašaj, pri kolikih pobegih je sodelovala!«

Tako smo šli naprej.

»Odkrito mi povejte,« je zadeklamiral, »pri koliko pobegih ste sodelovali! Gorje vam, če se zlažete!«

Odgovorila sem: »Pri nobenem. Veste, v politiko se ne razumem. Drugo pa, politike imam do vrha glave, saj sem zaradi nje preveč trpela. S politiko nisem imela nobene zveze.«

Potem sta zasliševalcu napisala še eno vprašanje, pa sem pozabila, kaj je bilo. Ko je šlo proti koncu, sem nekoliko zrasla in rekla, da se kot svobodna Jugoslovanka v svobodni Jugoslaviji ne pustim zafrikavati. Zato sem zahtevala ginekološki pregled.

Odpeljali so me v nekakšen bunker. Čez kibro je teklo. Vse je gomazelo od bolh in uši, ne vem, kaj je bilo. Sedla sem na gole prične. Pa ni bilo miru. Kar lezlo je nekaj po nogah in le s težavo sem porivala nazaj. Celno noč sem prečepela, ker sem se bala zadremati na pričnah.

Minilo je nekaj dni. Vrgli so me v celico. Tam sem našla neko solčavsko dekle, nepokvarjena je bila. Bila je pa v zaporu zato, ker ni hotela ustreči gospodarju, da bi jo porabil, za kar bi hotel. In

rekla je: »V taki državi nočem živeti. Šla bom v Avstrijo.«

Pa so jo zaradi tega zaprli.

Bilo nas je kar šest ali sedem. Nekega dne opazimo, da je vse nekam skrivnostno. Zvedele smo za popis ljudi, med katerimi smo bile tudi me. Odpeljali so nas v živinske vagon, zaprli in odpeljali.

Pridemo v Ljubljano. Tam so pa ravno sprejemali neke tuje visoke goste. Igrala je godba. Bila sem toliko nabrita, da sem predlagala, kako naj zlezemo na drugo stran vagona, da nas bodo videli tako raztrgane, kakor so nas pripeljali.

Potem smo videle smer: Kočevje. Prišle smo tja. Pa spet iz Kočevja naprej do neke podrte vasi. Tam so nas slekli do hlačk in kombineže. Potem so delili: katera je prosila za krilo, je dobila hlače, katera pa za hlače, je dobila krilo.

Peljali so nas v nekakšen hlev. Tam je bil hlod s premerom vsaj pol metra na vsakem koncu. Medtem so bila tudi zaslišanja. Tipkarice so tipkale, zasliševalci pa so nas zmerjali, se iz nas norčevali in delali različne poniževalne pripombe.

»Bile ste v hotelu, zdaj pa ne bo več hotela. Bile ste ob polnih mizah, zdaj bo pa bolj skromno. Saj boste tako tudi simpatične.«

Bilo nas je kar več: bila je Ljuba, Grafenaurjeva, dr. Megušarjeva... Več njih. Pa je nekaj redovnic. Tudi iz Kočevja.

Odpeljali so nas.

»Vsaka naj vzame svojo deko!«

Pa je nismo imele, ker nam je niso dali. Pa so nas kljub temu odpeljali. Šle smo v nekakšen senik. Notri si imel vse: posušene martinčke, slepčke, suhe koprive. Vsega.

Nekatere so na seniku hitro napolnile svoje vreče. Me smo bile bolj izbirčne. Rekla sem: »Bolje, da imamo čisto malo, kakor da bi spale na tej svinjariji.«

Predložila sem tudi, naj bi spale blizu vrat.

»Če kaj pride, če se začne kaj podirati, bomo prej zunaj.«

Gledala sem namreč težki tram, ki je visel s stropa in ki lahko povzroči veliko hudega.

»Prav imaš,« so rekle.

K sebi sem vzela tisto Solčavanko, ki

se mi je smilila. Če je samo rekla, da bo šla kar v Avstrijo, ker da ji tu ni živeti, še ni odšla. Pa jo je gospodar tožil, ker mu ni ustregla, kakor je hotel.

Oba še živita. Tista bolna žena je pa umrla.

Zbrale smo se kolikor mogoče znanke. Poleg že omenjenih sem vzela tudi neko dekle iz Rečice. Tako je želela biti z nami.

»Pa naj bo!« sem si mislila.

Je bilo pa nerodno. Če smo odejo pokrile po vreči sena, nismo imele nič, da bi se odele. Bilo je že kar hladno, konec avgusta. Druge so imele polne vreče sena, so pa imele več lukenj v betonu. V teh luknjah pa je bilo polno gnojnice. Pa je nismo smele odstraniti s kakšnimi konserve.

Drugo jutro smo šle čistit razvaline porušene vasi. Pozneje smo morale urejati napajališče. Svoj čas, pred vojno, je tam bila voda za vaščane. Tekla je po skalah in so jo zajeli, da so imeli za umivanje, napajanje, pa tudi za kuhanje. Bilo je pravo jezero. Prej so ga čistili prebivalci vsako leto. Zdaj ni bilo očiščeno že več let.

V jezeru je bilo polno martinčkov in druge živadi. Meni ni bilo do tega, da bi stopila v jezero. Kar takoj sem se prijavila, da bi rajši nosila vodo. Nositi je bilo treba na hribček, torej malo navkreber. Na vrhu je bila pa vrtača, prazna seveda. Tja smo morale nositi. Druge pa so rade stopile v vodo in črpale. Tako smo čistile cel dan.

Drugi dan spet pridejo miličnice, nas spet naberejo dvanajst. Že prej sem rekla: »Ne delajmo jim veselja, veselo same stopimo in se javimo, da gremo čistit!«

Ne vem, kako dolgo smo čistile tisto blato, umazanijo, v kateri smo se tudi same čisto umazale. Bilo je globoko.

Ko smo končale, smo morale pa podirati razvaline vasi. Marsikatera hiša je še imela veliko zidovja. Bilo je nekaj kameinja, pa opeke. Okoli je bilo zemljišče valovito. Zato smo morale material nositi, da smo zravnale dolinice.

Tisti, ki je prej poznal kraj, ga zdaj ne bi prepoznal. Vse razvaline toliko hiš smo prenosile in ravnale kraj.

Ko je zmanjkalo tega dela, smo šle delat ceste. Morale smo razbijati skale, ki so štrlele iz tal. Pa smo tudi tu švindlale. Skalo smo kar pustile v zemlji, pred njo

nasule toliko peska, da se je skala skrila, za njo spet. Tako je bilo malo hribovito. Cesta je pa bila. Hrane smo imele tako malo, da ni bilo kaj prida bolje kakor v Auschwitzu. Bile pa so tam tudi neke Trboveljčanke. Niso mogle videti, da bi se katera pokrižala. Kar besnele so. In kje so bile? Seveda v kuhinji. Kuhinja je pa bila prejšnja cerkev. Na velikem oltarju so sekale goveje glave, devale pa so jih tudi na stranske oltarje.

Treba je bilo podreti križ. Me smo rekly: »Ne bo šlo. Ne bo šlo. Dobro je zabetoniran.«

Zato se je neka Trboveljčanka, ki je bila še posebej zrela, razjezila, udarjala je s krampom in lopato. Križ se je zamajal in korpus v naravni velikosti je ležal na tleh. V jezi je tudi korpus razbijala, da je bila glava odtrgana. Prennerjeva je glavo pobrala in jo skrila v posteljo, da jo reši.

Uredile smo tudi pokopališče. Skopale smo jame, noter prevrnile spomenike, zasule, na vrhu pa posejale oves ali kaj. Vse to je bilo pri kočevski cerkvi. Pokopališče je pa nedaleč stran. To smo morale delati.

Imele smo tudi akcijo po gozdovih. Jetniki so na vrhu podirali drevje, razžagano pa spuščali v dolino. Ko je bilo dovolj, so pokrili z zemljo in zravnali. Kamion itak ni mogel zraven.

Ko smo prišle me, smo morale ta drva nositi navzgor na drugo stran hriba. Miličnica paznica je imela posebno veselje, da je tisti, ki je izbrala lažji kos, ukazala, naj nese nazaj, vzame pa kaj večjega. Midve s Solčavanko sva rekli: »Ne bova ji napravili tega veselja. Nalašč bova pobrali največje kose. Misliiva na to, kako je Jezus težko nosil svoj križ!«

In tako nama je šlo veliko laže. Po strmini navzgor je bilo težko, velikokrat sem padla. Pa sem malo počila, vzela grčasti kos na rame ter šla naprej. Pa kar nekam veseli sva bili.

Kuharice pa so bile hudo pristranske. Pa tudi nemarne so bile. Vodo so pogrele samo toliko, da je bila mlačna. Potem so noter nasule zdoba, ki pa je seveda takoj padel na dno. Ko smo prišle me, smo dobile ali malo surovega zdoba ali pa samo vodo. Tako smo bile že zlakotene, da smo že zjutraj, preden smo šle na delo,

kar trepetale. To je trajalo kakih sedem mesecev. Tako dolgo smo bile v Kočevju.

Potem so nas pa odpeljali v Škofjo Loko.

Vzrok so bili volkovi. Me smo se proti tem zverinam zavarovale s tem, da smo na zunanji strani vhoda zabile veliko žeb-ljev, da bi volk ne mogel blizu. Bolj v strahu je bil stražar. Ta je bil na neki ograji. Volkovi so zavijali in ga strašili. Bilo je napeto, pa tudi smešno. Veliko smo se na ta račun presmejale.

Nepričakovano pa so nas nekega dne ob enajstih zvečer pobrali. Odpeljali so nas v takem nalivu, da smo bile takoj vse premočene. Imela sem že svojo odejo. To je sicer posebna zgodba. Ker nisem imela ničesar, je dr. Megušarjeva rekla nekemu ekonomu iz Kranja, da nimam deke. Povedala je tudi, da sem bila v Auschwitzu. Ko je to slišal, se je kar ustrašil. Dejal pa je samo: »Boste videle, kakšen škandal bo še iz tega! Sam nimam nobene jetniške odeje. Bom pa vzel eno iz miličniškega skladišča.«

In res jo dobim.

Srečne smo bile, da smo bile pod streho na kamionih.

Potem so nas prepeljali v Škofjo Loko na grad.

Gori je bila velika telovadnica. Okna so bila zabita z deskami, med katerimi je bila za prst široka reža. Kar vleklo je skozi. Tla cement. Stara pesem. Ničesar suhega nismo imele. Odeje smo ožele, tako so bile prepojene z vodo. Tudi obleka je bila vsa mokra. Nismo mogle posušiti drugače kakor na sebi. S tem smo bile namreč pokrite.

Naše delo se je začelo kar takoj. Bilo je prvega novembra, ko smo prišle. Zunaj smo sedle na kamenje, tolkle smo marmornate plošče, ker se ne spodobi, da bi jetnice bivale v prostorih, ki so obloženi z marmorjem. Drobile smo te plošče v droban pesek, ki so ga zidarji uporabljali za zidavo. Rdeči in zeleni marmor smo pa vozile s samokolnicami, da smo posule pot do gozda, da je bila lepa, zelena. Drugo lepo delo je bilo pa tole. Odkrile smo greznico, ki je bila sicer zavarovana s plotom, z debelim, trdnim plotom. Dali so nam vedra. Z njimi smo morale nositi gnojnico po hribu navzgor. Polivati smo

morale od spodaj, da smo morale hoditi po blatu in po zmrznjeni travi ali zemlji, ker je bilo že v decembru.

Mene so jetnice rešile, da mi ni bilo treba tega delati. Zaprla sem se v stranišče, da bi me nihče ne opazil. Skozi režo pa sem gledala. Spodaj je bila kapucinska cerkev. Videla sem, kako se zbirajo ljudje, slisala sem zvonjenje.

Ljudje pa so nekaj zavohali in videli, da se pod gradom nekaj premika. Zato so prišli mnogi okoli gradu in so gledali. Straža jih je razganjala. Zato so se začeli zbirati pri kapucinih. Z daljnogledi so gledali, kaj vse morajo delati jetnice. To je bilo nekaj dni.

Potem je pa prišla neka komisija. Mišlim, da je bila inozemska. Sklepam iz tega, ker so bili naši tako ljubeznivi in ustrežljivi do njih. Me pa smo imele strogo naročeno, naj bomo tiho. Vse smo bile shujšane. Seveda, ker smo dobile malo tiste vode, pa nobenega kruha.

»Kaj pa delate s temi ljudmi?« so vprašali naše vodstvo.

Čeprav so imele naše ženske strogo naročilo, naj bodo tiho, so začele: »Kruha nam dajte! Kruha nam dajte!«

Komisija je šla skozi in si nas ogledovala. Odšli so.

Drugi dan so prišli in iskali kakšno pekovo. Bila je neka gospa iz Šoštanja, ki je to bila. Jetniki so v kotu kuhinje zgradili iz opeke krušno peč. Dobili smo moke. In pekarica je začela peči kruh. Dobile smo ga majhen hlebec iz enotne moke. Menim, da niso imeli časa, da bi pripeljali slabšo moko. Iz enotne moke so imeli kruh boljši ljudje. In ko smo dobile vsak dan tako lep kruh in še toliko, smo se kar popravljale.

Ker smo dobivale toliko tako dobrega kruha, smo kar mislile, da bomo zdaj premeščene. Med seboj pa smo imele špijonko. Vedele smo, kaj je. Saj je smela povsod, v vse sobe, v kuhinjo, tja, kjer so bili moški. Obnašala se je pa tako neumno, da smo jo takoj pogruntale.

Kadar je prihajala v kuhinjo, si nobena druga ni upala kaj reči. V kuhinji je bila tudi žena nekega oficirja. Ni mu bila všeč, ker je vse preveč zavijala po svoje, po starem. Zato jo je dal zapreti za šest

tednov. Da pa ne bi bilo prehudo, je delala kar v kuhinji.

Nekega dne pride ta oficir in odpelje svojo ženo. Ko pa vprašajo, kje je četrt, so odgovorili, da je odšla. In? Pridejo nepričakovano: dr. Beninger, upravnik, pa še dva druga. Gledajo jo. Seveda, kuhinja je bila svinjak, do polovice je bila polna oblancev.

Medtem sem bila premeščena v kuhinjo. Naročila sem, naj ena sedi na oblancih in samo kuri. Ko bo voda vrela, bomo pa prišle in jo vzele, saj bomo itak ribale, da bo čisto. Vse mora biti snažno. In smo ribale, čistile...

Pa so spet prišli nadzorni organi. Vse je bilo očiščeno. Voda je prej stala do polovice kuhinje, umazanije na glavni mizi za prst na debelo. Vse je bilo zdaj čisto. Pogledala sta tudi pomivalno korito. Vse čisto.

Dr. Beninger je stal ob meni. Vpraša: »Kdo je šef kuhinje?«

»Nimamo ga,« odgovorim.

»Kako to? Vsaka kuhinja ga ima.«

»Nimamo ga,« odgovorim. »Tista, ki je bila, je odšla.«

Pa je dejal: »Zdaj ste vi šef kuhinje.«

Takoj se postavim v pozor, kakor sem bila vajena iz Nemčije in reportiram: »Toliko nas je, ta dela to, druga dela to, za eno pa ne vemo, kje je in kaj dela. Nič nam ne reče, če kam gre, in nič ne pove, kje je bila, če pride.«

Odšli so. Dr. Beninger je pa ostal.

»Zakaj ste zaprti?« je vprašal.

Odgovorila sem: »Za nič.«

»Naša oblast ja nikogar ne zapre po nedolžnem.«

Odgovorila sem: »Zgodi se.«

»Kakšen delikt pa imate, da so vas zaprli?«

Rekla sem: »Naprtili so mi nemoralo, pa sem izjavila, da lahko dokažem, da to ni res.«

Saj je videl, kako je kuhinja spremenjena. Upravnik in komisar sta na njegov ukaz morala zabeležiti, kaj sem izjavila. Drugi dan me že kliče politični komisar na zaslišanje.

Komisar, kakor navadno, me je hotel napeljati, da bi priznala svojo krivdo in da naša oblast ja ni taka, da bi nedolžne

zapirala. Naj izjavim, da se pač nisem držala tega, kar je zahtevala oblast.

»Da se niste dovolj vključevali v delo.«

»Kaj, da se nisem dovolj vključevala v delo? Od zgodnjega jutra do poznega večera sem morala prenašati ruševine svoje hiše, da bi najprej očistila teren, morala sem tolči beton, ki ga niti krepki delavci niso marali. In naj rečem, da se nisem vključevala v delo? Bila pa sem tožena nemorale, da sem se ukvarjala s prepovedano politiko in da sem se premalo vključevala v delo za obnovo domovine.«

Mene so takoj poslali na pregled, prej ni bilo treba. Zdravnica je rekla: »Kaj pa trdite, kar ni res? Kaj pa lažete?«

Kar nasmejala sem se ji.

Od zdravnice me je miličnica vedla v neko dvorano, kjer je bilo šest miličnikov.

»Kaj pa zdaj pravite?« so me vprašali.

»Vztrajam pri svojih trditvah,« sem izjavila.

»Pri svojih lažeh,« so dopolnili.

Mignili so miličnici, ki me je obrnila. Odšli sva.

Čez kakšnih štirinajst dni jih je kakšnih deset ali štirinajst bilo poklicanih. Da so prišle odločbe. Priznale so, da so ravnale napačno, da pa bo odslej drugače. Bile so odpuščene. Morale pa so se javiti na milici vsak teden ali na štirinajst dni ali na mesec. Vsaka je morala nekaj podpisati.

Sama sem dobila, naj podpišem izjavo, da sprejemam odločbo Najprej sem na hitro prebrala. »Obe kazenski odločbi se prekličeta in razveljavita.«

Podpisala sem, vzela listek, ki sem ga shranila, in odšla, ne da bi karkoli rekla in ne da bi dobila kakršnokoli obveznost, da se kje javim.

Ko sem prišla iz zapora, me je najprej srečal nek fant,¹⁵ ki je bil pri nas za hlapca. Bil je vesele narave, pošten, med delom je znal razveseliti sodelavce. Zdaj je spravljal les po vodi. Prišel je k meni in mi rekel: »Mica, si vendar prišla. Tako

sem se bal zate. Že prej si toliko trpela. Bal sem se, da boš podlegla. Hvala Bogu, hvala Bogu, da si zunaj! Zakaj pa si bila zaprta?«

Odgovorila sem glasno, kolikor sem mogla: »Po nedolžnem!«

Za njim je od splava prilezel neki špijon. Poznala sem ga iz Solčave. Ta je vlekel na uho, kaj bo slišal. Pa je slišal: »Po nedolžnem.«

Ali ni takoj tekel na telefon in telefoniral v Šoštanj? Naslednji dan, ko sem bila doma, je že nekdo prišel iz Šoštanja od notranje uprave in zazijal: »Mica, že pol fare govori, da si bila po nedolžnem zaprta. A res? A bi rada spet šla v zapor?«

Ko je slišal, kaj mislim, je takoj spremenil obraz.

»Kar tikaj me, Mica! Saj smo itak vsi tovariši.«

»Ne, sem odvrnila. Ko sem bila na Kočevskem, sem miličniku rekla tovariš, pa se je zadrł name: Jaz zate nisem tovariš. Ti si izvržek človeštva. Zate nisem tovariš. Od takrat,« sem nadaljevala, »imam prepovedano, imenovati vas tovariš in tikati kogarkoli. Vi ste zame vi in gospod.«

»Ja, kakšna si!«

Pa sem se zasukala in odšla.

Pa je prišel drugič. Imel je v gumbnici šopek rož. Dva naglja pa roženkravt ali kaj. Pa se je ustavil pri vhodu, ker sem bila zunaj hiše, in klical: »Mica, na, rože, naglje!«

»Ne, hvala!« sem dejala. »Nisem vredna! Kar kakšni drugi ga dajte!«

»Kaj me še vedno vikaš?«

»Imam prepovedano drugače.«

Spet se zasučem in odidem. Tako je ostalo.

To je bila velika smola. Vesela pa sem, da nisem bila smole kriva.

Vedno sem imela pred očmi, da nas je toliko, ki nosimo Jezusov križ groznega trpljenja. Nismo bile same. On je bil z nami.

Z Marijo Logarjevo (vsi domači in znanci ji pravijo kar Mica) sem se seznanil že v letu 1963, ko mi je srce začelo »štrajkati«. Dobil sem dopust in v Logarski dolini živel kar tri mesece.

Ko sem po predhodni prijavi prišel v Gostišče sestre Logar, Marije ni bilo doma. Zlomila si je namreč roko in je zato bila v celjski bolnišnici. V Gostišču tudi ni bilo dovolj prostora, da bi me mogli sprejeti, zato so me za nekaj časa vzeli k sebi sosedje.

Ko se je Marija vrnila iz bolnišnice, sva se počasi seznanjala. Najprej me je, ko je bilo v hiši nekaj prostora, sprejela pod gostoljubno streho Gostišča; potem sem veliko slišal o njeni preteklosti, o njenem trpljenju v Auschwitzu, o požigu hotela, ki so ga vse sestre – bilo jih je pet – dobile za doto. Ker me je to pripovedovanje prevzelo, sem ji ob večerih večkrat zastavljal vprašanja, da bi zvedel kaj več. Takrat mi seveda ni prišlo na misel, da bi njeno pripovedovanje sistematično zapisoval in zaokrožil v celoto.

Pred dobrimi sedmimi leti pa je morala Marija zaradi obolenosti (bila pa je tudi že v letih, saj je zdaj v 85. letu) leči v posteljo. Večkrat sem prišel k njej na obisk, saj je obiskovalcev bila zelo željna, in govorila sva o vseh mogočih stvareh. Velikokrat se je pogovor vrtel o dogodkih v Auschwitzu in težavah, ki jih je doživljala. Občudoval sem njeno uravnovešenost. Pripovedovala je, kakor da se je to ne tiče, kakor da govori o nekom drugem.

Tedaj mi je prišlo na misel, da bi te njene spomine vendarle zapisal, da se ne bi zgubili in bi tako iz prve roke dobili poročilo o grozotah v tem uničevalnem taborišču ter s tem ohranili precejšen del osebne in narodne zgodovine.

Predlagal sem ji, da naj svoje spomine napiše. Pa sem jo razumel, da v postelji tega ne zmore. Zato sem ji predložil drugo možnost: da bi vse, kar bo povedala, posnel na kaseto. Rada je privolila. Dalj časa sem se pripravljal na to, dokler nisem dobil primerne kasetofona in dovolj kaset, da sva začela.

Neverjetno, kako odličen spomin ima Marija. Nekatere dogodke je ponovila s čisto enakimi izrazi, kakor jih je bila opisala meni prej. Delala sva včasih dve uri, včasih tri, včasih celo več na dan. Število kaset je raslo in naraslo do sedem.

Obljubil sem, da jih bom prepisal in poskrbel, da jih bo imela tudi sama: želela je poslušati, kaj vse je izpovedala.

Ker kaset nisem mogel ponuditi komurkoli, sem jih prepisal in tako je nastal ta zapis.

Marijo sem vprašal, ali dovoli, da dam njene spomine komu v branje, če bi mu to koristilo. Veselo je privolila. Tako sem jih dal naprej, dokler niso prišli v roke urednice revije Borec.

Lojze Štrubelj

Neža Logar 28800

Elizabeta Logar 28801

Ljudmila Logar 28802

Magdalena Logar 28804

¹ Glej pripis Lojzeta Štrublja, ki je spomine prepisal z magnetofonskega traku.

² Ivo Zorman.

³ Glej tudi Sestre Logarjeve, Petero sester v taborišču, v zborniku: KL Koncentracijsko taborišče Auschwitz Birkenau (Oswiecim – Brezinka), Maribor, 1982, 330–337.

⁴ Prim. pojasnilo avtorice spominov, ki ga je dodala na prošnjo uredništva. Po nareku avtorice ga je zapisala višja medicinska setra Nežka Remc:

Ko je naš ata leta 1936 umrl, smo se štirje bratje in pet sester dogovorili z mamo o razdelitvi dediščine. Z doto, ki smo jo dobile sestre, vse smo bile samske in se nismo imele namena poročiti, smo se odločile zgraditi planinski hotel. Izgovorile smo si pravico, da smemo v naših gozdovih posekati tudi del gozda. Posestvo, Logarjevino, je prevzel brat Franc, Jurče in Jože sta dobila enak del kot me (po Jožetovi smrti je njegov del dobil Jurče), Janez pa ni hotel drugega kot preužitek. S tem smo bili zadovoljni vsi. Na naši zapuščinski razpravi sta bila dva cenilca, Rihterič, državni cenilec iz Celja, in občinski tajnik Peter Podbrežnik, notar v Gornjem gradu pa je razdelitev dediščine vknjižil. Žal so bile listine med vojno uničene. Še istega leta smo začeli sekati gozd, da bi lahko čimprej zgradile hotel. Hotel je bil za tiste čase zamišljen moderno, v planinskem slogu, s spalnicami za štirideset oseb, s pomožnimi posteljami. Načrt zanj je naredil arhitekt inž. Lado Kham iz Ljubljane. Hotel je imel 18 sob, dve spalnici in osem stranišč, na pol zaprte balkone (loggie, op. ur.), in teraso z mizami, zunaj pa je bil prostor za počitek z ležalnimi stoli. Sobe so bile dovolj prostorne s toplo in mrzlo vodo. V poletnem času smo za prenočevanje uporabljali tudi balkone. Na njih je bilo prostora za dvanajst postelj. Posebej zdravstvenih prostorov nismo imeli, saj je bil naš dom okrevališče. Dom smo odprle 2. julija 1938 in že prvega dne so bili v njem prvi gostje (16 avtomobilov). Pred vojno je bil dom vedno zaseden, tako da nismo mogle sprejeti vseh, ki so želeli priti k nam. Imele smo goste iz Amerike, Londona, Celja, Ljubljane, Zagreba, Gradca, Celovca, Beograda. Naši gostje so bili zadovoljni in me smo bile tega vesele. Prav danes sem dobila pismo iz Beograda od neke gostje, ki je prihajala k nam pred šestdesetimi leti. Še vedno se nas spominja. Delo v hotelu sem vodila jaz. Skrbela sem za kuhinjo, nabavo hrane in pripravo jedilnikov, poračunavanje in tudi kuhanje. Kuhali sta v glavnem Magdalena in Neža. Milka in Liza sta skrbeli za pogrinjke, pripravljali mize in stregli hrano in pijačo. Vsako leto smo imele v uku in za pomoč dve dekleti. Sobarice so bile dekleta iz prijateljskih družin. Hotel smo zaprle leta 1942, 24. oktobra 1944 pa so ga skupaj s 37 domačijami požgali Nemci.

⁵ Glej opombo 4.

Naša rodbina sega v 12. stoletje. Takrat je zrasla majhna domačija Logarjevih. Avtorica knjige Danes grofje Celjski in nikdar več omenja tudi sina grofa Friderika, ki ga je imel z Logarjevo hčerko. Friderik je zahajal na lov v Logarsko dolino, ki se je takrat imenovala še Logarjeva, in se večkrat mudil pri Logarjevih. Okrog tristo let stare zapiske o družini in druge so Logarjevi hranili vse do druge svetovne vojne. Okupator je skupaj z domačijo uničil tudi te dragocene dokumente. Logarjevi so se s turizmom ukvarjali že dosti prej, preden so leta 1926 odprli gostilno, in bili so znani daleč naokrog. Ko se je domača hči poročila z Robnikom, je priimek Logar izginil iz rojstnih listov. Tudi mi smo se prej pisali Robnik, a smo zaradi stalnih nesporzumov z gosti, ki nikakor niso hoteli razumeti, da so Logarjevi Robniki, spet prevzeli staro družinsko ime. Ne vem točno kdaj, enkrat v letih 1920 in 1930. Bili smo številna družina. Moj ded Jurij Robnik, umrl je leta 1919, in njegova žena Marjeta sta imela pet otrok: Roka, Jurija, Micko, Lučko in mojega očeta Klemna. Klemen Robnik, kasneje Logar, je bil rojen 1853. Z mamo Heleno, rojeno Pustoslenšek, sta imela 11 otrok (dva sta kmalu umrla) in enega rejenčka. Vojne nismo preživeli vsi. Brat Janez (1901–1971) se je med transportom v taborišče skril in živel na neki kmetiji na Koroškem do konca vojne. Franca (1902–1969), gospodarja Logarjevine, so skupaj z družino odgnali v taborišče, vendar so se kmalu vrnili in živeli do konca vojne na Štajerskem. Jurij (1911–1969) je bil izgnan v taborišča Dachau, Mauthausen in Schweichet.

Jože (1923–1944) je dobil poziv v nemško vojsko, bil večkrat ranjen in je umrl na ruski fronti. Mene so skupaj s sestrami Elizabeto (1906–1983), Nežo (1908–1982), Magdaleno (1913–18. aprila 1943 je v Auschwitzu podlegla lakoti in splošni oslabelosti) in Ljudmilo (1916) 28. oktobra 1942 najprej odgnali v celjski Stari pisker, 15. januarja 1943 pa v Auschwitz. Od tam so nas 17. januarja 1945 odgnali proti Ravensbrücku, kamor smo prišle v drugi polovici februarja 1945. Domov smo se vrnile 12. avgusta 1945.

⁶ Glej opombo 4. Unikaten dokument, žal le fragment (2. stran) nekega podrobnega poročila o sodelovanju Logarjevih s partizani, ki je last avtorice spominov, objavljamo v celoti:

... Avgusta 1941 je prišla k nam Potočnik Pavla in prinesla propagandni material, blago za zastave in iskala veze s Prislani Jožetom in Herlo Francem. V oktobru 1941 so prevzeli partizani – terenci med Iglo in Rogovilem, municijo – več zabojev à 100 kg. O tem smo bili obveščeni vsi na naši javki. Strelivo so poslali iz Spodnje Savinjske doline. Prevzel ga je kmet Rok Suhodolnik vl. Covník iz Matkovega kota v Log. dolini. Med prevozom je Suhodolnik opazil, da mu je pri Solčavi začela slediti policija. Ves prestrašen je pripeljal voz pred naše gostišče, kjer se je že tudi mudila policija. Vseh 5 sestra in brat smo obstopili voz rekoč: Vendar si nam pripeljal sladkor, sestra Marija je prinesla Suhodolniku brizganec, policijo, ki je tudi obstopila voz, pa je povabila na klobase. Vsi so se odzvali povabilu, tako da sta brat Jurij in Suhodolnik srečno pripeljala nevaren tovor v Matkov kot v skrivališče.

Pri izročitvi tega streliva Suhodolniku je bil navzoč Miha Granda (po osvoboditvi je bil predsednik mariborskega okraja, pozneje direktor velenjske restavracije »Ob jezeru«).

V decembru 1941 so prišli k nam Letonja Jože-Kmet, iz Šmartnega ob Paki, Gril Franc-Kovač, Prebold, in Potočnik Pavla. Pri nas smo imeli sestane, zbrani so bili še Prislani Jože, Črna, Prislani Franc, Gornji grad, in Herle Franc, Solčava, in nekaj nepoznatih ilegalcev.

Mnoge ilegalce nismo poznali. Sporazumeli smo se le s parolami. Zaradi varnosti smo bili zelo previdni.

V zimi 1941–1942 so prišli v gostišče 4 ilegalci in I. Kerč, ki je pozneje padel v NOV. Iskali so veze. S seboj so imeli nahrbtnike, polne propagandne literature, zemljevide in fotoaparate. Za slučaj nevarnosti smo jih opozorili na skrivališča in dupline v okolici in gorah. Za njimi je vstopil v gostišče I. Fedran, domači izdajalec iz Solčave, pozneje likvidiran od partizanov. Namignili smo ilegalcem, naj odidejo, nahrbtnike naj puste na mestu. I. Fedran je po njihovem odhodu hotel pregledati nahrbtnike, česar mu brat in sestre nismo dovolili, češ da jamčimo za nedotakljivost prtljage svojih gostov. Fedran je jezen odhitel s kolesom proti Solčavi ovadit neznanca. Po njegovem odhodu smo vsi izpraznili nahrbtnike in nadevali vanje nogavice, domačo volno, nekaj cepinov in derez. Komaj smo nahrbtnike obesili na stara mesta, že sta prišla Wehrmannschaft in Fedran. Pregledali so nahrbtnike in jih zaplenili. Po odhodu Wehrmannschafta je pritekel v gostišče Jože Herle, ki je opazoval iz skrivališča policijo. Povedali smo mu, kako smo rešili važne stvari, nakar je vzel rešeni material in ga hitro odnesel Kerču in tovarišem.

V januarju 1942 sta začeli zahajati v našo javko partizanski kurirki Anica Kosirnik in Milena Krolnik. Širili sta po naši dolini propagandno literaturo in iskali hrano in sanitetni material. Na poslovnih opravkih v Celju smo priložnostno vsi skupaj nabavljali (sestre in brat) in nakupovali večje količine zdravil, obvez in vate.

V juniju 1942 je prišel v gostišče dr. Arh, zdravnik iz Ljubnega, v družbi svoje žene. Povedal je, da mu je komandant Wehrmannschafta v Ljubljani zaupal, ker je uspešno ozdravil njegovega težko in nevarno bolnega sina, da je njemu izdan partizanski bunker v Spodnji Savinjski dolini, kjer se zadržuje okoli 90 partizanov. Takoj smo poslali sporočilo Radišek Roziki v Tabor: »Sončno je in ni koscev, da bi prišli kositi.« To je bilo geslo za nujno sporočilo. Še istega dne je prišla k nam Rozika Radišek, njej smo izročili pismeno sporočilo...

⁷ Odločila sta se sodelovati z narodnoosvobodilnim gibanjem.

⁸ To je mogoče razumeti le tedaj, če vemo, da gre za mamino mačeho.

⁹ Pač niso verjele obrekovanjem.

¹⁰ Sojetnice, ki so bile v Ravensbrücku že prej ali od začetka.

¹¹ Tudi brat Jurče je bil odgnan v zapor hkrati s sestrami in nato v taborišče. Mica opisuje njegovo vrnitev.

¹² O priljubljenosti gostišča pri sestrah Logar priča tudi vrsta reportaž. Prim. Slovenska Švica: Solčava in Logarjeva dolina. Naslova in letnika časopisa ni, verjetno pa gre za slike iz Slovenca iz okrog leta 1935. Stane Pučko, Kdo so sestre Logar, Večer, 11. avgust 1962. Miran Sattler, Štiri sestre Logar, Nedeljski dnevnik, 9. november 1969, 5. Franci Strle, Sestre Logar – zgled možatega odpora, TV 15, 27. januar 1972, 10–11, Božo Nedeljković, Dragoljub Pajić, Sestre

Logar, Politika, 11. november 1973, 10. Milan Božič, *Biser alpskih dolin*, Novi tednik, št. 16, 23. april 1981, 6. Mihailo Mladenović, *Kako je zelena naša dolina*, Ilustrovana politika, datuma ni mogoče ugotoviti.

¹³ Glej opombo 4.

Bilo je hudo. Neki prijatelj je zvedel, da živimo Logarjeve v garaži. Ob dežju je v njej stala voda. Prišel je k nam, nam voščil dober večer in povedal, da nam je prinesel denar. Nismo vedele, ali se šali ali misli resno. »Jaz imam še nekaj denarja,« nam je rekel, »zvedel sem, da ste lačne in da ne dobite živilskih kart in sem vam kot prijatelj prišel na pomoč. Sklenil sem, da vam dam denar. Kupite, kar potrebujete. Če boste mogle, ga boste vrnile, če ne, bom vedel, da sem ga vsaj dobro naložil, ko sem lačne nasitil.« Naštel nam je 50 tisoč din. Zdi se mi, da smo vse jokale od sreče. Živce smo imele tako uničene, da smo dobro in slabo sprejemale s solzami. Z lastnimi rokami smo začele obnavljati dom, potem pa so nam ga hoteli nacionalizirati. O tem so se odločali na sestankih. Na vprašanje, kdo je za to, da dom sester Logar nacionalizirajo, so vstali vsi razen treh oficirjev, ki so bili proti. Izjavili so: »Če sestre nacionalizirate, izstopimo iz službe in iz partije.« Eden od njih je pojasnil, da smo veliko trpele in da delamo od jutra do večera, da nikomur nočemo nič hudega in da nimajo vzroka tako ravnati z nami. Kljub temu da doma niso nacionalizirali, nismo in nismo dobile odločbe o tem. Odlášali so, čeprav je rok za nacionalizacijo minil že pred pol leta. Ne občina ne komisija za nacionalizacijo nam nista poslali nobenih papirjev, zato sem se obrnila za pomoč na nekega vplivnega partizana. Končno je posredovala dr. Kornhauserjeva. Klicala je občino Mozirje: »Kaj pa delate z odločbo o nacionalizaciji sester Logar. Rok je že potekel. Če vi ne morete rešiti tega primera, pošljite v Ljubljano, bomo rešili mi!« V nekaj dneh smo dobile odločbo o tem, da našega doma ne bodo nacionalizirali, vendar so si pridržali pravico, da pritličnih prostorov na novo postavljenega doma ne smemo odtujiti. Čez nekaj let smo dobile s sodišča Šoštanj obvestilo, da ta prepoved ne velja več in da je ves dom samo naša last ter da razpolagamo z njim. Tudi te kalvarije je bilo konec.

¹⁴ Po pomoč so se 19. decembra 1962 obrnile tudi na predsednika Josipa Broza Tita:

Podpisane sestre Logar Marija, Elizabeta, Neža in Ljudmila iz Logarske doline smo primorane obrniti se na Vas s prošnjo, da nas zaščitite pred posegom v našo skromno eksistenco, ki nam grozi v zadnjem času od nam sovražnih ljudi, katerim nismo nikdar ničesar hudega storile in ki jih vodijo pri tem nasprotovanju zgolj konkurenčni razlogi.

Smo štiri sestre solastnice malega planinskega posestva v Logarski dolini v višini 750 metrov nad morjem, ki meri v celoti okrog 6 ha zemlje, katere podlaga je grušč, katerega je nanescila Savinja.

Naš rod živi na tej zemlji že devet stoletij in so se o tem že razpisali časnikarji in tudi znana pisateljica Anna Wambrechtsamer v svoji znameniti knjigi: »Danes grofje celjski in nikdar več«. Logarska dolina je zaradi svojih naravnih krasot kot izrazita ledeniška dolina priljubljen cilj turistov in športnikov, pa tudi znanstvenih raziskovalcev. Sezona turizma pa ni dolga, letovišcarska pa še zelo kratka in obsega komaj najtoplejše štiri poletne mesece.

Naš oče je imel v srednjem delu doline svojo kmetijo, katero je po njem podedoval naš brat Franc, dočim je oče nam peterim sestram leta 1936 izročil doto, s katero smo si vse skupaj na spodnjem delu Logarske doline na naši skromni posesti zgradile hotel kot prvi turistični objekt v Logarski dolini. Gradnja se je dovršila ravno nekako ob času, ko je izbruhnila druga svetovna vojna.

Ker smo že takoj v začetku okupacije odločno priznale, da smo Slovenke in Jugoslovanke, ki ljubimo svoj narod in svojo zemljo in smo zaradi tega pripravljene tudi vzeti nase trpljenje in ker smo tudi dejansko že od vsega začetka sodelovale v osvobodilnem pokretu ter pomagale prvim partizanom, nas je okupator močno zasovražil in nam že v letu 1941 grozil s smrtjo.

Kljub temu, da smo vedele, da nas nujno sumijo sodelovanja s partizani, smo tudi še nadalje tvegale lastno življenje. Tako smo sprejemale v našem bivšem hotelu prve zaboje municije, katero smo oddajale naprej partizanom v gozd.

Nekoč smo zaupno izvedele od osebe, ki je bila sama pod močnim sumom, da sodeluje s partizani, da so se med partizane, ki so se skrivali v velikanskem bunkerju, vrinili neki izdajalci, ki so že javili skrivališče partizanov. Takoj smo same ustvarile povezavo do dotičnega bunkerja, kjer smo obvestile zanesljivega človeka, da je bunker izdan in tudi kdo ga je izdal. Partizani so se iz bunkerja umaknili in izdajalce likvidirali. Tako je bilo rešenih vseh 90 partizanov neizbežne smrti, z njimi vred pa tudi okoliški kmetje, ki so jih hranili in bili njihova povezava.

Nekako je morala priti ta stvar do ušes gestapa, ker so vseh nas pet sester v letu 1942 odpeljali

v nemške zapore, kjer so nam med mučenjem stalno grozili s smrtjo, in sicer z ustrelitvijo, ter nas 10. januarja 1943 odpeljali v uničevalno taborišče Auschwitz, kjer smo ostale preko dveh let in kjer je podlegla strahotam naša draga peta sestra Magdalena že aprila 1943, dočim smo ostale štiri morale pred kapitulacijo Nemčije še marširati v koloni preko vse dežele, dokler nismo bile rešene in k sreči do rešitve še nismo od lakote, mučenja in vsega hudega podlegle. Naše trpljenje je bilo nepopisno, a še huje nam je bilo, ko smo se 12. 8. 1945 vrnile v našo ljubljeno Logarsko dolino in našle naš hotel popolnoma razrušen in požgan, dom našega očeta sredi doline pa v razvalinah. Od okoličanov smo izvedele, da nam je bil dom po okupatorjih izropan že leta 1942, naša draga mati pa preseljena nekam k sorodnikom, dočim je bil naš brat v partizanih. Izvedele smo tudi, da so Nemci naš hotel, plod naše dote po očetu in našega lastnega dela, požgali in opustošili leta 1944.

Tako smo ostale praznih rok pred golimi razvalinami in nihče nam ni mogel pomagati, ker je tudi našega brata in druge sosedo zadela težka roka vojne in so bili vsi pomoči potrebni.

Z golimi rokami, na katerih nosimo vse štiri preživele sestre začas našega življenja vžgane številke koncentracijskega taborišča, smo razbijale in odstranjevale razvaline in z njimi gradile v dolgih letih in končno dogradile naš novi dom.

Nihče nam tedaj ni priskočil na pomoč, delale smo same in bilo je potrebno mnogo krvavih žuljev in mnogo neprespanih noči, da smo postavile zopet novo hišo, izdelale v njej klet, garažo, pritličje in prvo nadstropje z nekaj skromnimi tujskimi sobami in z gostinskimi sobami in kuhinjo v pritličju, dočim nadstropja niso izdelana.

Naši gostje niso kaki imoviti ljudje, ki razpolagajo z neomejenimi sredstvi, ampak večinoma skromne uradniške družine, študentje, uslužbenci in drugi vneti turisti, ki si pri nas poiščejo oddih in nekaj dni brezskrbnega počitka. Skušamo jim po svojim najboljših močeh nuditi dobro in tečno hrano, čisto prenočišče in zdrave priboljške. Luksuznih sob pri nas ni, prav tako ne razvedril za kake razvajence.

Pri tej naši dejavnosti – naša hiša se imenuje »Gostišče sester Logarjevih«, pač res ne iščemo kakega dobička, ker smo same navajene na skromno življenje in rade delamo. Zaradi tega smo bile že nekajkrat pohvaljene v časopisju, kjer so časnikarji še posebej poudarjali, da samo delamo, kuhamo, strežemo, pospravljamo in vodimo poslovne knjige, kakor pač vemo in znamo, in je naša glavna skrb, da je odhajajoči gost zadovoljen in da spet rad prihaja.

Zadnje čase pa se pojavljajo znaki, da je naše gostišče napoti »razvijajočemu se turizmu«, kakor se imenuje izgovor, na ljubo katerega nam hočejo vzeti našo zemljo. Tako se je pojavil v istem časopisu, ki je nas pohvalil, članek o nekih »zasebnikih« v Logarski dolini, kar naj bi bile me. Energično protestiramo takemu nepravemu označevanju, kajti smatramo, da smo s svojim dosedanjim življenjem in delom dokazale, da zaslužimo naslov »državljanke in tovarišice«, ne pa žaljivo označevanje »zasebniki«.

Občinski ljudski odbor Mozirje in Okrajni ljudski odbor Celje sta v zadnjem času sprožila postopek za izvršitev nekih pripravljalnih del, kot so ugotavljanje nosilnosti tal, iskanje pitne vode in slično, češ da je treba zbrati podatke za ureditveni načrt za Logarsko dolino.

Zavedamo se, da je to prva faza razlastitve in dovolitve zazidave naših skromnih zemljišč, kar si je nekdo postavil kot cilj, ki ne ve ali noče vedeti, da je sezona letovanja v Logarski dolini zaradi izredno poznega poletja in zgodnjih mrazov tako kratka, da je turizem v tem predelu samo prehodni in da se kake gradnje hotelov ali drugih gostišč v dolini ne bodo rentirale, ampak samo popolnoma skazile zunanje lice nedotaknjene prelepe ledeniške doline.

Kake dejanske potrebe za izgraditev letovišč in hotelov v Logarski dolini ni in zadoščajo dosedanje stavbe v celoti vsem potrebam. Pač pa bi bilo treba urediti in pošteno oskrbovati dva že po vojni zgrajena hotela v bližnji Solčavi, ki sta bila oba namenjena turizmu, vendar ne služita svojemu namenu zaradi malomarne in slabe oskrbe. Pod Solčavo na cesti v Luče se nahaja razlaščen penzion Rogovilec, ki je bil pred II. svetovno vojno stalno zaseden skozi vso letoviško sezono. Sedaj stoji popolnoma prazen zaradi malomarne oskrbe. Vsi ti objekti so v najbližji okolici in so iz Logarske doline dosegljivi po ravni cesti v razdalji od 4 do 6 km.

Iz tega izhaja, da so kakršnekoli nove gradnje v Logarski dolini gola potrata, ker še hotela v Solčavi in penzion v Rogovilcu po svoji kapaciteti niso niti najmanj izkoriščeni, čeprav bi pri količjak skrbni paznji lahko bili...

Zaupamo neomajno v Vašo pravičnost in v Vašo skrb za blagor vse domovine in vseh nas državljanov, ki smo vsak zase delček te naše drage domovine Jugoslavije, in prosimo da nam te naše prošnje v naši hudi stiski ne zamerite in ne odbijate.

¹⁵ Verjetno gre za srečanje v tistem delu Savinjske doline, kjer je bilo takrat še živo splavarstvo. Morda na Ljubnem.

Komisija za ohranjanje in razvijanje revolucionarnih tradicij pri Mestnem svetu Zveze sindikatov Slovenije Ljubljana je skupaj z Inštitutom za zgodovino delavskega gibanja in Znanstvenim inštitutom Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja pripravila okroglo mizo ob 120-letnici izobraževalnega društva tiskarjev oziroma začetka organiziranega delavskega gibanja. Srečanje je bilo 18. marca 1988. Udeležili so se ga predvsem sindikalni funkcionarji in nekaj sodelavcev predvojnega revolucionarnega delavskega gibanja. Udeležba zgodovinarjev je bila spričo majhne obveščenosti zelo skromna. Referati so vsebovali tudi nova spoznanja in nova, doslej neznana dejstva, zato smo se odločili, da jih v celoti objavimo, ne pa tudi razprave, ki je bila maloštevilna in ni dala novih spoznanj.

DR. FRANC ROZMAN

Delavska
in
strokovna
društva
na
slovenskem
Koroškem
in
Štajerskem
od
začetkov
do
nastanka
avstrijske
socialnodemokratske
stranke

Namen mojega razpravljanja je predstaviti značilnosti v delovanju prvih delavskih in strokovnih društev v dveh narodnostno mešanih deželah, kjer je bil vpliv slovenstva vsaj v času do okrog 1890 še zmeraj šibak. Gre za Štajersko in Koroško. Pri obeh se bom omejil na slovenski del, čeprav se zavedam, da je problem širši, saj je v obeh primerih značilnost v zgodovini delavskega gibanja, da so se delavci slovenske narodnosti v precejšnji meri zaposlovali v sicer docela nemškem okolju, kjer je bilo pač več industrijskih obratov. V naravi industrijskega delavstva (in v tem času tudi obrtniškega) je, da gre za delom in zato najdemo slovenske delavce v različnih krajih tudi na Tirolskem, Zgornji in Spodnji Avstriji, v južni Nemčiji, Švici in gotovo še kje, kamor pa naše raziskave doslej še niso segle. Povsod so se tudi bolj ali manj organizirali in prispevali svoj delež – v boju za svoj boljši vsakdan. Primarna temeljna značilnost organiziranega delavskega gibanja socialistične usmeritve je bila vedno in povsod, da je imelo proletariat za internacionalen, tako kot je internacionalen tudi kapital, in šele drugotnega pomena mu je bila nacionalnost. Zato vsaj v obravnavanem času nima smisla govoriti o slovenskem delavskem gibanju, ampak kvečjemu o delavskem gibanju na Slovenskem, še bolj prav pa je slediti organiziranost slovenskih delavcev, kjerkoli so pač že bili. Zato sem mnenja, da je na prvo razdobje v zgodovini delavskega gibanja pri nas, torej na obdobje društvene dejavnosti, treba gledati kot na enoten pojav z nekaterimi niti ne posebno velikimi razlikami.

V zgodovinopisju je ustaljeno načelo, da se šteje za začetek zgodovine delavskega gibanja leto 1868, ko so se ustanovila prva delavska izobraževalna društva, v katerih so se začele prve politične akcije in delovanja, čeprav je bila zakonodaja dokaj stroga in političnega delovanja društev ni dovoljevala. Možno je bilo torej (delavsko gibanje) v zakriti obliki, z izobraževalnimi predavanji, ki pa so obravnavala trenutne politične teme. Vendar pa tudi v času od revolucije 1848 lahko zasledimo nekaj akcij med delavci, ki pa so bile stihijske in nepovezane, tako da o kakšnem organiziranem nastopu ne mo-

remo govoriti. Vendar pa je tudi teh nekaj pojavov treba zabeležiti.

V letu revolucije, 1848, se je zlasti na Dunaju delavstvo pokazalo kot samostojen politični subjekt, prišlo je do prvih delavskih društev, delavskih listov ipd. Dobre odnose z delavci je imel tudi kaplan akademske legije Radovljčan Anton Fuster. V bližini slovenskega etničnega ozemlja pa je bilo edino delavsko društvo tedaj še v Gradcu, ali pa so v njem sodelovali tudi slovenski delavci, to zaenkrat še ni raziskano. Prišlo pa je do nekaterih manjših nastopov na našem ozemlju. Tako so 10. julija 1848 nezadovoljni delavci in obrtniki v Celju razbijali okenska stekla in demonstrirali po ulicah. Pritoževali so se nad slabo kvaliteto kruha in poslali mestnemu odboru posebno deputacijo. V tem času so bila očitna nezadovoljstva med delavci tudi v Mariboru.¹ Nekaj skromnih poročil je tudi iz junija 1850 in marca 1851, ko je neki dr. Wender Hippler iz Hamburga razširjal ideje utopičnega socialista Cabeta po Gradcu, Judenburgu in Leobnu; na ta način bi jih lahko spoznali tudi naši delavci, ki jih v teh industrijskih središčih že tedaj ni manjkalo.² Sočasno je policija poročala, da so nezadovoljni delavci pri gradnji južne železnice in da se čutijo ogoljufane od pekov, mesarjev, trgovcev in gostilničarjev. Posebej nezadovoljni so bili na odseku Rajhenburg (Brestanica)–Zidani most.³ Leta 1853 je bilo v Gradcu ustanovljeno podporno društvo tiskarjev, prvo takšno na Štajerskem; tiskarski delavci so bili namreč najbolj izobraženi in v tistih časih najnaprednejši. Tudi za to društvo ne vemo, kakšen delež je bil Slovencev v njem.⁴ V Mariboru je bilo kot prvo ustanovljeno katoliško društvo pomočnikov. Dovoljenje za svoje delovanje je dobilo 22. aprila 1855, čeprav so ga skušali ustanoviti že maja 1853. Stvar se je vlekla skoraj dve leti. Sočasno so namreč ustanovili tudi društvo v Gradcu, pravila pri mariborskem društvu pa so bila nekoliko bolj radikalna in so skušala omejiti vpliv duhovščine, to pa je bilo v času absolutizma, ko se je v vsakem dejanju iskala subverzivnost, že nevarno.⁵ V policijskem poročilu je bilo posebej navedeno, da so demonstracije v Mariboru 1848 pokazale,

da tamkajšnjim delavcem in pomočnikom ni verjeti, da bi bili vredni zaupanja države, in da jih je v vsem mestu sploh premalo, da bi imeli svoje društvo. Temu zgledu je kmalu sledilo tudi Celje in avgusta 1858 je bilo tudi tam ustanovljeno katoliško društvo pomočnikov, ki je podobno kot drugi dve podpiralo obolele in brezposelne člane ter prirejalo različna predavanja. V statutu tega društva je zanimiv člen, ki kaže na takratne duhovne razmere v družbi in ki pravi, da je društvenikom dovoljeno po predavanju izražati svoje mnenje in prositi za pojasnila, če česa ne razumejo, vendar morajo to storiti spodobno in skromno.⁶

V Slovenji Gradcu pa so 31. decembra 1867 ustanovili podporno društvo za obolele rokodelske pomočnike za mesto in okolico. To društvo so nameravali ustanoviti že oktobra 1855, vendar do potrditve pravil ni prišlo, ker ni bilo sposobnih ljudi, ki bi društvo vodili. Do ponovitve vloge za ustanovitev društva je prišlo aprila 1864 in še tedaj je oblast morala sama napisati pravila in priporočila za ustanovitev. Državno namestništvo je zahtevalo, da se vsakega odbornika društva natančno preveri in dá garancija, da ne bo prišlo do kakšnih stranskih pojavov. Končno je bilo društvo le dovoljeno, člani pa so morali plačevati mesečno po 4 krajcarje oziroma 5 tisti iz okolice, kar je tedaj znašalo okrog 3 % plače. Za to je vsak društvenik imel pravico do zdravniške storitve in zdravil za osem tednov. Društvo je obstajalo do leta 1902, ko se je samo razpustilo.⁷ Po letu 1859 pa je obstajala na žagi kneza Windischgrätza podporna blagajna.⁸

V Mariboru je prišlo do ustanovitve prvega društva v delavnicah južne železnice, in sicer je bilo 16. novembra 1865 dovoljeno pevsko društvo delavcev v delavnicah, ki mu je bil 1887 priključen še ženski zbor. Društvo je bilo nekaj časa nacionalno nevtravno, vedno bolj pa so dobivali prevlado nemško nacionalni pristaši in 1898 /1899 sta bili uvedeni društvena zastava in društvena značka, 1908 pa je v pravila prišla določba, da mora društvo pospeševati nemško pripadnost članstva in člani so lahko postali samo izrazito nemško orientirani, ki so imeli

neoporečno stališče (do nemštva seveda). Sprejeta je bila tudi določba, da pride društveno premoženje ob prenehanju društva v roke Südmarke.⁹

V Weitzerjevi tovarni železniških vozil v Gradcu je bilo 18. februarja 1868 ustanovljeno pevsko društvo, ki ga omenjamo zato, ker so bili v njem dejavni tudi nekateri delavci z našega ozemlja. Ustanovni odbor je namreč vodil Hermann Sick, doma iz Slovenske Bistrice. Bil je vodja oddelka v tovarni in je jeseni 1869 nastopil v Gradcu proti združitvi dveh socialnodemokratskih društev, od katerih je bilo Vorwärts na poziciji radikalne smeri. Svoje stališče proti združitvi je utemeljeval s tem, da ni častno združiti se s socialnodemokratičnimi sodrugi, ki imajo samo velika usta in so frazerji ter rogovi-leži. Drugi član je bil Josef Virant, vodja kovačnice, tudi doma iz Slovenske Bistrice. Dne 26. aprila 1868 je bil izvoljen v odbor graškega delavskega izobraževalnega društva. O obeh potem ni bilo več slišali.¹⁰ Pevsko tovarniško društvo pa je delovalo do 1880, ko se je razpustilo.

Eno tistih društev, ki so ga ustanovili, ni pa prav zaživelo, je bilo delavsko izobraževalno društvo v Eibiswaldu (Ivniku), torej na slovenskem etničnem ozemlju. Že 5. aprila 1873 so bila sprejeta pravila društva, ki naj bi zdravo in bratsko povezovala delavce in dvigala njihovo izobrazbeno raven. Vendar februarja 1874 še ni prišlo do ustanovnega občnega zbora, kasneje pa o njem tudi ni bilo glasu.¹¹ Med drugimi društvi je kot kuriozum omeniti prvo žensko delavsko društvo, ki je delovalo od 29. marca 1872 do 23. novembra

1873 v tovarni papirja v Andritzu. V tej tovarni je bila zaposlena predvsem ženska delovna sila in tam je prišlo do prvega gibanja med delavkami že maja 1870, ko so delavke izbrale prvi komite, katerega naloga naj bi bila ustanovitev društva. Še v istem mesecu je bil v Andritzu shod žensk, ki je bil izredno dobro obiskan, saj se je zbralo okrog 2000 ljudi, večinoma žensk. Zahtevali so 10-urni delavnik za ženske, 30 % zvišanje plač, ki so bile, kot je bil tedaj običaj, za polovico manjše od moških za isto delo, in pravico, da se tudi ženske vključijo v bolniško blagajno.¹² Toda miniti je moralo še skoraj dve leti, preden je bilo društvo ustanovljeno.

Na slovenskem Štajerskem sta bili v šestdesetih letih predvsem dve delavski središči: eno je bilo Maribor, ki je imel že nekaj industrijskih obratov, njegova največja delavska skupnost pa so bile delavnice Južne železnice s 1000 do 2000 zaposlenimi v tem času. Drugo središče so bili revirji s svojimi premogovniki, za rudarje pa je bilo značilno, tudi v Avstriji, da jih delavsko gibanje z organiziranjem v društvih v šestdesetih in sedemdesetih letih ni zajelo in tudi v naših premogovnikih v vsem času do ustanovitve stranke ne zasledimo kakšnega posebnega gibanja, če izvajamo nekaj štrajkov. Tako je Maribor postal nosilec organiziranega delavskega gibanja in reči ter poudariti je treba, da je bilo mariborsko delavsko izobraževalno društvo pomembno in odmevno delavsko društvo, da je bilo tako po številčni moči kot po organizacijski dejavnosti takoj za graškim pa pred leobenskim, judenburškim ali bruškim. Šta-

¹ Eduard Staudinger: Die Bildungs- und Fachvereine der Arbeiter in der Steiermark von 1848 bis 1873, Diss. Graz 1977, str. 14 (odslej Staudinger, str. ...).

² Staudinger, str. 19–20.

³ Staudinger, str. 23.

⁴ Staudinger, str. 39.

⁵ Staudinger, str. 33 ss, 36–38.

⁶ Staudinger, str. 40–41.

⁷ Staudinger, str. 66–67.

⁸ Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Statthalterei Präsidial Ver. 53-18720/1863 (odslej StLAG, Statt. Präs.).

⁹ Staudinger, str. 86.

¹⁰ Staudinger, str. 86, 109, 120.

¹¹ StLAG, Stätt., Ver. 53-15316/1873.

¹² Staudinger, str. 285.

gerska je bila v tem času in tudi pozneje znana kot dobro organizirana dežela in v sedemdesetih letih je bila nekaj časa tudi središče nemškega delavskega gibanja v avstrijskem delu monarhije ali pa si je vsaj močno prizadevala, da bi to bila. Mariborsko delavstvo je med prvim pri nas začelo ustanavljati društvo in pravila novoustanovljenega delavsko-izobraževalnega društva v Mariboru je državno namestništvo potrdilo 20. septembra 1868, pravila, ki so bila sestavljena samo v nemščini, čeprav je bilo seveda delavcev slovenske narodnosti v društvu že tedaj in tudi kasneje veliko. Vendar nas ta podatek ne sme zapeljati v prehitro sklepanje, da je bilo društvo nemško orientirano, kajti tedaj še ni bilo in vsaj za časa predsednikovanja Franza Wiesthalerja, torej do 1874 ali celih pet let, res ne moremo govoriti, da se društvo ne bi bilo trudilo, da bi ne razpihovalo nacionalnih nasprotij. Wiesthaler sicer baje ni znal slovensko, je pa slovenščino večkrat brnil in dopuščal, da je bilo na shodih že tako, da se je slovenska beseda redno slišala. Wiesthaler je bil ena tistih figur v zgodnjem delavskem gibanju pri nas in tudi drugje, ki so nenadoma iz nič postali pravi delavski voditelji in z močjo svoje osebnosti, govorniškega daru, političnega instinkta, naravne inteligence, v njegovem primeru pa tudi solidne izobrazbe, dali pečat delavskemu gibanju tiste višje okolice in ga zadržali sorazmerno dolgo časa.

Wiesthaler je bil tipičen predstavnik tiste generacije, ki se je politično udeleževala že 1848, v pomladi narodov, in je potem nadaljevala svoj politični boj v vrstah socialne demokracije. Takšnih primerov imamo v avstrijskem, nemškem in češkem delavskem gibanju precej, ne pa tudi v našem, in poleg Wiesthalerja je menda edini doslej znani še Franz Niederköfler, ki je ustanovil konzumno društvo v Pliberku. Kakor marsikateri drugi je tudi Wiesthaler čez nekaj let zapustil vrste socialne demokracije in se naprej uveljavljal kot zagrizen pristaš nemške nacionalne liberalne stranke v Mariboru.³ Posebej pa želim poudariti, da je naš prostor stopil prav preko Wiesthalerja prvič tudi v širše delavsko gibanje v Evropi. Wiesthaler si je preko svojega znanca iz Švice,

kamor je moral zbežati po porazu revolucije, Johanna Philipa Beckerja, sekretarja nemške sekcije prve internacionale, utrl zveze s prvo internacionalo, bil je naročnik njenega glasila Vorbote, prvi in edini na Slovenskem in poleg Svetozarja Markovića tudi edini med južnimi Slovani. Wiesthaler, bil je žurnalista, je tudi prvi intelektualca v delavskem gibanju na našem ozemlju in kot takšen je navezal dobre pismene stike z drugimi delavskimi društvi v Spodnji Avstriji, na Štajerskem, Češkem in od Trsta do Ljubljane. Kakor Kunc v Ljubljani je bil prava leaderska osebnost in socialni demokrati njegovega formata so se spet pojavili šele konec preteklega stoletja.

Že ob prvem vpisovanju članov 11. oktobra 1868 je število članov novoustanovljenega društva doseglo številko 52, čez teden dni jih je bilo že 72, nato pa se je rast upočasnila in začela tudi nihati, največ jih je bilo v začetku leta 1873, in to 143. Že 1. novembra 1868 je društvo sprejelo tudi pravila za posebno konzumno društvo, 29. maja 1869 pa še splošno bolniško in invalidsko blagajno. Delavsko izobraževalno društvo je razvilo bogato društveno dejavnost, shodi in predavanja so bila skoraj vsak teden, uvedli so tečaje računanja, lepopisa, stenografije. V izobraževalnih predavanjih, ki jih je večinoma imel Wiesthaler sam, so delavci dobivali nova znanja iz zgodovine, narodopisja, prirodoslovja, redno so komentirali vsakdanje politične dogodke in se zavzemali za ukinitve prisilnih delavnic, za svobodo združevanja, nastopali so proti delu otrok, za splošno šolsko obveznost, splošno volilno pravico, zahtevali so možnost, da se delavci duhovno in politično nemoteno izobražujejo, da se onemogočijo verski in narodnostni boji, marveč naj jih vodi skupni boj za politično in socialno enakopravnost. Zavračali so dogmo o papeški nezmotljivosti, bili so za odpravo celibata, sekularizacijo cerkvenih posestev, nekonfesionalne šole, odpravo kavcije in tiskovnega koleka. Zahtevali so tudi, da se Avstro-Ogrska preuredi v federativno državo po švicarskem vzorcu (to je bilo stališče Wiesthalerja, ki je zaradi dolgoletne emigracije v Švici dobro poznal tamkajšnji položaj). Kot je očitno, je

delavsko gibanje takrat imelo veliko skupnega s stališči liberalne stranke, ki je v šestdesetih in sedemdesetih letih še močno gradila na tradiciji idej 1848. Delavsko gibanje pa je bilo tudi pod močnim vplivom Ferdinanda Lassalla, ki je tako kot v Nemčiji tudi v Avstriji veljal za pravega in najpomembnejšega voditelja nemško govorečega dela Evrope.

Nacionalno vprašanje se je na mešanem ozemlju, kot je bil Maribor z okolico, in ob vedno močnejšem bujenju nacionalnega občutka moralo zrealiti tudi v delovanju delavskega društva. Reči je treba, da niti tedaj ne kasneje nacionalno vprašanje za socialno demokracijo ni bilo posebno pomembno, imela ga je za preostanek meščanske družbe, ki bo z zmago samo od sebe odpravljeno. Že maja 1869 je bila na shodu mariborskega delavskega izobraževalnega društva zanimiva debata o nacionalnem vprašanju, ki je potekala že dan po volitvah v nov odbor graškega društva Vorwärts, ki je imelo z mariborskim živahne stike. V Gradcu je bilo v odboru rezervirano mesto za tri slovenske člane, kljub temu pa se je nekdo pritoževal, da hoče biti društvo čisto nemško, čeprav je prav v tem društvu veljala enakopravnost nemščine, madžarščine, češčine in hrvaščine (tu ni čisto jasno, zakaj ni zraven slovenščine, morda gre za napako pisca ali poročila, morda so menili, da je med slovenščino in hrvaščino majhna razlika, drugače si ni mogoče predstavljati, da bi Slovenci imeli tri sedeže v odboru, Hrvatje pa nobenega). Tega dne je v Gradcu v društvo vstopilo več slovenskih študentov. V Mariboru je bilo na shodu 16. maja rečeno, da se morajo delavci solidarizirati z načelom internacionalnosti, ker je socialno vprašanje mednarodno, ne pa narodno. Wiesthaler pa je zelo zanimivo dopolnil, da »nam gre za politično in narodno svobodo in ju ne razdvajamo. Če pa nas razmere v to prisilijo, se postavi vprašanje, kaj je najprej ogroženo in kaj je treba najprej braniti.

Na področju polne politične svobode mora tudi narodnost dobiti svoje pravice. Zgodovinski razvoj dokazuje, da se da izgubljeno politično svobodo spet pridobiti, medtem ko se izgubljene narodnosti ne da.« Nacionalna strpnost je v teh letih še prevladovala, in če je slovenske delavce pred vključevanjem v delavsko društvo kaj oviralo in zbujalo njihovo nezaupanje, je bil prej kot germanizatorske težnje to zagotovo izrazit antiklerikalizem, ki je burno pozdravljal poraz cerkve. Tudi na volitvah 1871 so socialni demokrati podpirali liberalce, že na naslednjih, 1873, pa nič več, saj so liberalci zapravili zaupanje delavcev.

Društveni shodi so bili nekajkrat prepovedani in avgusta 1870 je bilo društvo tudi razpuščeno, toda že decembra istega leta ponovno ustanovljeno, s skoraj istimi pravili in tudi z domala enakim odborom. Predsednik je še nekaj let ostal Wiesthaler. V tesni navezanosti na graško društvo Vorwärts se je tudi mariborsko pridružilo radikalni smeri v avstrijskem delavskem gibanju, prav tako kot ljubljansko. Johann Most je bil aprila 1871 v Mariboru, ko je obiskal nekaj mest na jugu monarhije, tudi Ljubljano, Beljak in Trst. Mariborsko društvo je tudi poslalo svojega delegata na neudörflski kongres avstrijske socialne demokracije aprila 1874, ki naj bi društveno delovanje že spremenil v strankino obliko, zaradi česar sta se tudi začela preganjanje in razpusti društev. Neudörflski kongres je sprejel nov program socialne demokracije v Avstriji, katerega ena od točk govori tudi o pravici narodov do samoodločbe, prva takšna programska odločitev in edina v monarhiji. Mariborsko društvo je seveda program Neudörfla sprejelo.

Povedati je tudi treba, da so vse mezne akcije v Mariboru v tistih letih (1868–1874), tako krojačev, pekov, zidarjev, čevljarjev, potekale ob podpori in večkrat tudi iniciativnosti mariborskega delavskega izobraževalnega društva. Obrtniški

¹³ Več o Wiesthalerju gl. Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem. Ljubljana 1979, str. 84–93.

¹⁴ StLAG, Statt. Präs. Ver. 5-371/1869/2658/1870.

pomočniki naštetih strok so dosegli nekatere izboljšanja svojega materialnega položaja, pa tudi razmer na delovnem mestu. Nekajkrat so s stavko samo zagrozili in mojstri so privolili v pogovore in koncesije, nekajkrat pa je prišlo do stavk, ki so se za delavce končale večinoma uspešno, zbudile pa so tudi širše zanimanje in solidarnostno pomoč širom po monarhiji. To so bile tudi prve stavke v Mariboru. Res pa je, da je bilo tedaj najbolj zavedno in osveščeno obrtniško delavstvo, medtem ko o industrijskem skoraj ni podatkov, da bi se kaj dosti udeleževalo teh akcij, razen delavske kolonije pri južni železnici. Zanimivo je, da je bilo tako rekoč sočasno kot mariborsko tudi graško društvo Vorwärts razpuščeno in pozneje spet dovoljeno. Ob razpustu graškega društva junija 1871 je prišlo do demonstracij, v katerih so bili aretirani med drugimi tudi mizar-ski pomočnik Alois Holz s Ptuja in livar Jožef Brojc iz Novega mesta, naslednjega dne pa še Alois Rasseg iz Ljubljane in Michael Wentz, komaj 17-letni čevljar-ski vajenec iz Slovenske Bistrice. Wiesthaler si je tudi prizadeval, da bi svojo dejavnost in ideje razširil v okolici Maribora, med viničarji in malimi kmeti, vendar mu to ni uspelo, ne nazadnje tudi zato, ker ni znal slovenščine, poleg tega njegov program kmetov in viničarjev ni navdušil. Baje je ob teh agitacijah prišlo tudi do pretepov, tako vsaj navaja policijsko poročilo.¹⁴

Čas od 1874, ko se je v vsem avstrijskem delavskem gibanju začel velik upad, predvsem zaradi represivnih ukrepov vlade, je zelo prizadel tudi mariborsko delavsko gibanje. V drugi polovici leta se je Wiesthaler vedno bolj začel umikati iz delavskih vrst, začel je pisati uvodnike za Marburger Zeitung, nato pa postal v letih 1882–1887 tudi odgovorni urednik tega, tedaj že zelo nemško nacionalnega lista. V primerjavi s prejšnjim obdobjem je mariborsko delavsko gibanje bolj ali manj životarilo, čeprav je v tem času imelo kar dve društvi. Leta 1875 se je delavsko-izobraževalnemu pridružilo splošno delavsko izobraževalno društvo, ki se je bolj nagibalo na zmerno stran, vendar je o njegovem delu tako malo podatkov, da je to težko mogoče z vso gotovostjo trditi.

Leta 1876 je Maribor obiskal Emil Kaler-Reintal, takrat ena vodilnih osebnosti v delavskem gibanju in pravzaprav edini teoretik. Obe društvi sta včasih priredili tudi skupne shode, na katerih so govorili o čisto konkretnih vprašanih delavskega vsakdana, za politiziranje pa ni bilo več možnosti. Leta 1881 se je splošno društvo zaradi osipa članstva prostovoljno razpu-stilo, članov je bilo le še 22, dejavna pa je bila le še pevska sekcija. Najstarejše štajersko delavsko društvo pa je še nekaj časa vztrajalo, postalo je spet bolj radikalno, saj se je v osemdesetih letih radikalna struja v Gradcu, ki je bil z Mariborom še naprej v tesnih stikih, zelo okrepila in postala spet najmočnejša takoj za Dunajem. Tako je društvo konec leta 1882 zavrnilo tako imenovani Kautskyjev program, ki je bil v bistvu tudi temelj za kasnejši hainfeldski program, češ da je preveč zmeren, čeprav je bil Kautskyjev program za francoske socialiste zmes eisen-skega in Marxovega. Leta 1885 je v Mariboru izšlo sedem številčk anarhističnega lista Die Arbeit, katerega sedež se je kasneje preselil v Gradec in Beljak. V začetku maja 1886 je društvo sklicalo izredni občni zbor in ugotovilo, da zaradi omejitev zakona o društvih in zakona o socialistih praktično ni mogoče več društveno delovati, ter se prostovoljno razpu-stilo.

Drugo delavsko izobraževalno društvo na Spodnjem Štajerskem je bilo ustanovljeno v Slovenski Bistrici, ki sicer ni imela nobenega večjega industrijskega obrata, marveč več obrtnikov. Kot se je že večkrat videlo, so slovenjebistriški delavci iskali delo v Mariboru, pa še višje, v Gradcu in srednještajerskih rudnikih in železarnah. Slovenjegraško društvo so tako ustanovili obrtniški pomočniki, predsednik pripravljalnega odbora je bil Franc Serbec. Društvo je bilo dovoljeno 22. septembra 1879, ustanovljeno pa 17. oktobra, ko se je shoda udeležilo okrog 20 delavcev, ki pa so čez nekaj časa kar ušli. Odslej ni bilo nobenega zborovanja več, sestajal se je le odbor in naročil nekaj delavskih listov, že 1. novembra 1870 pa se je društvo razšlo.

Na Ptuju so se začeli pripravljati na delavsko izobraževalno društvo spomladi 1870. Tudi tukajšnje delavstvo je bilo

izrazito obrtniško, saj industrije ni bilo. Prvi ljudski shod, organiziran od delavstva, je bil 1. maja 1870 in je bil dobro obiskan, prišli so tudi gostje iz Gradca in Maribora. Sklenili so ustanoviti društvo in državno namestništvo je pravila društva odobrilo konec junija 1870. Društvo se je imenovalo Vorwärts in je imelo 38 članov, njihovo število pa se je čez pol leta zmanjšalo le na 15. Ni podatkov, da bi imeli kakršnokoli prireditvev. Ptujski okrajni glavar je že januarja 1871 sporočil, da je društvo blizu razpusta, kdaj se je to tudi zgodilo, pa ni znano. Nič več tudi ne vemo o naslednjem društvu, ki je bilo dovoljeno 25. januarja 1876, o njem niti ne vemo, ali se je sploh ustanovilo ali pa je ostalo zgolj pri pripravljanju in sestavljanju pravil.

Celje je bilo drugo najpomembnejše mesto na slovenskem Štajerskem in je imelo precej obrtnikov, v okolici pa tudi železarno v Štorah in tekstilno tovarno v Preboldu. V literaturi je omenjeno, da je Celje že 1869 imelo svoje delavsko izobraževalno društvo, vendar pa vira o tem ni nobenega. Tako Brügel v svoji *Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie* kot tudi vsi drugi, ki so mu očitno sledili, so najbrž šteli telegram, ki so ga iz Celja poslali ob proslavi obletnice društva Vorwärts v Gradcu 12. decembra 1869, za dokaz, da je v Celju obstajalo društvo. Vendar pa v fondu državnega namestništva v Gradcu, sistematično sem ga pregledal skupaj s Staudingerjem, in tem času ni registrirana nobena vloga za potrditev pravil. Do tega je prišlo šele jeseni 1873 in pravila so bila odobrena 18. oktobra 1873, ustanovni občni zbor pa je bil 16. novembra 1873 v gostilni Pri Belem volu in je o njem poročal tudi Slovenski gospodar. Društvo je na začetku imelo 37 članov. O delovanju društva je malo podatkov, znano pa je, da je poslalo po-

zdravni brzojav kongresu in Neudörfl in sprejelo njegovo resolucijo. Že konec 1874 je imelo društvo tako malo članov, da so število odbornikov morali zmanjšati od 18 na 12. Društvo je imelo dve sekciji: za vprašanja gospodarstva in literarno. Že naslednje leto, natančneje 13. junija 1875, se je društvo zaradi slabe udeležbe na društvenih shodih (ki so torej le bili) prostovoljno razpustilo in novo je bilo ustanovljeno šele čez petnajst let, novembra 1890.¹⁵

Na Koroškem sploh, in to velja seveda tudi za slovenski del Koroške, ki jo bomo v naših razpravljanjih zajeli, je bilo delavsko gibanje v prvem obdobju, v času družtev, nekoliko drugačno kot na Štajerskem. Predvsem je bilo manj radikalno in manj politično ozaveščeno. Veliko bolj pa se je ukvarjalo s socialnimi in delavsko zaščitnimi vprašanji ter na tem področju marsikaj doseglo, predvsem pa se je zelo dobro strokovno organiziralo, in tako imamo še od takrat pa vse do danes razna konzumna društva in bolniške blagajne. Prvo področje, na katerem so hoteli razbremeniti veliko število zaposlenih žensk, je bilo na Koroškem področje otroškega varstva. Tako je Albert von Herbert že 1833 v Celovcu ustanovil vrtec za 14 otrok, 1849 je bila prav tam ustanovljena gluho-nemnica za gojence, 1851 pa so uršulinke ustanovile dekliško sirotišnico, ki je sprejela 80 sirot.¹⁶ Tem zavodom se je 1887 pridružilo društvo za varstvo dekel, ki so obubožale in jim je bilo treba najti streho nad glavo. Leta 1873 je bilo osnovano tudi društvo za otroški vrtec, ki je vzgajalo predvsem vrtnarice, in do 1904 jih je bilo na ta način v tečajih izšolanih 167.¹⁷ V petdesetih letih so ustanovili nekaj bratovskih skladnic, najprej za bolne in ostarele rudarje 1854 v Celovcu. Tej se je istega leta pridružila obratna bolniška blagajna v tovarni sukna Moro v Vetri-

¹⁵ Več o tej problematiki glej F. Rozman, n. d. in tam navedeno literaturo, zraven pa še zlasti že omenjenega Staudingerja in Karin Schmidlechner, *Die steirischen Arbeiter im 19. Jahrhundert*, Wien 1983.

¹⁶ Karl Dinklage, *Geschichte der Kärntner Arbeiterschaft I*, Klagenfurt 1976, str. 103, odslej Dinklage, str.).

¹⁷ Dinklage, str. 104.

nju.¹⁸ Leto dni pozneje je bilo ustanovljeno katoliško društvo pomočnikov v Celovcu.¹⁹

Že leta 1865 so se začele prve priprave za ustanovitev konzumnega društva v Pliberku, ki je bilo nato ustanovljeno junija 1886 pod predsedstvom Georga Martla. Društvo je na začetku imelo zelo skromen kapital, komaj 13 goldinarjev, zato so bili mesečni prispevki kar visoki, 10 krajcarjev. Društveniki so nameravali ustanoviti tudi delavsko društvo, vendar pri oblasteh niso dobili soglasja in tudi samo konzumno društvo je dobilo potrjena pravila šele septembra 1867. Zaradi majhnega kapitala si je društvo prizadevalo prodajati tudi žgane pijače, vendar so oblasti menile, da bo to potem pravo pijansko gnezdo, zato so dovoljenje dobili šele marca 1868. Društvo je v začetku imelo 80 članov, med njimi so bili tudi Slovenci, tako je bil blagajnik Blaž Cuzman. Segalo je tudi v Čajno in Rute. Ščasoma pa se je društvo zelo povečalo, 1879 je imelo že 427 članov, 1887 pa kar 747 in se je obdržalo vse do danes. Je najstarejše konzumno društvo v Avstriji z neprekinjeno tradicijo.²⁰

Med prvimi so se tudi na Koroškem organizirali tiskarji, 10. septembra 1868 so dobili potrjena pravila, čez devet dni pa je bil tudi že ustanovni občni zbor. Po imenih odbornikov sodeč (Knez, Semrajc) so bili v njem tudi Slovenci. Društvo je bilo oktobra 1872 sicer razpuščeno, vendar že v začetku 1873 obnovljeno kot društvo Guttenberg.²¹ Tiskarsko društvo je bilo Schulze-Delitscheve usmeritve in je veljalo za edino politično društvo delavske smeri v deželi. Tiskarji so bili tudi iniciatorji prvega delavsko-izobraževalnega društva za Celovec, ki je bilo ustanovljeno 28. novembra 1869, med ustanovitelji je bil tudi Janez Knez, najbrž Slovenec. Aprila 1870 je prišel v Celovec Robert Wagner, ki je bil v tistih letih eden najbolj znanih delavskih voditeljev v Avstriji, deloval je tudi v Ljubljani, in pod njegovim vplivom in z njegovo organizacijsko pomočjo je bilo v Celovcu 20. junija 1870 tudi prvo delavsko zborovanje.²² V letu 1870 je bilo ustanovljenih še več društev: konec avgusta delavsko izobraževalno društvo v Beljaku, novembra 1870

v Celovcu društvo krojaških pomočnikov, ki so prvič stavkali že aprila 1870. To društvo obstaja še danes.²³ Že prvo leto je imelo 120 članov. Sredi septembra 1870 je bilo ustanovljeno tudi društvo čevljar-skih pomočnikov, maja 1870 pa po zgledu graške Splošna delavska bolniška in invalidska blagajna, ki je pokrivala vso Koroško in obstaja še danes. Ta blagajna je kmalu imela mrežo podružnic po vsej Koroški (1873 v Vetrinju, 1874 v Beljaku, 1877 v Nonči vasi, 1882 v Šent Vidu na Glini, 1884 na Prevaljah, 1885 v Pliberku, 1886 v Dolah, Spittalu itd.). Blagajna je imela 1871. leta 344 članov, 1887 pa že 3064.²⁴

Tudi v naslednjih letih se je delavsko gibanje širilo, marca 1871 je prišel na Koroško Johann Most in imel zborovanje v Beljaku. Leta 1872 je bilo ustanovljeno strokovno društvo soboslikarjev in pečarjev v Celovcu, vendar je bilo že konec 1872 razpuščeno. Januarja 1872 so osnovali svoje društvo kovinarski delavci v Celovcu, in tudi to društvo obstaja še danes, februarja 1872 se mu je pridružilo društvo lesnih delavcev (tudi sklenjeno deluje do danes), konec 1873 društvo krojaških pomočnikov v Beljaku. Že septembra 1869 je bilo ustanovljeno delavsko izobraževalno društvo na Prevaljah. Tako je bila v treh letih stkana že kar gosta mreža delavskih društev in v marsikakšnem odboru srečamo imena, ki izdajajo, da gre za delavce slovenskega rodu. Marca 1873 je bilo v Borovljah ustanovljeno delavsko izobraževalno društvo. Priredilo je dvojezično zborovanje, na katerem je nemške govore dobesedno prevajal Colarič, shod pa se je izrekel za Lassalovo smer v gibanju.²⁵ Frizerski pomočnik Friedrich Prešeren je bil podpredsednik delavsko izobraževalnega društva v Celovcu v letu 1872.²⁶ Po nekem poročilu je bilo 1874 v Celovcu v društvih organiziranih 263 delavcev: 80 kovinarjev, 85 krojačev, 47 soboslikarjev, 53 čevljarjev, k temu pa je dodati še 141 lesarjev, 31 klobučarjev in 32 tiskarjev, kar je skupaj 467, to pa je že lepo število.²⁷ Takrat je v Celovcu izhajal tudi delavski list Sozialpolitisches Volksblatt, in sicer od 15. julija 1873 do 1. marca 1874, v izdajateljskem odboru pa je bil tudi Boštjan Goričnik, Peter Strelar

pa je bil odgovorni urednik. Izšlo je samo 15 števil.

Kmalu nato se je tako kot v drugih deželah začel zaton delavskih društev. Aprila 1874 se je razpustilo delavsko izobraževalno društvo v Velikovcu, avgusta istega leta v Borovljah, aprila 1875 društvo čevljarjev, decembra 1879 pa še celovško delavsko izobraževalno društvo,²⁸ druga so bolj životarila, vsaj v izobraževalnem in političnem pogledu. Gibanje se je spet začelo obnavljati po letu 1885 in reči je treba, da je bila Koroška precej obvarovana pred radikalno strujo. Znanilec novega obdobja je bilo moško pevsko društvo Frohsinn v Celovcu, ki je bilo dovoljeno namesto delavskega izobraževalnega društva konec avgusta 1881.²⁹ Nato je bilo dovoljeno najprej splošno delavsko izobraževalno društvo Beljak novembra 1885³⁰ in je takoj imelo 60 članov, oktobra 1887 podobno društvo v Celovcu (92 članov),³¹ oktobra 1889 v Šentvidu na Glini in okolici, nato pa v novembru in decembru še društvo v Spitalu, Feldkirchnu (Trgu) in Wolfsbergu, ki je štelo takoj 200 društvenikov.³² Kmalu po kongresu v Hainfeldu, ko je bila ustanovljena avstrijska socialno demokratska stranka, že 10. januarja 1890, je zasedala prva socialno demokratska konferenca za Koroško, prva v vsej Avstriji sploh.³³ Na kongresu v Hainfeldu sta Koroško predstavljala Ferdinand Adenau, ki je bil že v uredniškem odboru Sozialpolitische Monatshefte, in Ferdinand Perl-

nigg, doma iz Velikovca, ki je bil med najvidnejšimi obnovitelji gibanja na Koroškem, nekaj let prej pa zelo goreč predstavnik radikalne stranke in za nekaj časa izgnan iz vseh avstrijskih kronovin.³⁴

Slednjič ostaja še vprašanje udeležbe koroških Slovencev v delavskem gibanju tega časa. Podatki so skromni, tako kot tudi nasploh za začetke delavskega gibanja, žal pa še ni opravljena podrobna študija o začetkih delavskega gibanja s slovenske strani, koroške avtorje pa to ne zanima. Naš namen ni bil spuščati se v ta problem, ampak podati le skico delavskih in strokovnih društev v tem času, v katerih so bili včlanjeni tudi slovenski delavci, nekateri bolj, drugi manj ponemčeni.

Koroška je bila dežela, kjer je bil delež slovenskega prebivalstva najmanjši in tudi delavsko gibanje je imelo med glavnimi slovenskimi deželami najmanjši obseg. Res pa je, da je deželno glavno mesto Celovec na dvojezičnem ozemlju, na Štajerskem pa tega ni bilo, in to je seveda važno iz več razlogov. Toda uporaba slovenščine na delavskih shodih in zborovanjih je bila manjša kot na Štajerskem. Precej redki so bili primeri, ko je slovenščina prišla do izraza, in vtis je, da se je to zgodilo največkrat tedaj, ko je bilo slovensko delavstvo nemara celo v večini. Samo slovenskih shodov v tem času ni bilo. Toda delež slovenskih delavcev v odborih delavsko izobraževalnih in drugih društev ni bil majhen, če sklepamo po imenih in priimkih, kar sicer ni najbolj

¹⁸ Dinklage, str. 105.

¹⁹ Dinklage, str. 108.

²⁰ Dinklage, str. 112–114.

²¹ Dinklage, str. 115–116.

²² Dinklage, str. 116–118.

²³ Dinklage, str. 122–127.

²⁴ Dinklage, str. 128–129.

²⁵ Dinklage, str. 140.

²⁶ Dinklage, str. 356.

²⁷ Dinklage, str. 144.

²⁸ Dinklage, str. 142, 152.

²⁹ Dinklage, str. 159.

³⁰ Dinklage, str. 151.

³¹ Dinklage, str. 172–173.

³² Dinklage, str. 172–173.

³³ Dinklage, str. 174.

³⁴ Janko Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1965, str. 393, in na več drugih mestih ter tam navedena literatura.

zanesljiva metoda. Toda drugače se za ta čas po mojem ne da uporabiti. Lahko tudi rečemo, da se je nacionalna problematika na delavskih shodih redko pojavljala, in tudi kadar se je, ni bila konkretna, ampak se je zgubljala v meglenem internacionalizmu in obsojanju vsake nacionalne mržnje in njenega razpihovanja. Očitno pa je bil položaj italijansko govorečih delavcev zelo slab in daverzija do njih velika, saj se je kar nekajkrat ponovila zahteva, naj jih ne šikanirajo, ker so italijansko govoreči. Značilno za Koroško je tudi, da se je sorazmerno malo povezovala z drugimi delavskimi središči, tako prav nobenega stika ni zabeleženo z Ljubljano, zelo redko tudi z Mariborom. Morda pa je to le vtis spričo skromno ohranjenih virov. Nasploh je bilo delovanje delavskih društev na Koroškem manj politično razgibano kot na Štajerskem, kajti štajersko delavsko gibanje je sredi sedemdesetih let konkuriralo dunajskemu in češkemu ter se borilo za prevlado v vsem avstrijskem delavskem gibanju. Tako širokih povezav, kot jih je imelo delavsko gibanje na Štajerskem z Dunajem, češkimi društvi pa celo s prvo internacionalo, na Koroškem ne najdemo. Zato pa je bilo koroško delavsko gibanje zelo dobro organizirano na strokovni ravni in nekatera strokovna društva od časa nastanka pa vse do danes niso prenehala delovati. Tudi obdobja velikih preganjanj od srede sedemdesetih do srede osemdesetih let preteklega stoletja so delavska društva na Koroškem preživela manj prizadeta kot na Štajerskem in organizacija se je že od 1886/1887 začela hitro krepiti, tako da je bila Koroška prva dežela v Avstriji, ki je že 1890 organizirala prvo deželno konferenco v novoustanovljeni avstrijski socialno-demokratski stranki. V obdobju procesov proti anarhistom je na Koroškem prišlo samo do enega, če izvzamemo proces proti ljubljanskim krvavcem, ki je bil v Celovcu iz drugačnih razlogov.

Skupne točke s Štajersko so podobne tudi z vsemi drugimi deželami. Način in oblika ustanavljanja in delovanja društev sta bila sicer določena z zakonodajo, toda tudi tiste stvari, ki so bile v kompetenci predlagateljev, npr. višina članarin, pri-

stojbine, izplačila podpor in nadomestil, čas prejemanja podpor ipd. se razlikujejo le v nepomembnih malenkostih. Tudi na Koroškem so bili na dnevnem redu shodov in zborovanj predvsem delavski položaj, boj proti samovolji podjetnikov, za višje mezde, krajši delovni čas, znosnejša bivališča, cenejšo hrano, skušali so uveljaviti volilno pravico, prizadevali so si čim bolj organizirati se, nastopali so proti veljavi cerkve v javnem življenju in šolah, zoperstavljali so se propadanju male obrti in podobno. Društva so uvajala različne tečaje (risanje, branje, pisanje, računanje, stenografija), s predavanji iz zgodovine, naravoslovja in tehnike so skušali dvigati izobrazbeno raven, naročali so delavske in vodilne meščanske časnike, poljudno-znanstvene revije in si ustvarjali svoje knjižnice s približno 100 do 300 knjigami. Tudi na Koroškem je bila tradicija revolucije 1848 v začetkih delavskega gibanja opazna in poudarjena. Skoraj nikakršen pa ni bil odmev neudörflskega kongresa, ki je vendar pomenil bistveno prelomnico v razvoju delavskega gibanja v Avstriji. Tudi spori med zmernimi in radikali so bili tako v sedemdesetih kot tudi v osemdesetih letih manj opazni kot na Štajerskem. Pač pa je Koroška vsaj kratek čas premogla kar dva socialnodemokratska lista, in sicer 1873/1874 Sozialistisches Volksblatt in 1885 Die Arbeit. Tudi na Koroškem je bila intenzivnost delavskega gibanja podobna kot na Štajerskem in v drugih deželah: zelo velika v letih 1867 do 1873, ko so bila ustanovljena delavskoizobraževalna društva v Celovcu, Prevaljah, Beljaku, Hüttenbergu, Feldkirchnu (Trgu), Vetrinju, Borovljah, Velikovicu, pa različna strokovna in konzumna društva v Pliberku, Beljaku in Celovcu (tiskarjev, krojačev, čevljarjev, pečarjev, soboslikarjev in pleskarjev, lesarskih delavcev, kovinarjev, rudarjev) pa nekaj pevskih društev ipd. Reči je treba, da so različna društva, zlasti strokovna in konzumna, imela sorazmerno veliko število članov in da oscilacija članstva ni bila pretirano velika. Npr. konzumno društvo v Pliberku je stalno imelo okrog 500 članov, Celovec od 250–300, druga društva pa so imela od 50 do 150 društvenikov. Izjema je bila splošna delavska bolniško-

invalidska blagajna, katere članstvo je od 1871 do 1887 naraslo od 344 na 3064 članov. Med gospodarsko krizo, ki je Avstrijo zajela po tako imenovanem borznem zlomu 1873, in v času zmanjšanja delovnih mest na eni strani, na drugi pa v začetku preganjanja delavskega gibanja, ki je nato trajalo kar dobrih deset let, je tako na Štajerskem kot na Koroškem prišlo do osipa števila delavskih društev in do velikega zmanjšanja njihovega delovanja.

Predvsem delavsko-izobraževalna društva so zamirala eno za drugim, medtem ko so strokovna in konzumna zabeležila le velike oscilacije članstva. Po letu 1885 pa se delavsko-izobraževalna društva začnajo obnavljati pod imenom splošna delavska društva, in sicer najprej v Beljaku, 1887 v Celovcu, 1889 pa še v Šentvidu na Glini, Spittalu, Feldkirchnu (Trgu), medtem ko se v tem času društvi v Borovljah in Velikovcu še nista obnovili.

DR. JASNA FISCHER

Družbene
osnove
delavskega
gibanja
na
Slovenskem
in
ustanovitev
prvih
strokovnih –
sindikálnih
društev
(1867–1890)

Dobre tri mesece po sprejetju zakona o društvih, dejansko torej brez vsakršne v slovenski zgodovini tolikokrat omenjene časovne zapoznelosti, posebej ko vemo, da so priprave za ustanovitev društva tiskarjev stekle v mesecu sprejetja zakona, novembra 1867, je bilo februarja 1868 v Ljubljani ustanovljeno izobraževalno društvo tiskarjev, dve leti kasneje, februarja 1870, pa še delavsko izobraževalno društvo. Poleg teh dveh društev je že pred njuno ustanovitvijo delovalo še nekaj obrtniških in delavskih društev v Ljubljani. Razdelimo jih lahko v dve skupini – v prvo štejem delavske podporne in bolniške blagajne, ki so delovale pri posameznih večjih podjetjih v Ljubljani, v drugo pa obrtniška društva, ki so bila zadnji ostanki cehov in so se že v prvi polovici sedemdesetih let sama razpustila, ter katoliško rokodelsko društvo, ustanovljeno leta 1855. Po valu stavk krojaških, mizarskih in tesarskih pomočnikov v Ljubljani v letih 1871 in 1872 se je pokazala potreba, da se ustanovijo tudi druga strokovna društva, ki bi ščitila interese delavcev po njihovih poklicih. Tako so v letu 1873 ustanovili strokovna društva krojaški in čevljarski pomočniki in lesni delavci.

Živahno ustanoviteljsko gibanje, ki ga je sprožil sprejem zakona o društvih, ima poleg političnega tudi gospodarske in družbene vzroke. Obdobje druge polovice 19. stoletja je čas intenzivnejše industrializacije v slovenskih deželah, s tem pa hitrih sprememb v tedanji družbi. V narodnem gospodarstvu še vedno prevladujoče agrarne družbe se je težišče počasi prenašalo na neagrarne dejavnosti, pa naj gre za spremembe v industrijski in obrtni dejavnosti ali v prometu in trgovini. Odločilni impulz za te spremembe je vsekakor dala graditev in dograditev pomembne južne železnice Dunaj–Trst. Že v predmarčni dobi začeti proces industrijske revolucije v slovenski tekstilni proizvodnji se je po tem času nadaljeval z ustanavljanjem in koncentracijo večjih industrijskih obratov ob pomembnih prometnicah, s propadanjem manufaktur, posameznih obrti, kmetstva, spremljalo ga je večje zaposlovanje podeželskega prebivalstva v mestnih obrtnih in industrijskih

skih obratih ter množično izseljevanje v zahodno Evropo in Severno Ameriko.

Te spremembe v gospodarski strukturi Slovenije so spreminjale družbeno strukturo prebivalstva. Po popisu prebivalstva leta 1869 je bilo na slovenskem etničnem ozemlju zaposlenih v industriji in obrti 80.000 delavcev, dobrih štirideset let pozneje, leta 1910, pa zaokroženo 128.000. Poraslo je torej za nekaj več kot 60 odstotkov. V istem obdobju se je število vsega prebivalstva na našem ozemlju povečalo za nekaj manj kot četrtno. Še hitrejša je rast vseh aktivnih v neagraru, pri tem so zajeti poleg delavcev tudi podjetniki in nameščenci, saj je njihovo skupno število naraslo kar za 84 odstotkov. Odstotek delavcev, zaposlenih v obrti in industriji, se je v letih od 1869 do 1910 povečal od zaokroženo pet in pol odstotka na nekaj več kot sedem odstotkov glede na vse prebivalstvo. Največji del, osem desetih vseh, je bilo zaposlenih v šestih od skupno trinajstih industrijskih in obrtnih panog, to je v rudarstvu in plavžarstvu, kovinski industriji in obrti, gradbeništvu, lesni in prehranbeni industriji in obrti ter oblačilnih obrteh. Od vseh panog je največ, skoraj četrtno, zaposlovala oblačilna obrt.¹

In kje so bili v teh podatkih tiskarji kot tisti del delavstva, ki je prvi ustanovil svojo strokovno organizacijo? Leta 1890 je bilo na vsem slovenskem ozemlju zaposlenih po podatkih poklicne statistike v tiskarskih obrteh 970 oseb, leta 1910 pa zaokroženo 2300 in so pomenili 0,7 odstotka oziroma 1,2 odstotka zaposlenih v neagrarni proizvodnji. Tiskarskih delavcev je bilo največ v Trstu in Ljubljani. Ne smemo soditi samo po teh podatkih in pri ocenjevanju pomena ustanovitve tiskar-

skega društva zanemariti razredno in družbeno zavest tiskarjev, ki ni rasla samo iz njihove socialne ogroženosti, ampak jo je sooblikovala posebej tudi izobrazba, ki so si jo pridobili ob delu v tiskarnah in na strokovnih izpopolnjevanjih med potovanji širom po Evropi. Visoko družbeno zavest tiskarjev ilustrativno potrjujejo med številnimi drugimi tudi podatki, da je bilo tudi precej tiskarskih delavcev med prvimi prostovoljci, ki so odšli na pomoč vstajnikom v Bosno in Hercegovino v uporabi leta 1875. Dva med njimi, Miroslav Hubmajer in Karel Simončič, sta bila pred odhodom iz Ljubljane v odboru tiskarskega društva, prvi najprej zapisnikar in nato predsednik, drugi pa član.²

Podobno je zapletena situacija pri preostalem delavstvu. V začetnem zagonu političnega prebujanja so poleg treh središč Ljubljane, Trsta, Maribora ustanavljali delavska izobraževalna društva tudi v Celju, Ptuj, Slovenski Bistrici. Za večino teh krajev ne moremo reči, da so bili tipična delavska središča. Na drugi strani pa so večja delavska središča, ki so nastajala v procesu intenzivnejše industrializacije – pri tem mislim na Jesenice, Trzin, Štore, Mežiško dolino, zasavske premovalne revirje – ostajala vse do devetdesetih let prejšnjega stoletja zunaj procesa organiziranega razvoja delavskega gibanja, bodisi socialističnega bodisi nesocialističnega. Da lahko razumemo politično zgodovino delavskega gibanja, moramo imeti pred očmi dejstvo, da je razvoj industrije na slovenskem ozemlju dopolnjeval razvoj obrtne proizvodnje. Mogoče bolj kot industrializacija sama v smislu procesa prevlade strojne proizvodnje in množične produkcije za trg so pomembne spremembe v obrtni proizvodnji. Obrt je

¹ Navedeni podatki so preračunani iz podatkov poklicne statistike ljudskih štetij v letih 1869, 1880, 1890, 1900 in 1910 in so objavljeni v naslednjih publikacijah: *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche in Ländern dann der Militärgrenze nach der Zählung vom 31. Dezember 1869*, 2. zvezek; *Bevölkerung nach dem Beruf und der Beschäftigung*; *Österreichische Statistik I. knjiga*, 2., 3., 4. zvezek; *XXXIII. knjiga*, 4., 5., 6. zvezek; *LXV. knjiga*, 4., 5., 6. zvezek; *Österreichische Statistik, Neue Folge, III. knjiga*, 4., 5. in 6. zvezek.

² Glej Petko Luković, Stališče Slovencev do vstaje v Hercegovini in Bosni in do bosensko-hercegovskega vprašanja v letih 1875–1878, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 19, Ljubljana 1977, str. 154–203.

zaposlovala še vedno več kot polovico vseh zaposlenih v neagrarni proizvodnji, hkrati pa so se ji zaradi konkurenčnosti industrije bistveno ožile ekonomske osnove in perspektive. Pri tem so obrtni delavci hkrati pomenili za industrijo pomembno rezervo izurjene delovne sile. Ekonomska negotovost delavstva v ogroženih obrtnih panogah – najbolj med njimi pa je bila to zagotovo po številu zaposlenih najmočnejša panoga, to je oblačilna obrt – in slabšanje življenjskih razmer sta pogojevala nezadovoljstvo tega dela prebivalstva. Del obrtniškega delavstva je skupaj z industrijskimi delavci poskušal reševati svoje eksistenčne probleme v politični in strokovni organiziranosti v delavskih društvih.

Najbolje potrjuje te ugotovitve primer Ljubljane, ki je v tem obdobju bila mesto, v katerem je bila obrt še vedno enakovredna panoga industriji, ki ni bila preveč razvita. Redki so bili industrijski obrati, v katerih je število zaposlenih preseglo 100 delavcev. Izjemi sta bili le bombažna predilnica in tkalnica ter tobačna tovarna, v katerih je sicer bila precejšnja koncentracija delavstva, vendar je prevladovala ženska delovna sila. Delavkam pa zakonodaja še ni dovoljevala političnega udeleževanja. Število delavcev, zaposlenih v industrijskih podjetjih, je resda hitro raslo, vendar je zaostajalo za številom zaposlenih v obrti in ga ni nikoli dohitelo. Tako je število zaposlenih v obrti – mojstrov, pomočnikov in vajencev – počasi naraščalo – v letih od 1870 do 1890 le za 8,2 odstotka, medtem ko se je število delavcev v industriji in prometu v istem obdobju povečalo za 202,3 odstotka. Tak visok odstotek je predvsem posledica začetka delovanja ljubljanske tobačne tovarne leta 1871, ki je zaposlovala predvsem nekvalificirano žensko delovno silo. Število nekvalificiranih delavk je v letih 1870–1890 naraslo za 375 odstotkov, njihovo število se je kar popeterilo. V istem obdobju pa se je število vseh delavcev – moških v industriji in prometu, le podvojilo. Zaradi tako neenakomernega povečevanja se je spremenilo tudi razmerje med številom zaposlenih moških in žensk. Leta 1863 je bilo v Ljubljani v industriji in prometu zaposlenih že 61,8 odstotka mo-

ških in 38,2 odstotka žensk, dvajset let pozneje pa moških le še 40 odstotkov in žensk že 60 odstotkov.³

Zato nas podatki o poklicnih strukturi zaslišanih članov ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva v policijski preiskavi za pripravo procesa v Celovcu leta 1884 ne smejo prav nič presenetiti. V procesnem gradivu so ohranjeni protokoli zaslišanja 49 članov delavskega izobraževalnega društva in v njih so vpisani tudi njihovi poklici. Približno tretjina so bili čevljarji, in sicer 1 mojster in 16 pomočnikov. Krojačev je bila petina, 4 mojstri in 6 pomočnikov. Delavcev je bila tudi petina, 10. Tiskarji so bili 4, 2 sta bila knjigoveza. Več kot polovica zaslišanih članov društev so bili čevljarji in krojači, torej iz že prej omenjene tako močne in hkrati najbolj ogrožene obrtne panoge – oblačilne obrti. Podoba tudi dve leti kasneje ni bila bistveno drugačna. V nepopolnem seznamu članov delavskega izobraževalnega društva leta 1886 vidimo, da je bilo od 27 članov 21 čevljarskih in krojaških mojstrov in pomočnikov. Delavsko gibanje v Ljubljani, pogojeno s takšnimi družbenimi osnovami, je lahko našlo svojo oporo predvsem med pomočniki v obrti in deloma tudi obrtniški moštri. Delavski voditelji iz prvih dveh desetletij razvoja delavskega gibanja, Matija Kunc, France Železnikar, Ferdinand Tuma, Franc Šturm in Karel Kordelič, vsi obrtniški mojstri ali pomočniki, to najbolj zgovorno potrjujejo.⁴

Društva, ustanovljena konec šestdesetih oziroma v začetku sedemdesetih let, so imela dvojne razvojnih poti, čeprav so sledeč črki zakona o društvih ob ustanovitvi vsa bila le strokovne delavske organizacije. Stroga zakonska določila so jim namreč prepovedovala ukvarjati se s politiko, dovoljeno jim je bilo le skrbeti za izboljšanje položaja delavcev, recimo za izobraževanje. Podajam kratek pregled delovanja prvih strokovnih društev v Ljubljani do ustanovitve skupne avstrijske socialno demokratske stranke v Hainfeldu na prelomu let 1888/1889. Ljubljansko delavsko gibanje je hkrati osrednje slovensko in osrednje deželno, to je kranjsko, saj se je vse do začetka devetdesetih let razvijalo le v mestu Ljubljana in je

potrebovalo dobri dve desetletji, da je organizacijsko, politično in idejno prodrlo v širši prostor ožjega mestnega središča. Tako za politično – to je delavsko izobraževalno društvo kot deloma tudi za strokovno – to je izobraževalno društvo tiskarjev, velja, da so jima bila bližja avstrijska delavska središča Gradec, Celovec, Dunaj, Innsbruck kot zasavski revirji, Maribor ali Celje. Delno velja ta očitek izobraževalnemu društvu tiskarjev, saj so se leta 1879 v društvo včlanili tudi tiskarji iz Novega mesta. Zato je društvo dopolnilo svoja pravila in se preimenovalo v Društvo tiskarjev, kamnopoliscev in kamnotiskarjev na Kranjskem. Pri tem pa kaže poudariti, da je imelo društvo od vsega začetka svojega delovanja živahne stike z drugimi tiskarskimi društvi v habsburški monarhiji in drugod v Evropi. Z vrsto teh društev je bilo v tako imenovani podporni zvezi.³

Pobudo za ustanovitev izobraževalnega društva tiskarjev v Ljubljani je konec novembra 1867 dalo 20 tiskarjev. Namen pobudnikov je bil – in razvoj društva v naslednjih desetletjih nam to potrjuje – ustanoviti tiskarsko strokovno-izobraževalno društvo brez političnih ambicij. Sprejeta društvena pravila so določala, da je glavna naloga društva predvsem vzgoja tiskarjev. Na javnem ustanovitvenem občnem zboru februarja 1868 se tudi tiskarji niso mogli povsem izogniti splošnim vprašanjem taktike in strategije delavskega gibanja, čeprav je debata zamrla, še preden se je dobro začela in se tiskarsko društvo k temu vprašanju, vsaj kot kažejo dokumenti, ni več vračalo. Gre namreč za veliko debato, ki se je vodila do sredine sedemdesetih let o dveh principih reševanja delavskega vprašanja – za Schultze-Delitschevo načelo samopomoči in Lassalovo načelo državne pomoči. Na omejenem občnem zboru, ki so se ga udeležili poleg do takrat vključenih rednih članov

tudi podporni člani, med njimi deželni glavar Wurzbach, ljubljanski župan Etbin Costa, ugledni politiki dr. Janez Bleiweis, Karel Dežman, Peter Grasselli, Ivan Gutmann, lastnika tiskarn Jožef Blasnik in Otmar Bamberg, več profesorjev in predstavniki tiska, sta imela programska govora zgodovinar August Dimitz in tiskar Karel Rhein. Dimitz je večino svojega govora posvetil pomenu združevanja in društev. Menil je, da se bodo s pomočjo društev, z vzgojo in izobraževanjem izbrisale razlike med ljudmi in družbenimi stanovi. Ko je govoril o obeh načinih reševanja delavskega vprašanja – Schultze-Delitschevem in Lassallovem, je o Lassallovem načelu državne pomoči trdil, da stoji na nepravilnem poznavanju dolžnosti države. Priznal je, da je sicer pravica do dela po naravnem pravu neodtujljiva, vendar ni mogoče zahtevati dela od države, zato je Lassalovo načelo označil za socialistično sanjarjenje. Nasprotno pa je o načelu samopomoči trdil, da je »edino upanja polno, ker črpa iz večnega vrelca človeškega življenja in ne iz sive teorije«. Tiskar Karel Rhein pa se je v svojem govoru poudarjeno izognil razpravi, katero načelo je pravilna pot, da bi rešili delavsko vprašanje, zahteval je le, da se pohiti z reševanjem. Zbrane je opozoril, da je moč delavcev v združevanju in da se morajo delavci zavedati, da bo delavski stan imel politično bodočnost, ko bo dosegel potrebno politično zrelost. Pri tem pa je pomembna vzgoja. Glede na doseženo soglasje o pomenu vzgoje se novoizvoljeni društveni odbor ni več ukvarjal z vprašanji političnega dela. Že v letu 1868 je izdelal načrt za pouk tiskarjev. Organizirali so tečaja nemškega in slovenskega jezika, ki ga je vodil Fran Levstik, imeli so tudi tečaje stenografije, aritmetike, knjigovodstva, zgodovine in etnologije ter o ljudskem zdravju in prehrani. Prirejali so različna poljudnoznanstvena predava-

³ Jasna Fischer, Čas vesolniga socialnega punta se bliža – Socialna in policijska zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, KRT 12, Ljubljana [1983] 1984, str. 32–65 (dalje navajam Fischer, Čas...).

⁴ Prav tam, str. 64–65.

⁵ Prav tam, str. 102.

nja. Ustanovili so društveno knjižnico s čitalnico. Sredi 1868 so na društvenem zboru sprejeli sklep, da morajo vajenci, ki so sprejeti v uk, imeti višjo kot pa zgolj osnovno izobrazbo. Ker se je društvo šlo za odgovorno za izobrazbo tiskarjev, je zahtevalo, da tiskarne sprejemajo v uk samo tiste fante, ki imajo ustrezno izobrazbo, to je ali uspešno končano nižjo realno šolo ali ustrezen razred gimnazije. O tem sklepu so obvestili tiskarne. Kako so ga uresničevali, žal ni podatkov.

V juniju 1868 so tiskarji ustanovili še samostojno splošno bolniško, podporno, potovalno, invalidsko in vdovsko tiskarno, ki pa se je čez dve leti, 1871, združila z izobraževalnim društvom tiskarjev. Manj uspešni kot pri vzgojnem in izobraževalnem delovanju in organiziranju samopomoči v primerih bolezni, invalidnosti, smrti, z dajanjem denarnih podpor v primeru brezposelnosti ali med strokovnim potovanji so bili organizirani tiskarski delavci pri reševanju tarifnih sporov. Le v prvih letih po ustanovitvi je društvo poskušalo reševati gmotni položaj tiskarjev tudi z bojem za boljše tarifne postavke, a je hitro omagalo. Ponovno se je uspešno vključilo v reševanje tarifnih vprašanj šele čez dve desetletji, sredi devetdesetih let, ko je z dovoljeno ustanovitvijo zveze tiskarskih društev, za kar so si tiskarji zaman prizadevali dobiti dovoljenje oblasti že od poletja 1868, že bila zagotovljena trdna povezava med tiskarskimi društvi v avstrijski polovici habsburške monarhije.

Čeprav je bilo v društvu vse do začetka prve svetovne vojne včlanjenih manj kot polovica tiskarskih delavcev v Ljubljani in kasneje, ko je razširilo dejavnost, tudi na Kranjskem, nam ta številčna šibkost ne daje prave podobe o pomenu društva. V zvezi s članstvom naj samo opozorim na posebnost društva tiskarjev, namreč na veliko mobilnost njegovega članstva, saj se je v letu dni zamenjalo tudi do polovice njegovih članov. Podatki o društvenem premoženju nam to podobo bistveno dopolnijo. Kapital, s katerim je društvo razpolagalo, se je v dvajsetih letih po njegovi ustanovitvi povečal za skoraj osemkrat. Hitra rast društvenega premoženja se je začela v letu 1871 z združitvijo društvene in tiskarske splošne bolniške,

invalidske, potovalne in vdovske blagajne, ko je skupaj znašalo skoraj 1300 goldinarjev. Najhitreje je naraščalo do leta 1886, potem se je rast umirila. Leta 1890 je bilo v društveni blagajni zaokroženo že 11.500 goldinarjev. Denar se je v blagajno stekal iz članarin, daril, od leta 1881 pa tudi od denarnih kazni, ki so jih morali člani plačevati za neupravičen izostanek z društvenega sestanka. Zlasti so se vedno bolj večali tudi dohodki od obresti na vloženi denar v bankah in vrednostnih papirjev.

Posebno pozornost zaslužijo mednarodni, nemško-slovenski odnosi v tiskarskem društvu, ki so bili vse do leta 1884 zelo občutljiva točka. Problemi so se prvič zaostriili leta 1875, ko je grozilo, da bo društvo celo razpadlo, in drugič leta 1883, ko so nasprotja bila tako huda, da so si nemški člani ustanovili novo Podporno društvo tiskarjev na Kranjskem. Spor je bil zglajen šele v naslednjem letu. Po tem letu pa nimamo več podatkov, da bi se spori in krize še ponavljali. Lahko samo ugibamo, ali je to tudi bila ena od hudih posledic, ki jih je delavsko gibanje v Ljubljani doživljalo zaradi nasilnega policijskega posega v njegov razvoj in s procesom proti voditeljem ljubljanskega delavskega izobraževalnega gibanja v Celovcu konec 1884.

Pri raziskovanju mednarodnih odnosov v izobraževalnem društvu tiskarjev bi potrebovali podatke o številu slovenskih in nemških članov, ki pa jih žal nimamo. Iz maloštevilnih podatkov lahko samo sklepamo, da se je razmerje med njimi stalno spreminjalo, pač odvisno od že omenjenega nenehnega menjavanja članstva, ki je bilo v tem društvu dosti bolj nestalno kot na primer v delavskem izobraževalnem društvu. To je verjetno tudi vzrok stalnih mednarodnih napestosti, ki jih delavsko društvo skoraj ni poznalo in se mu ni bilo treba izčrpavati v pogostih slovensko-nemških obračunih. To je pravzaprav presenetljivo dejstvo, ko vemo, da je bilo delavsko izobraževalno društvo politično, tiskarsko pa strokovno. Upravičeno bi lahko pričakovali ravno obratno. Prvo poročilo, ki načenja problem teh odnosov, je dopis v osrednje glasilo avstrijskih tiskarjev Vorwärts leta

1871. Ponovno je problem omenjen v istem glasilu dve leti kasneje, sledil je oster ugovor iz Ljubljane, da hoče pisec ljubljansko društvo osramotiti v očeh tujih kolegov. Povod za že omenjeni prvi resnejši konflikt v društvu leta 1875 je bil malenkosten – poleg dvojezičnih vabil so bile za tradicionalno proslavo Gutenbergovega dne posebne praznične karte natisnjene samo v slovenskem jeziku. V pojasnilu, ki ga je v Vorwärtsu objavil društveni predsednik Miroslav Hubmajer, malo preden je odstopil s tega položaja in odšel na pomoč upornikom v Bosno in Hercegovino, je zapisano, da se je spodrselj dogodil zaradi tehničnih in estetskih razlogov. V dopisu prizadetih nemških članov pa dobimo odgovor, zakaj pravzaprav tako pogosti mednacionalni konflikti v društvu, ki je bilo resnično brez političnih ambicij. Trdili so namreč – in ni razloga, da ne bi verjeli – da dogodki v društvu in zunaj⁶ njega dokazujejo, da veliko število društvenih članov sprejema odločitve na podlagi političnih in nacionalnih nazorov ob popolnem nepoznavanju društvenega smotra. V sporu sta obe strani vztrajali pri svojem, po odhodu Hubmajerja iz Ljubljane pa je društveni odbor zapadel v omrtvelost in društvo je resnično »prespalo zimo«. Šele na pomlad 1876 je bil spor poravnan. Začeli so voliti posebej slovenskega in posebej nemškega zapisnikarja društva.

Sovraštvo med slovenskimi in nemškimi člani društva je ponovno izbruhnilo poleti 1883. Spor je povzročil nekajmesečno razbitje društva in je odmeval po vsej monarhiji. Prireditveni odbor za počastitev 50-letnega delovnega jubileja stavca v Kleinmayrjevi in Bombergovi tiskarni je namesto zastave tiskarjev obešil slovensko trikoloro, in to je bilo dovolj

za hudo obtožbo, da se je proslava sprevrgla v slovensko nacionalno manifestacijo. Poleg tega je nemške člane na proslavi bodla v oči prisotnost dr. Vošnjaka in dr. Zarnika in vrste drugih narodnjaških uradnikov, duhovnikov, profesorjev in učiteljev. Predsedujoči naj bi zaradi njihove prisotnosti preprečil predstavniku ljubljanskega delavskega društva pozdrav slavljenca. Zato so trdili, da je društveno vodstvo pozabilo na dolžnosti do svojih nemških članov. Pri tem sporu prvič izvedmo, koliko jih je leta 1883 bilo. V odgovor na te obtožbe je društveni predsednik namreč navajal, da jih je manj kot petina, zato je vztrajal, da je samoumevno, da pri tako znatnem številu slovenskih članov praznik ne more dobiti nemškega značaja. Nemški člani so ob tem pojasnilu vztrajali pri trditvi, da v društvu vlada narodna nestrpnost in da so slovenski člani narodni fanatiki. Spor se je zaostрил z izključitvijo treh nemških članov iz društva. Izgladitev spora in ponoven sprejem izključenih so slovenski člani in odbor pogojevali s preklicem objavljenih člankov v osrednjem tiskarskem glasilu. Nobena stran ni hotela popustiti in nemški člani so januarja 1884 ustanovili svoje novo društvo, ki se je imenovalo Podporno društvo tiskarjev na Kranjskem, in o tem obvestili vsa tiskarska društva v monarhiji. Priznalo ga je nekaj nemških društev iz Spodnje Avstrije in Dunaja, ne pa tudi društvo v Pragi, kar je sprožilo ostro polemiko. O sporu so razpravljali tudi na skupnem shodu delegatov vseh društev v Pragi septembra 1884. Na tem shodu sta se obe sprti strani pobotali. Iz časopisnih poročil pa ni moč zaslediti podatka, ali je nemška stran preklicala sporne članke. Nemško podporno društvo tiskarjev na Kranjskem je bilo razpuščeno, njegovi

⁶ »Zunaj društva« so nemški člani mislili na slovenski narodnjaški krog, ki se je intenzivno vključil v priprave na ustanovitev zlasti delavskega izobraževalnega društva leta 1871, saj je programski govor za ustanovni občni zbor društva novinarju Albinu Arhu pisal Fran Levstik. Glej Fischer, Čas... str. 107.

člani pa so se spet pridružili staremu društvu.⁷ Kot sem že omenila, je bil to zadnji tovrstni konflikt med tiskarji na Kranjskem.

Ustanovitev strokovnih društev krojaških in čevljarških pomočnikov ter lesnih delavcev leta 1873 ter njihovo enoinpolletno dokaj neuspešno delovanje moram omeniti le kot kratkotrajno epizodo v prvem obdobju razvoja delavskega gibanja, povezano z neutrudnim delovanjem takratnega voditelja ljubljanskega delavskega gibanja Matijem Kuncem in spodbujeno tudi z delno uspešnim stavkovnim gibanjem krojaških, mizarških in tesarških pomočnikov v Ljubljani v letih 1871 in 1872. Kot je ugotavljalo deželno predsedstvo, so društva razvila dokaj živahno dejavnost, ki pa ni dala nobenih rezultatov, zato so se v letu 1875 sama prostovoljno razpusčila.

Glede na ambicije delavskih izobraževalnih društev, da kljub zakonskim omejitvam postanejo osrednje delavske politične organizacije, kar jim je v prvih letih po ustanovitvi večinoma tudi uspelo, so si delavci vzporedno s to politično organizacijo prizadevali zgraditi tudi strokovno, ki naj bi postala središče dnevnega boja za izboljšanje njihovega položaja. Tako so med stavkami v letih 1871 in 1872 ljubljanski delavci na pobudo Matije Kunca sicer ustanovili stavkovni sklad kot podporno blagajno, več pa delavsko izobraževalno društvo ni moglo storiti. To blagajno so obdržali kot stalno ustanovo tudi po uspešno končani stavki krojaških pomočnikov, da bi lahko izplačevali podpore, če bi mojsti poskušali kaznovati uporne delavce z odpuščanjem.

V letu 1872 je začel Matija Kunc, ki je bil glavni pobudnik ustanovitve strokovnih društev, akcijo. Uvidel je, da se položaj delavcev, zlasti problem skrajšanja delovnega časa, s stavkami ne da trajneje rešiti, čeprav so se stavke tesarjev in mizarjev v letu 1872 uspešno končale. Pri tem je naletel včasih na nepričakovano nasprotovanje tudi v delavskem izobraževalnem društvu. Zlasti takratni predsednik društva se je bal, da se bo delavsko izobraževalno društvo izgubilo v strokovnem, ni bil prepričan, da bodo strokovna

društva uspešno delovala, zato je bil proti tej cepitvi resda šibkih sil.

Najbolj so hiteli z ustanovitvijo svojega društva krojaški pomočniki. Poleg tega da so imeli v svojih vrstah odličnega organizatorja Kunca, je že od jeseni 1871 deloval poseben komite, ki je gospodaril z denarjem v njihovi podporni blagajni. Poleti 1873 so krojaški in čevljarški pomočniki hkrati deželno vlado zaprosili za potrditev društvenih pravil. Vladno soglasje so dobili avgusta 1873. Potrjena pravila so določala, da je naloga in namen obeh društev ščititi duhovne in gmotne interese njunih članov, ne smejo pa razpravljati niti o političnih niti verskih vprašanjih. Namene društva smejo ureničevati s pogovori, peticijami, prošnjami, pritožbami in spomenicami, s poukom o poklicnih zadevah, ustanovitvijo knjižnic, negovanjem petja, s tovariškimi zabavami in z dajanjem podpor članom v posebnih primerih. Mojstri so lahko postali le podporni člani, ne pa tudi redni. Enaka pravila so na začetku jeseni pripravili tudi mizarški delavci. Določila društvenih pravil vseh treh društev, ki so bila s potrditvijo deželne vlade tudi formalno ustanovljena, se razen v nebitvenih podrobnostih niso razlikovala od društvenih pravil delavskega izobraževalnega in tiskarskega društva.

Do julija 1875, ko so društva javila ljubljanskemu magistratu, da se prostovoljno razpuščajo, najdemo v arhivskih in časopisnih virih le še redke zabeleške. Čevljarški pomočniki so sicer v jeseni 1873 sestavili posebno peticijo mojstrom, s katero so zahtevali povišanje mezd, po zavrnitvi te pobude od strani mojstrov, pa niso začeli nobene nove akcije. V letu 1874 so se vsa tri društva borila s sklepčnostjo na rednih članskih sestankih in občnih zborih, ki tako ali tako niso bili preveč pogosti, kljub večkratnim sklicevanjem. Vprašanje je, kje so vzroki, da ta društva niso mogla zaživeti, čeprav je ob njihovem ustanavljanju kazalo, da bodo zlasti po stavkovno razgibanem letu 1872 uspešna. Verjetno je bila točna Kunčeva ugotovitev, da delavci niso dovolj osveščeni in da sami ne vedo, kaj sploh hočejo. Kunc se je sicer trudil vnesti več življenja

v društva, z vrsto predavanj je opozarjal na velik pomen strokovnih društev, vendar sam seveda njihovega dela ni mogel razgibati.⁸

Ob koncu naj poudarim, da je bila razvojna pot ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva, ki se je po začetnem kratkotrajnem omahovanju med Schultze-Delitschevim načelom samopomoči in Lassallovim načelom državne pomoči odločilo za slednjega in se razvilo v

osrednje politično delavsko društvo, bistveno drugačna kot razvojna pot strokovnih društev, tudi tiskarskega. Šele obe skupaj, z vsemi stranpotmi, pa sta omogočili razmah socialnodemokratskega gibanja na Slovenskem v devetdesetih letih prejšnjega stoletja in ustanovitev Jugoslovanske socialnodemokratske stranke ter organiziranja sindikalnih organizacij kot sestavnega dela sodobnega socialnodemokratskega gibanja.

⁷ Vsi podatki, navedeni v prikazu razvoja izobraževalnega društva tiskarjev, so objavljeni v že omenjeni knjigi Jasne Fischer, Čas... str. 87–103, ter v razpravi iste avtorice z naslovom Strokovna organizacija tiskarjev na Kranjskem 1867–1914, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja XXI-1981, str. 3–20.

⁸ Podrobnejši podatki o strokovnih društvih krojačev, čevljarjev in mizarskih delavcev so v knjigi Fischer, Čas... str. 120–123.

DR. FRANCE KRESAL

Začetki delovanja zakonodaje za zaščito delavstva in vloga strokovnih – sindikálnih organizacij

Delavsko vprašanje je dobilo pomen socialnega vprašanja šele v drugi polovici 19. stoletja, ko je delavstvo postalo številčno močno in si je ustanovilo svoje razrednoboje organizacije, to je delavske sindikate in delavske stranke, ter je s podporo teh organizacij v sporih z delodajalci in njihovimi organizacijami in z državnimi organi začelo nastopati kot organizirana celota. S tem je bilo spremenjeno razmerje družbenih sil. Država svoje temeljne naloge, da s svojim aparatom vzdržuje določeno ravnotežje med nasprotujočima razredoma – tako imenovani socialni mir, ni mogla več izvajati z enostransko uporabo nasilnih ukrepov.

Socialno-politični ukrepi so bili omejeni na varstvo delavcev v delovnem procesu glede delovnega časa, mezd, posebnega varstva otrok, mladoletnikov in žensk, delovnega reda v podjetjih, varnosti pri delu, evidence zaposlitev, odpovedi in podobno. Pozneje se je delovanje državne socialne politike razširilo na preskrbo delavstva ob prekinitvi, razveljavitvi delovnega razmerja in preskrbo delavskih družin, ki so izgubile hranilca; uvedeno je bilo socialno zavarovanje delavcev za primer bolezni, nesreče pri delu, invalidnosti, materinstva, onemoglosti in smrti, zavarovanje za primer brezposelnosti itd. Postopoma se je razširil tudi krog ljudi, ki so bili deležni varstva socialne politike. Socialna politika je zajela vse, ki so bili zaradi svoje gospodarske šibkosti prisiljeni sklepati delovne pogodbe in stopati v razmerje, v katerem so imeli podrejen, neenakopraven položaj in bili zaradi tega izpostavljeni nevarnosti izkoriščanja.¹

Varstvo delavstva v delovnem razmerju, ki je bilo sprva omejeno na industrijsko delavstvo, je bilo postopoma razširjeno na vse kategorije delavstva, ne glede na vrsto podjetja. Pozneje je bilo to varstvo razširjeno tudi na nameščence. Poenotenje delavsko-zaščitne zakonodaje je bilo nadaljnji uspeh razvitega in organiziranega delavskega gibanja, delavskih političnih in strokovnih organizacij, ne pa samo posameznih profesionalnih združenj. Rudarji so si bili že prej izborili oblike socialnega varstva v okviru »bratovskih skladnic« na osnovi vzajemnosti, samopomoči in

udeležbe podjetnikov. Iz tega varstva je sledilo bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje rudarjev in njihovih družinskih članov. Iz rudarskih običajev in iz določil rudarskega zakona je sledila določena oblika varstva pri delu, delavsko-zaščitna sredstva (individualna oprema) in določbe o prekomernem izkoriščanju glede delovnega časa in minimalnih delovnih pogojev. Tudi različne minimalne materialne ugodnosti, ki so jih dobivali rudarji (odpadni jamski les za kurjavo), so bile zgolj z običaji priposestovovane navede, ne pa rudarske pravice. Podoben status socialnega varstva so imeli tudi železničarji, železarji in državni uslužbenci. Bistvo tega varstva je bilo bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje in določene minimalne ugodnosti razen plače, predvsem so bile to največkrat delovna obleka (uniforme), nabava raznih življenjskih potrebščin po režijskih cenah in stanovanje. Industrijsko delavstvo pa sočasnno vsega tega ni imelo. Osnovne oblike socialnega varstva si je priborilo z razvojem delavskega gibanja. Zato je nova delavsko-zaščitna zakonodaja prvotno veljala samo za industrijsko delavstvo, ki je bilo po eni strani socialno in materialno najbolj ogroženo, po drugi pa je zaradi svoje številčnosti, koncentracije v mestih in industrijskih središčih in organiziranosti v delavskih strokovnih in političnih organizacijah ogrožalo družbo in družbeno ureditev.

Delavske strokovne organizacije oziroma delavski sindikati so s svojimi akcijami (mezdna gibanja, stavke, pogajanja, protesti, agitacije ipd.) izboljševali delovne pogoje s pomočjo kolektivnih pogodb, ki so jih sklepali s posameznimi podjetniki in njihovimi organizacijami. Delavske politične organizacije oziroma stranke so bile močno sredstvo vplivanja na državno politiko v smeri razširjanja socialne zakonodaje in organiziranja socialnih služb v korist delavstva, bodisi da so predstavniki delavskih strank sodelovali v vladah ali pa bili v opoziciji. Vedno je delavski razred s svojo organizirano

silo, ki so jo predstavljali sindikati in delavska stranka, potiskal politiko v smer vse večjega popuščanja delavskim zahtevam in v razvoj socialne zakonodaje in socialnih služb.

OBLIKE SOCIALNOPOLITIČNE DEJAVNOSTI DRŽAVE

Socialnopolitična dejavnost države se je izražala v raznih oblikah. Najbolj pomembna dejavnost države kot nosilke politike je bila izdajanje splošnih ukrepov (zakonov, uredb, pravilnikov ipd.), ki so omejevali prekomerno izkoriščanje delavstva in prinašali določeno izboljšanje delovnih in življenjskih razmer družbenih skupin in kategorij ljudi, ki so bili predmet socialne politike. Druga oblika dejavnosti države kot nosilke socialne politike je bilo organiziranje raznih socialnih služb za konkretno izvajanje sprejetih socialnopolitičnih ukrepov, kot so bile na primer ustanove socialnega zavarovanja delavcev in uslužbencev, ustanove za posredovanje dela in za podpiranje brezposelnih, inšpekcije dela in druge. Tretja oblika dejavnosti države kot nosilke socialne politike so bile ustanove za zadovoljevanje določenih potreb delavstva in drugih socialno ogroženih kategorij prebivalstva; take ustanove so bile na primer delavska zatočišča (azili) za brezposelne, delavske menze, delavske ambulante, domovi za onemogle (hiralnice).

Socialna vprašanja, še bolj pa njihove posledice, so reševali tudi na druge načine. Iz svoje materialne ogroženosti si je delavstvo pomagalo z individualno in kolektivno samopomočjo (varčevanje, delavska podporna društva, prostovoljne bolniške in pokojninske blagajne, delavske potrošniške in produktivne zadruge, razni skladi pri sindikalnih organizacijah). Tudi dobrodelnost je oblika reševanja socialnih vprašanj. V dobi, ko država še ni vodila nikakršne sistematične socialne politike, je bila dobrodelnost poleg oblik individualne in kolektivne samopomoči edina oblika ublažitve bede in stisk, v katere so ljudje zašli bodisi zaradi nezdravih social-

¹ Stojan Bajič, *Delovno pravo*, Ljubljana 1936, str. 9–29.

nih razmer, bodisi zaradi individualnih težav ali elementarnih nesreč.

Posledice nerešenih socialnih vprašanj, to je izraze nezadovoljstva, postavljanje zahtev po blažitvi izkoriščanja, zboljšanju življenjskih in delovnih razmer, dogovarjanju in združevanju zaradi uspešnejšega vodenja razrednega boja, je država v prvi fazi skušala odpravljati samo z represivnimi ukrepi, s prepovedmi, preganjanjem in zadušitvijo.

Vse te oblike reševanja socialnih vprašanj delavstva lahko delujejo hkrati in so tako pogosto tudi delovale: v posameznih obdobjih pa je prevladovala ena ali druga oblika, in sicer v začetnem obdobju bolj dobrodelnost in represija, v poznejšem pa socialna politika in kolektivna samopomoč. Še tako razvite socialno-politične metode pa nikdar niso povsem izrinile metod državne represije za odstranjevanje posledic nerešenih socialnih vprašanj in njihovih najbolj neprijetnih zunanjih znakov.

Do sredine osemdesetih let 19. stoletja je vladala skoraj popolna obrtna svoboda, odnos delodajalca do delojemalca je slonel na osnovi svobodnega individualnega odločanja. Država še ni imela za potrebno, da delavca kot ekonomsko šibkejšo stran sistematično zaščiti pred pretiranim izkoriščanjem. Posamezni socialno-politični ukrepi so zaščitili delavce v zelo omejeni meri, predvsem so imeli značaj represivnih ukrepov zoper posledice neomejenega izkoriščanja in čedalje večjega socialnega vprašanja delavstva.²

Prekomerno in nekontrolirano izkoriščanje delavcev s strani delodajalcev, ki jih občli državljanski zakonik³ ob zgolj razglašeni in formalni svobodi in enakosti ni mogel dovolj zaščititi, je omejila država s svojim prvim posegom v delovno razmerje, ki je bilo dotlej obravnavano kot svobodna in enakopravna pogodba med delodajalcem in delojemalcem, kar pa dejansko ni bila. Država je s svojo prvo intervencijo v pogodbo o delovnem razmerju omejila prekomerno izkoriščanje delavcev. Sodila je, da je treba zaščititi delojemalca, to je šibkejšega partnerja, ob sklepanju pogodbe o delovnem razmerju z močnejšim delodajalcem. Iz tega so nastali temelji delavske zaščite, delavske socialne

zakonodaje: omejitev delavnika, prepoved zaposlovanja otrok, prepoved truckovskega sistema, zahteva po najnujnejših higienskih in varnostnih ukrepih v tovarnah, zaščita ob nezgodi, bolezni in smrti, zaščita ob onemoglosti, starosti in brezposelnosti, uvedba organov za izvajanje te delavsko-socialne zakonodaje in zaščitnih ukrepov.⁴

SINDIKATI KOT NOSILCI SOCIALNE POLITIKE

Medtem je gospodarska in politična moč delavskega razreda vedno bolj rasla. Delavstvo je iskalo svojo pomoč zunaj obratov v delavskih strokovnih (sindikalnih) organizacijah in političnih (strankah), ki so bile močnejše kot posamezen podjetnik. Delavstvo se je organiziralo za obrambo in samopomoč v svojih sindikatih. Tako si je moglo samo priboriti boljše delovne pogoje, kot mu jih je dotlej omogočala država s svojimi intervencijami v delovna razmerja. Uspeh kolektivnega nastopa delavcev proti podjetniku za zboljšanje delovnih pogojev je bila sklenitev kolektivne pogodbe. V določbah kolektivne delovne pogodbe se je izražala moč teh nastopov; čim močnejši so bili, tem ugodnejše delovne pogoje je vsebovala. Kolektivne delovne pogodbe so tako postale pomemben dejavnik delovnega prava. Z njimi so urejali pravice in dolžnosti delavcev, mezдне tarife in druge delovne pogoje za cele stroke in gospodarske panoge. S svojimi določbami, ki so bile navadno naprednejše in ugodnejše od zakonskih, so kolektivne pogodbe imele pozitiven vpliv na razvoj delovne in socialne zakonodaje.

To sredstvo razrednega boja pa se je moglo razviti šele potem, ko si je delavski razred priboril pravico združevanja v delavskih strokovnih (sindikalnih) in političnih organizacijah (strankah), zakaj kolektivne pogodbe so sklepali največkrat pod pritiskom kolektivnih akcij sindikalno organiziranih delavcev. Delavci niso bili prepuščeni vsak sam sebi, čutili so moč kolektivnega nastopa, ker so postajali močnejši od posameznih delodajalcev, od katerih so mogli izsiliti boljše delovne pogoje. Vse uspešne delavske akcije, kot so bila mezдна gibanja, akcije za zboljša-

nje delovnih pogojev, za zaščito delavcev pred odpusti, stavke in podobno, so se navadno končale s sklenitvijo kolektivne pogodbe med delavci in podjetnikom. Na delavski strani so kolektivne pogodbe sklepali organizator delavskih akcij, to so bile navadno delavske sindikalne organizacije ali pa za ta namen sestavljen akcijski odbor, ali predstavniki delavcev. Delavstvo je s kolektivnimi pogodbami dobilo možnost, da je določene uspehe tako rekoč uzakonilo, s tem pa so bile pridobitve veljavne za vse delavce v okviru celotnega obrata ali podjetja za ves čas veljavnosti kolektivne pogodbe.⁵

Kolektivne pogodbe so bile torej bistveni del vsebine socialne politike, katere nosilci so bili delavski sindikati. Poleg tega so delavske sindikalne organizacije v večji ali manjši meri, kakršne so pač bile njihove materialne možnosti, gmotno pod-

pirale svoje člane z denarnimi podporami, če je bilo potrebno. Sindikalni člani, ki so redno plačevali članarino, so imeli pravico do potovalnih podpor, če so v drugem kraju iskali zaposlitev, do brezposelnih podpor, bolniških podpor, svojci umrlega člana pa do posmrtna podpore.⁶

Intervencijo države v urejanje delovnih odnosov lahko razdelimo v tri faze. V prvi fazi je skušala državna oblast vzdrževati tako imenovani socialni mir zgolj z represivnimi ukrepi. Avstrijski obči državljanski zakonik iz leta 1811 je ob zgolj proklamirani formalni svobodi in enakosti obravnaval delovno razmerje kot svobodno in enakopravno pogodbo med delodajalcem in delojemalcem, kar pa dejansko ni bila. To obdobje je trajalo do osemdesetih let.⁷ Skoraj edina izjema je bil dekret iz leta 1842, ki je deloma omejil izkoriščanje otrok v industrijskih obra-

² Prim. France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* XXIV, št. 3-4, Ljubljana 1970, str. 209-255.

³ Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, 1911, XXVI., 1151-1174.

⁴ Dr. Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Ständestaat. Wien 1965, str. 154-157. Avtor je na straneh 141 do 161 objavil pregled avstrijskih zakonov o gospodarski politiki do leta 1938; na straneh 154 do 157 je navedel zakone o socialni politiki in pomembnejše socialno-politične ukrepe.

⁵ Problem kolektivnih pogodb so obravnavala splošnejša dela, kot na primer: France Kresal, Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, leto VIII-IX, Ljubljana, 1969, str. 159-177; dr. Stojan Bajič, Delovno pravo, Ljubljana 1936, str. 157-158; Nikola Tinčič, Osnovi radnog prava, Zagreb 1955, str. 119-120; Aleksander Baltić, Osnovi radnog prava Jugoslavije. Beograd 1961, stran 91. Posebej pa so problematiko kolektivnih pogodb obravnavala tale dela: Nikola Tinčič, Razvoj kolektivnog ugovora u Jugoslaviji, Zagreb 1951 (v doktorski disertaciji je obdelan razvoj in pravni vidik kolektivnih pogodb pri nas od začetkov razvoja do leta 1950); Stojan Bajič, Uredba o minimalnih mezdah, kolektivnih pogodbah, poravnavanju in razsodišču, Slovenski pravnik, leto LI, št. 3-4, Ljubljana 1937; isti, Kršitev kolektivne pogodbe, Radnička zaštita, Zagreb 1932, stran 555; Kolektivni ugovor po novom zakonu o radnjama, Pravosudje, Beograd 1932, stran 296; isti, Minimalne mezde in kolektivne pogodbe, Misel in delo, Ljubljana 1936, stran 270; isti, Razrešitev kolektivne pogodbe, Slovenski pravnik, leto LII, Ljubljana 1938, stran 155; Dragoljub Janković, Živko Topalović, Joža Bohinjec, Kolektivne pogodbe, Spomenica III. kongresa pravnikov, Zagreb 1927, str. 117-140; Dragoljub Janković, O kolektivnim ugovorima, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1921, stran 399; isti, Pravna priroda sindikalnog najamnog ugovora, Problemi gradjanskog prava, Beograd 1926; B. Adžija, Kolektivni radni ugovor, Radnička zaštita, Zagreb 1928, str. 393-398; dr. B. Blagojević, Odnos kolektivnih ugovora i pojedinačnih ugovora o radu, Branić, Beograd 1934 knj. XXII, stran 501; Dj. Grčević, Kolektivni ugovor sa stanovišta Zakona o radnjama, Radnička zaštita, Zagreb 1932, stran 312; M. Konstantinović, O kolektivnim ugovorima, Naša stvarnost, Beograd 1936, št. 12; B. Krekić, Kolektivni radni ugovor, Socijalni arhiv Beograd 1937, stran 6372; I. Kun, Kolektivni ugovor o teoriji i praksi, Zagreb 1940; B. D. Petrović, Pojam o dejstvu kolektivnog ugovora u jugoslovanskom civilnom pravu, Pravosudje, Beograd 1934, stran 531; I. Politeo, Radno pravo, Zagreb 1934; E. Sladović, Radno pravo i kolektivni ugovor kao njegovo vrelo, Radnička zaštita, Zagreb 1931, str. 296.

⁶ Dr. France Kresal, Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj na Slovenskem do leta 1922, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, leto XII, Ljubljana 1973, str. 3-52. Dalje citiram: Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj.

⁷ Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj.

tih.⁸ Splošni obrtni red iz leta 1859 ni imel delavsko-zaščitnih elementov.⁹ Tudi novela k obrtnemu redu iz leta 1883 še ni prinesla nobene delavske zaščite.¹⁰ Obrtni inšpektorati iz leta 1883 so skrbeli za osnovno delavsko zaščito v socialno-higienskem pogledu.¹¹ Šele novela k obrtnemu redu iz leta 1885 je bila prva kodifikacija delavske zaščite v avstrijski socialni zakonodaji. Med drugim je bil uzakonjen 11-urni delovni čas za tovarniške delavce, prepovedan je bil sistem truck in zagotovljeno izplačevanje mezd v gotovini, prepovedano je bilo zaposlovanje otrok pred štirinajstim letom starosti in deloma omejeno zaposlovanje mladoletnih delavcev od štirinajstih do šestnajstih let ter žensk na težkih, zdravju škodljivih delovnih mestih in pri nočnem delu.¹²

S tem se začena druga faza poseganja države v urejanje odnosov, ki obsega omejitev delovnika, delno prepoved težkega in nočnega dela žensk in otrok, določanje minimalnih higienskih pogojev dela (inšpekcije dela), natančno določanje vseh delovnih pogojev s poslovnimi redi in izgradnjo socialnega zavarovanja.

V Avstriji je bilo po nemškem zgledu uvedeno nezgodno zavarovanje leta 1887,¹³ naslednje leto pa še bolniško.¹⁴ Pokojninsko zavarovanje so imele le posamezne kategorije delavcev (npr. rudarji, železničarji, nameščenci). Do leta 1918 je izšlo še nekaj delavsko-zaščitnih zakonov, ki so urejali delovne pogoje samo posameznih skupin delavcev.¹⁵ Za vse delavstvo pa je bil izredno pomemben zakon o noveli obrtnega reda iz leta 1907, ki je dal pravno podlago za sklepanje kolektivnih pogodb.¹⁶ S kolektivnimi pogodbami si je delavstvo pod vodstvom sindikatov moglo izboriti boljše delovne pogoje, kot jih je določala delavsko-zaščitna zakonodaja, zlasti glede mezd in delovnega časa. Priznanje sindikalnih organizacij za enako-pravnega partnerja, da s podjetniki sklepajo kolektivne pogodbe, ki veljajo za vse zaposleno delavstvo, ne samo za člane sindikata, je izrivalo državno oblast iz urejanja mezdnih razmerij. Na tak razvoj urejanja delovnih in mezdnih razmerij je država reagirala s tretjo fazo intervencij. Najprej je prevzela vlogo posredovalke v sporih pri kolektivnih pogodbah, nato je

take spore razsojala in končno tudi sama izdajala kolektivne pogodbe ali pa proglašala najpristojnejše kolektivne pogodbe za splošnoobvezne. Poleg tega je država sama začela določati minimalne mezde ali pa v paritetno urejenih zastopstvih. Ta razvoj je potekal že po letu 1918, in to v Jugoslaviji drugače kot v Avstriji. V Jugoslaviji je bila ta oblika intervencije države v urejanje delovnih odnosov vpeljana šele leta 1937 z zakonom o minimalnih mezdah, razsodništvu in arbitraži,¹⁷ v Avstriji pa že leta 1918.¹⁸ Ko so si delavske strokovne (sindikalne) organizacije priborile priznanje oblasti (in podjetnikov) in pravico svobodnega delovanja, so s svojimi akcijami (organiziranje, zborovanje, agitacija, protesti, intervencije, vodenje pogajanj, mezdna gibanja, stavke, kolektivne pogodbe itn.) prisilile delodajalce in njihove organizacije, da so z njimi sklepali kolektivne pogodbe o ureditvi delovnih pogojev. S tem so delavski sindikati postali poleg države samostojni nosilci socialne politike na področju urejanja delovnih razmerij.

Vloga in pomen delavskih sindikatov na razvoj delavsko-zaščitne zakonodaje sta bila največja v obdobju med drugo in tretjo intervencijo države. To obdobje se je za slovensko delavstvo še enkrat ponovilo v celoti v okviru stare Jugoslavije, ki je z delavsko-zaščitno zakonodajo v letih 1921–1922 začela drugo fazo intervencije skoraj sočasno s represivnimi ukrepi obznane in zakona o zaščiti države.¹⁹

Skoraj celotno slovensko ozemlje je bilo do konca prve svetovne vojne v okviru avstroogrske monarhije oziroma v avstrijski polovici monarhije. Za ta del je torej veljala avstrijska zakonodaja; v Prekmurju pa je veljala do konca prve svetovne vojne ogrska zakonodaja. Zato bomo najprej obravnavali socialnopolitični položaj delavstva po avstrijski socialni zakonodaji, le deloma tudi po ogrski, saj je ta zadevala manjši del slovenskega delavstva.

Splošni kazenski zakonik iz leta 1803 je prepovedoval vsako združevanje delavstva.²⁰ Splošni državljanski zakonik iz leta 1811 je dajal podlago za sklepanje delovnih pogodb na individualni osnovi.²¹ Dekret pravnega ministrstva z dne 18.

aprila 1828 je urejal spore med delodajalci in delojemalci. Ta uredba je že bila posledica širjenja socialnih sporov in je bila naperjena proti delavstvu. Če je med delodajalcem in delojemalcem izbruhnil spor med delovnim razmerjem, je sodil v pristojnost političnih oblasti, če pa je spor nastal pozneje, je bilo pristojno sodišče. Ponovno je urejal mezdne spore dvorni dekret z dne 21. novembra 1846. V razmerah liberalizma se je v obrti, zlasti pa v razvijajoči se industriji močno razširilo delo otrok. Njihovo prekomerno izkoriščanje je omejil dvorni dekret z dne 11. junija 1842; podrobneje je urejal pogoje, pod katerimi so smeli biti otroci v starosti do štirinajstih let zaposleni, predvsem pa je

omejil dolžino njihovega delovnega časa na 12 ur na dan in v načelu prepovedal njihovo nočno delo. To je bil prvi delavsko-zaščitni ukrep v Avstriji.²²

Splošni obrtni red, ki je bil izdan z razglasnim patentom 20. decembra 1859 in je začel veljati 1. maja 1860,²³ je vpeljal skoraj popolno obrtno svobodo. V šestem poglavju so bili obravnavani obrtno pomozno osebe in tovarniški delavci. Določbe o delavcih, o vajencih in pomočnikih je obravnaval na podlagi obrtne svobode.

Določbe o obrtnem pomožnem osebju je vsebovalo 34 členov od paragrafa 72 do 105; delavskozaščitne elemente pa je imelo samo 16 členov. Kakšen socialnopolitičen položaj delavca je odredil ta splošni

⁸ Ibidem, str. 8.

⁹ Reichsgesetzblatt Nr. 227, Wien 1859 (dalje navajam RGB1.). Prim. Die Gewerbeordnung vom 20. Dezember 1859. Mit allen nachträglichen Verordnungen bis Ende September 1875 und mit alphabetischem Register. Wien 1875; Die Gewerbeordnung nebst einschlägigen Gesetzen und Verordnungen. Erläutert aus den Materialien und der Rechtsprechung von dr. Leo Geller. Wien 1884; Der gewerbliche Arbeitsvertrag in der Rechtsdurchsetzung. Herausgegeben von dr. Stefan Kirht. Brunn 1898.

¹⁰ RGB1. 39/1883.

¹¹ RGB1. 117/1883.

¹² RGB1. 22/1885 str. 72–195; prim. Der gewerbliche Arbeitsvertrag in der Rechtsdurchsetzung. Herausgegeben von dr. Stefan Kirht, Brunn 1898; Anton Kralj, Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razzsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903, izdala knjižnica Slovenske krščansko-socialne zveze, str. 129 do 133; France Kresal, Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj, str. 10–15.

¹³ RGB1. 1/1888.

¹⁴ RGB1. 33/1888.

¹⁵ Tako je zakon o gradbenih delavcih z dne 22. julija 1902 urejal delavsko zaščito za gradbene delavce (RGB1. 155/1902), zakon z dne 26. decembra 1906 je uvedel pokojninsko zavarovanje za privatne nameščence (RGB1. 1/1907), zakon z dne 14. januarja 1910 je urejal delovni čas nameščencev (RGB1. 19/1910), zakon o trgovskih pomočnikih z dne 16. januarja 1910 je urejal delovne pogoje trgovskih pomočnikov že v smislu uredbe o kolektivnih pogodbah (RGB1. 20/1910).

¹⁶ RGB1. 26/1907.

¹⁷ Službeni list št. 61/1937, 1. avgusta 1937, str. 643–644.

¹⁸ Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Ständestaat, Wien 1965, izdal Institut für Institut für angewandte Sozial- und Wirtschaftsforschung, str. 154–157.

¹⁹ Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922 je v čl. 211 določal, da se sme izvajanje tega zakona v posameznih delih države odložiti z odločbo ministrskega sveta do 1. julija 1925. To je bilo dejansko izvedeno na področju bivše kraljevine Srbije in Črne gore. Pokojninsko zavarovanje nameščencev je bilo obvezno samo na področju Slovenije in Dalmacije, kjer je bilo uvedeno že od leta 1906, v drugih pokrajinah pa je bilo samo neobvezno, obvezno je postalo šele od 1. septembra 1937. Uredba o delavskih zbornicah z dne 21. maja 1919 je urejala ustanavljanje in delovanje delavskih zbornic samo v pokrajinah zunaj bivše kraljevine Srbije. Za področje bivše kraljevine Srbije so glede delavskih zbornic ostale še naprej v veljavi določbe srbskega obrtnega zakona z dne 29. junija 1910, ki pa jih niso izvajali.

²⁰ Allgemeines Strafgesetzbuch, 1803 II., § 229.

²¹ Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, 1811, XXVI., §§ 1151–1174.

²² Dr. Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Ständestaat. Wien 1965, str. 154–157. Avtor je na straneh 141 do 161 objavil pregled avstrijskih zakonov o gospodarski politiki do leta 1938; na straneh 154 do 157 je navedel zakone o socialni politiki in pomembnejše socialnopolitične ukrepe.

²³ Reichsgesetzblatt Nr. 227 Wien 1859 (dalje navajam RGB1.).

obrti red iz leta 1859? »Medsebojni odnosi med delavci in delodajalci se urejajo na osnovi splošnega državlanskega zakona, če ni z zakonom drugače določeno,« se je začel šest oddelek, ki je govoril o obrtnem pomožnem osebju. Za obrtno pomožno osebje so šteli pomočnike, uslužbence in tovarniške delavce. Višjih in vodilnih uslužbencev (obratovodje, mehaniki, računovodje, knjigovodje, blagajniki, kemiki) niso šteli med obrtno pomožno osebje, prav tako ne dninarjev, osebja služnostnih obrti, hišne služinčadi in drugih. Uvedene so bile delavske knjižice, trgovinski uslužbenci pa so morali imeti uradno vidirana spričevala prejšnjih gospodarjev.

Pomožno osebje je bilo dolžno izkazovati svojemu delodajalcu zvestobo, hvaležnost in pozornost, varovati zaupano mu orodje in naprave; tako je bilo zapisano. Prepovedano je bilo samovoljno zamujati delo (»samovoljno delati praznike in tako imenovane plave ponedeljke«), brez dovoljenja delodajalca delati za svoj račun ali za kakega drugega delodajalca. Prepovedano je bilo med seboj sklepiti dogovore za skupno odpovedovanje dela ali z drugimi sredstvi izsiljevati pogoje od svojih gospodarjev (tudi poznejši koalicijski zakon z dne 7. aprila 1870 je v paragrafu 2 določal: »Brez veljave so dogovori delavcev ali delodajalcev, da bi s prenehanjem dela, z odpusti ali prenehanjem obratovanja izsilili spremembe plač ali delovne pogoje nasploh.«).

Za tovarniško delavstvo so veljale še posebne določbe. Za tovarniške obrate so šteli večja podjetja, v katerih je delalo v skupnih prostorih navadno več kot 20 delavcev, ne glede na spol in starost. Taki obrati so morali voditi seznam vseh delavcev s podatki o vrsti dela, ki ga je delavec opravljal, delavčevo ime in priimek, starost, domovinsko občino in njegove prejšnje zaposlitve.

V delovnih prostorih je moral biti izobešen delovni red, ki je vseboval: kako so bili delavci razvrščeni na delu in njihove zadolžitve, zlasti kakšna je bila zaposlitev žensk in otrok glede na njihove fizične moči; predpisan je moral biti šolski urnik za otroke; trajanje dela; čas izplačevanja mezd in mezni sistem; pravice nadzor-

nega osebja; ravnanje v primeru nezgode ali obolenja; uredba o odtegljajih od plač in o kaznih za kršitev delovnega reda; o odpovednih rokih in o primerih, v katerih je bilo možno takoj razveljaviti delovno razmerje.

Podporne blagajne. Če je bila glede na veliko število delavcev ali zaradi narave dela potrebna posebna skrb za podpiranje delavcev v primeru nezgode ali obolenja, je bil podjetnik dolžan ustanoviti podporo blagajno v svojem podjetju. Materialna sredstva za podporo blagajno je moral zagotoviti sam ali pa s prispevki delavcev. Lahko je pristopil tudi h kakšni drugi že obstoječi podpori blagajni.

Otroško delo. Otroci pod desetim letom starosti niso smeli biti zaposleni; otroci v starosti od deset do dvanajst let so bili lahko zaposleni samo s privolitvijo očeta ali skrbnika, vendar ne na takšnih delih, ki zdravju ne bi bila škodljiva in ne bi zavirala telesnega razvoja. Zaradi zaposlitve ne bi smeli prenehati obiskovati rednega šolskega pouka ali pa bi moral biti šolski pouk organiziran v tovarni.

Delovni čas za otroke pod štirinajstim letom starosti je smel trajati največ 10 ur na dan, za mladoletne delavce od štirinajstega do šestnajstega leta pa 12 ur na dan, z zadostnimi odmori. Koliko je moralo biti odmorov in kako dolgi bi morali biti, pa obrtni red ni določal. Nočno delo (od 9. ure zvečer do 5. ure zjutraj) je bilo za otroke pod šestnajstim letom starosti prepovedano. Če bi obrat zaradi nujnosti neprekinjenega obratovanja zaradi te omejitve trpel, je smela oblast dovoliti nočno delo otrok, toda le v starosti od štirinajstega do šestnajstega leta. Prav tako je lahko oblast dovolila podaljšanje dela za 2 uri na dan za mladoletne delavce, vendar samo v primeru izrednih potreb in največ za dobo štirih tednov.²⁴

Drugih omejitev delovnega časa ni bilo.

Razen splošnega obrtnega reda iz leta 1859 so urejali delovne pogoje delavcev za nekatere posamezne gospodarske veje tudi drugi zakoni. Tako je splošni gozdni zakon z dne 3. decembra 1852 urejal delovne pogoje gozdarskega osebja v državnih gozdovih,²⁵ splošni rudarski zakon z dne 23. maja 1854 pa je urejal med drugim

tudi odnose lastnikov rudnikov do delavcev in uradnikov (deveto poglavje paragrafov 200–209) in bratovske skladnice (deseto poglavje paragrafov 210–214).²⁶ Splošni trgovski zakon z dne 17. decembra 1862 je med drugim obravnaval tudi položaj trgovskih pomočnikov, urejal je delovne pogoje in delovni čas trgovskega osebja (šesto poglavje paragrafov 57 do 65).²⁷

V drugi polovici 19. stoletja je število delavstva hitro naraščalo. Dobilo je tudi nekaj političnih pravic. Po zakonu z dne 15. novembra 1867,²⁸ ko je bila zagotovljena združevalna in zborovalna svoboda, so ustanavljali delavsko-izobraževalna društva, po koalicijskem zakonu z dne 7. aprila 1870²⁹ pa tudi politične organizacije.

Zakon o noveli k obrtnemu redu z dne 15. marca 1883³⁰ še ni prinesel nobene delavske zaščite; šesto poglavje, ki je obravnavalo obrtno pomožno osebje, je ostalo še nespremenjeno. Z zakonom z dne 17. junija 1883³¹ pa so bili osnovani obrtni inšpektorati, ki so skrbeli za osnovno delavsko zaščito v socialno-higienem pogledu.

Šesto poglavje splošnega obrtnega reda je spremenil in dopolnil šele zakon o noveli obrtnega reda z dne 8. marca 1885,³² to je bila prva splošnejša kodifikacija delavske zaščite v avstrijski socialni zakonodaji. Med drugim je bil uzakonjen 11-urni delovni čas za tovarniške delavce,

prepovedan je bil sistem truck in zagotovljeno plačevanje mezd v gotovini, prepovedano je bilo zaposlovanje otrok pred štirinajstim letom starosti in omejeno zaposlovanje mladoletnih delavcev od štirinajstega do šestnajstega leta starosti ter žensk na težkih, zdravju škodljivih delovnih mestih in pri nočnem delu.³³

Kaj je bilo bistveno novega v šestem poglavju splošnega obrtnega zakona po noveli iz leta 1885? Definicija tovarniškega podjetja je bila preciznejša. Za tovarniška podjetja so šteli taka podjetja, v katerih je v zaprtih delavnicah s stroji delalo več kot 20 delavcev in se podjetnik dela v tovarni osebno ni udeleževal; firma je morala biti vknjižena. Med pomožno obrtno osebje so uvrščali vajence, pomočnike, tovarniške delavce in pomožne nižje uslužbence.

Vsak lastnik obrti ali podjetja je bil dolžan vzdrževati delovne prostore, stroje, orodje in naprave tako, da niso bile nevarne življenju in zdravju delavcev. Dolžan je bil zavarovati stroje in skrbeti, da so bili delovni prostori čisti, svetli, nezastrašeni, prezračeni in dovolj veliki glede na število zaposlenih delavcev. Lastniki obratov niso smeli dajati delavcem za stanovanja takih prostorov, ki bi bili škodljivi zdravju. Končno so bili dolžni skrbeti za nramnost v svojih obratih in stanovanjskih prostorih, če so zaposlovali delavce mlajše od osemnajst let ali ženske. Izvajanje teh obveznosti so nadzirali obrtni inšpektorati.³⁴

²⁴ Prim. Die Gewerbeordnung vom 20. Dezember 1859. Mit allen nachträglichen Verordnungen bis Ende September 1875 und mit alphabetischen Register. Wien 1875; Die Gewerbeordnung nebst einschlägigen Gesetzen und Verordnungen. Erläutert aus den Materialien und der Rechtsprechung von dr. Leo Geller. Wien 1884; Der gewerbliche Arbeitsvertrag in der Rechtsdurchsetzung. Herausgegeben von dr. Stefan Kirht. Brünn 1898.

²⁵ RGBl. 250/1852.

²⁶ RGBl. 146/1854.

²⁷ RGBl. 1/1863.

²⁸ RGBl. 134/1867.

²⁹ RGBl. 43/1870.

³⁰ RGBl. 39/1883.

³¹ RGBl. 117/1883.

³² RGBl. 22/1885.

³³ Prav tam. VI., §§ 72–105; prim. Der Gewerbliche Arbeitsvertrag in der Rechtsdurchsetzung. Herausgegeben von der Stefan Kirht, Brünn 1898; Anton Kralj, Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razsodb upravnega sodišča. Ljubljana 1903, izdala knjižnica Slovenske krščansko-socialne zveze (dalje navajam Kralj, Obrtni red), str. 129–133; Alois Brusatti. Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus bis zum Ständestaat. Wien 1965, izdal Institut für angewandte Sozial- und Wirtschaftsforschung, str. 49–55.

³⁴ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 74, 82.

Delovni čas v tovarniških podjetjih je smel trajati najdlje 11 ur na dan; za obrtna podjetja pa delovni čas ni bil omejen. Trgovinski minister je lahko delovni čas v nekaterih tovarniških obratih podaljšal.³⁵ Tako je ministrska naredba z dne 27. maja 1885 določala, da se sme delovni čas podaljšati za eno uro na dan v predilnicah za svilo, tkalnicah za svilo in trakove, v bombažnih predilnicah in tkalnicah; v predilnicah ovčje volne, lanu in konoplje; v tovarnah za vrvi in motvoze; v barvarnah, tiskarnah tkanin, belilnicah in v mlinih.³⁶ V podjetjih, kjer je moralo teči neprekinjeno obratovanje, je bilo dovoljeno 12-urno delo; to so bili plavži, apnenice, cementarne, opekarne, pivovarne itd. Vsako tovarniško podjetje je smelo 3 dni v mesecu podaljšati delovni čas za največ 3 ure na dan. V posebnih primerih (nujno povečanje dela, posledice elementarnih nesreč) je smela obrtna oblast prve stopnje podaljšati delovni čas za 2 uri na dan, če je bil v tovarni enajsturni delavnik, in le uro na dan, če je bil v podjetju določen dvanajsturni delavnik. To podaljšanje delovnega časa je smelo trajati največ tri tedne; deželna politična oblast pa je smela to podaljšanje delovnega časa dovoliti za eno leto.³⁷ Podaljšanje delovnega časa je bilo lahko stalno (posebne vrste obratov) in občasno (posebne razmere).

Med delom je moralo biti najmanj eno uro in pol počitka.³⁸ Počitek ob nedeljah in praznikih, ki je moral trajati najmanj 24 ur, je zagotavljal zakon o noveli splošnega obrtnega reda z dne 16. januarja 1895. Nedeljski počitek se je moral začeti najpozneje v nedeljo ob 6. uri zjutraj in hkrati za vse delavce.³⁹ Izjeme so veljale samo za nujna vzdrževalna dela in za vse vrste obratov, kjer je proizvodni proces zahteval neprekinjeno obratovanje (plavži, apnenice in cementarne, opekarne; usnjarstvo, belilnice, barvarne in tiskarne tkanin; izdelovanje papirja in lepenke; mlini, elektrarne, razsvetljava, plinarne itd.).⁴⁰

Mezde so morali obračunavati in izplačevati vsak teden. Mezda je morala biti izplačana v gotovini. V mezdo so smeli vračunati le stanovanje, hrano, kurjavo, uporabo zemljišča (vrt), zdravila in zdrav-

niško pomoč, če sta se delodajalec in delojemalec poprej tako dogovorila in če cena teh dobrin ni preseгла nabavnih stroškov.⁴¹ Podjetniki so ta določila izigrali in še naprej uporabljali sistem truck, to je izplačevanje mezd v posebnih konsumnih znamkah. Zato je moral ministrski ukaz z dne 6. junija 1895 še posebej prepovedati izdajanje konsumnih znamk namesto denarja pri izplačilu mezde.⁴²

Vsi pomožni delavci so morali imeti delavske knjižice, vanje so vpisovali delovna in učna razmerja ter spričevala o sposobnosti in vedenju. Prepovedano pa je bilo vanje vpisovati kakršnekoli opombe ali oznake, ki bi bile za delavce neugodne in bi mu škodile.⁴³ Delavske knjižice so veljale tudi kot legitimacija in potni list na potovanju, ko je delavec iskal zaposlitev.⁴⁴

Odpovedni rok je bil 14 dni. Delodajalec pa je lahko pomožnega delavca odpustil brez odpovednega roka, če je delavec ponaredil delavsko knjižico, prevaral gospodarja, se vdal pijančevanju, kradel, izdajal poslovno skrivnost; če je neupravičeno zapustil delo ali skušal druge delavce zapeljati k neposlušnosti, upor proti delodajalcu; če je žalil, telesno poškodoval ali grozil gospodarju ali drugim delavcem; če je bil več kot 14 dni zaprt.⁴⁵ V vseh drugih primerih podjetnik delavca ni smel takoj odpustiti brez odpovednega roka in delavec se tej pravici ni mogel odreči v delovni pogodbi.⁴⁶

Po drugi strani pa je imel tudi delavec v določenih primerih pravico takoj zapustiti delo brez 14-dnevnega odpovednega roka. To je lahko storil, če bi nadaljnje delo škodovalo njegovemu zdravju; če bi gospodar z njim ali njegovimi svojci nasilno ravnal ali surovo razžalil njihovo čast; če bi gospodar neupravičeno zadrževal izplačilo zaslužene mezde ali bistveno kršil pogodbo ali če delavčevega zaslužka sploh ne bi bil zmožen izplačati.

Delavec, razen v posebej določenih primerih, ni smel prekiniti delovnega razmerja brez odpovednega roka in predčasna zapustitev dela se je štela za kazniv prekršek. Gospodar je imel pravico delavca s pomočjo oblasti prisiliti k vrnitvi na delo za še preostali čas ali zahtevati povračilo škode, ki bi jo delavec s tem

povzročil. Takega delavca ni smel sprejeti na delo noben drug delodajalec; če bi to kljub temu storil vede, bi prav tako zakrivil prestopok obrtnega reda in bi prejšnjemu delodajalcu z delavcem vred odgovarjal za škodo. Te določbe so bile zlasti pomembne v primerih delavskih stavk.⁴⁷

Delavske stavke in podjetniške izpore (lockoute) je obravnaval koalicijski zakon z dne 7. aprila 1870.⁴⁸ Stavke so bile po tem zakonu sicer dopustne, pravno neveljavne pa bi bile vse pogodbe in dogovori med delodajalci in delojemalci, ki bi bile sklenjene pod pritiskom stavke ali izprtja. Prav tako je bilo nedopustno in kaznivo vsako oviranje dela in nasilno razširjanje dogovorov. Organizacija in razširjanje stavke sta torej kaznivi dejanji.

Vsako tovarniško podjetje je moralo voditi vpisno knjigo svojih delavcev, v katero so vpisali podatke o imenu in priimku delavca, starosti, domovinski občini, kdaj je nastopil delo v podjetju, kje je bil prej zaposlen, kakšno delo ima v podjetju, kateri bolniški blagajni pripada in o izstopu iz podjetja. Delovni red podjetja pa je moral vsebovati kategorizacijo delavcev; kakšno delo imajo ženske in mladoletni pomožni delavci; kako mladoletni pomožni delavci obiskujejo obvezni šolski pouk; kakšen je delovni dan, začetek in konec delovnega časa in počitka med delom; kdaj se obračunavajo in izplačujejo mezde; pravice in dolžnosti nadzor-

nega osebja; ravnanje v primeru nezgode in obolenja; denarne globe za prestopke delovnega reda in kako se ta denar uporablja; odpovedne roke in primere, v katerih se sme takoj prekiniti delovno razmerje. Obrtne oblasti, ki so bile pristojne za potrjevanje delovnih redov, so morale paziti, da ne bi vsebovali protizakonitih določb ali neprimerno visokih denarnih kazni; to delo so opravljali obrtni inšpektorati.⁴⁹

Zaposlovanje otrok pred štirinajstim letom starosti je bilo v tovarniških obratih prepovedano, v obrtnih obratih pa mlajših od dvanajst let. Zaposlovanje otrok od dvanajstega do štirinajstega leta starosti je bilo torej v tovarniških obratih splošno prepovedano, dovoljeno pa je bilo v obrti, toda le, če to ni škodovalo njihovemu zdravju in telesnemu razvoju in če jih ni oviralo pri izpolnjevanju šolskih obveznosti; delovni čas je smel trajati največ 8 ur na dan. Mladoletni pomožni delavci v starosti od štirinajstih do šestnajstih let pa so smeli biti zaposleni tudi v tovarniških obratih, če so opravljali lažja dela, ki ne bi škodovala njihovemu zdravju in ovirala njihovega telesnega razvoja. Otroci, mladoletni delavci in ženske v tovarnah ponoči na splošno ne bi smeli delati. Izjemoma pa je nočno delo teh kategorij tovarniških delavcev dovoljeval trgovinski minister na predlog obrtnih in trgovinskih zbornic in v soglasju z notranjim

³⁵ Prav tam.

³⁶ Uredba trgovinskega ministra z dne 27. maja 1885 (RBL. 85/1885 in z dne 8. februarja 1886, RBL. 27/1886).

³⁷ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 74, 82.

³⁸ Prav tam, § 74 a. Uredba trgovinskega ministra z dne 27. maja 1885 (RBL. 22/1885) je za določene obrti in tovarne dopuščala izjeme glede časa odmora.

³⁹ Zakon o noveli splošnega obrtnega reda z dne 16. januarja 1895 (RBL. 21/1895).

⁴⁰ Te izjeme so navajale uredbe trgovinskega ministra z dne 24. aprila 1895 (RBL. 58/1895), 11. avgusta 1895 (RBL. 125/1895), 10. aprila 1897 (RBL. 97/1978) in 4. maja 1898 (RBL. 76/1898).

⁴¹ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 74 in 75.

⁴² Ministrski ukaz z dne 6. junija 1895, št. 8794, RBL. 1895.

⁴³ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 79 in 80.

⁴⁴ Uredbe trgovinskega ministra z dne 14. marca 1860 (RBL. 66/1860), 12. maja 1885 št. 12439 (RBL. 1885), 23. maja 1885, št. 15861 (RBL. 1885) in ukaz fin. min. z dne 4. novembra 1885, št. 31675 f (RBL. 1885).

⁴⁵ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 77 in 82.

⁴⁶ Take primere je še posebej urejal ukaz trgovinskega ministra z dne 13. septembra 1889 št. 26074 (RBL. 1889) in odpuste brez odpovednega roka izrecno prepovedal.

⁴⁷ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 82 a, 85 in 86.

⁴⁸ RBL. 43/1870.

⁴⁹ Obrtni red z dne 8. marca 1885, §§ 88 in 68 a in uredba trgovinskega ministra z dne 24. decembra 1893 (RBL. 7/1894).

ministrom, toda le za mladoletne delavce, ki so že dopolnili štirinajsto leto starosti, in za ženske, če je bilo to nujno potrebno.⁵⁰ Ministrska naredba z dne 27. maja 1885 je določala, da je nočno delo žensk in mladoletnih delavcev potrebno v kovinski industriji, steklarnah, tekstilnih tovarnah, papirnicah, sladkornih tovarnah in v tovarnah za izdelovanje konzerv.⁵¹

Zakon o noveli k splošnemu obrtnemu redu iz leta 1885 je torej skupaj z uvedbo obrtnih inšpektoratov po letu 1883 pomenil precejšnjo omejitev izkoriščanja delavstva. Seveda je bila ta delavska socialna zakonodaja šele na začetku. Z razvojem delavskega gibanja pa se je zboljševala tudi ta.

Nezgodno zavarovanje delavcev je vpejval zakon z dne 28. decembra 1887,⁵² sledil mu je zakon z dne 30. marca 1888,⁵³ ki je uvajal bolniško zavarovanje tovarniških delavcev. O socialnem zavarovanju bomo govorili pozneje.

Nekateri zakoni so urejali delovne pogoje samo posameznih skupin delavcev. Tako je zakon o gradbenih delavcih z dne 22. julija 1902 urejal delavsko zaščito za gradbene delavce,⁵⁴ zakon z dne 26. decembra 1906 je uvedel pokojninsko zavarovanje za privatne nameščence,⁵⁵ zakon z dne 14. januarja 1910 je urejal delovni čas nameščencev,⁵⁶ zakon o trgovskih pomočnikih z dne 16. januarja 1910 je urejal delovne pogoje trgovskih pomočnikov že v smislu uredbe o kolektivnih pogodbah.⁵⁷

Za vse delavstvo je bil izredno pomemben zakon o noveli splošnega obrtnega reda z dne 5. februarja 1907,⁵⁸ ki je dal pravno podlago za sklepanje kolektivnih pogodb. Sklepanje delovnih razmerij in delovne pogoje so vedno pogostejše urejale kolektivne pogodbe, kar je pomenilo, da so odslej pravice in ugodnosti, ki jih je v njih priznal podjetnik, avtomatično veljale za vse delavstvo v podjetju oziroma obratu, za katerega je bila kolektivna pogodba sklenjena. Podjetnik ni mogel več sklepati delovnih pogodb z vsakim delavcem posebej, niti posamezen delavec s podjetnikom, marveč vse delavstvo kolektivno; predstavljali so ga izvoljeni delavski predstavniki ali pa delavske strokovne (sindikalne) organizacije. Mezdna

in delovna pogodba ni bila več stvar posameznega delavca in podjetnika.

Delavsko sindikalno gibanje se je v začetku razvoja omejevalo na posredovanje v posameznih obratih in posegalo v urejanje delovnega razmerja le ob meznih gibanjih in stavkah. Z uvajanjem kolektivnih pogodb pa se je odprlo strokovnemu gibanju novo delovno področje. Do leta 1906 je bilo v vsej Avstriji sklenjenih le 20 kolektivnih delovnih in meznih pogodb. V letu 1906 pa je bilo sklenjenih 448 kolektivnih pogodb (od tega na Kranjskem 3, na Koroškem 5 in na Štajerskem 21). Te pogodbe so veljale za 12.647 obratov s 181.633 zaposlenimi delavci. Sklepanje kolektivnih pogodb pa ni bilo lahko. Podjetniki so se branili ustreči kolektivnim zahtevam delavstva in od 448 sklenjenih pogodb jih je bilo samo 192 sklenjenih na miren način, 237 šele po večkratnih stavkah in 19 po delnih stavkah.

Največ kolektivnih pogodb so sklenili kovinarji in strojni delavci, nato pa živilski, oblačilni, gradbeni, tekstilni, lesni in usnjarski delavci. Kolektivne pogodbe so določale dolžino delovnega časa in so ga za 90 odstotkov delavcev skrajšale na 9 do 10 ur, delavske mezde so povečali za okrog 10 odstotkov; mnogi podjetniki so priznali delavske obratne zaupnike in strokovne organizacije kot zastopnike delavskih interesov.⁵⁹

To je bil kratek pregled pomembnejše socialne zakonodaje in ustanov v Avstriji do njenega razpada. Omenili smo le splošne socialnopolitične ukrepe, ki so v večji meri sistematično urejali in izboljševali delovne in življenjske razmere delavcev; iz let prve svetovne vojne jih nismo omenjali, saj za delavstvo na Slovenskem niso imeli trajnejšega pomena, pa tudi drugače so v glavnem reševali le konkretne probleme in specifične težave delavstva, ki so jih povzročale vojne razmere.

Preglejmo sedaj še pomembnejše ustanove socialnih služb za izvajanje socialne zakonodaje do leta 1918. Druga oblika dejavnosti države kot nosilke socialne politike je bila organiziranje raznih socialnih služb za konkretno izvajanje izdanih socialnopolitičnih ukrepov, kot so bile na primer ustanove socialnega zavarovanja delavcev in uslužbencev, ustanove za po-

sredovanje dela in podpiranje brezposelnih, ustanove inšpekcije dela in druge.⁶⁰

Obrtni inšpektorati v Avstriji, ki so bili uvedeni z zakonom z dne 17. junija 1883, so imeli nalogo varovati, da obrtni redi ne bi vsebovali protizakonitih določb in neprimerno visokih denarnih kazni za njihovo kršitev, predvsem pa, da bi se socialna zakonodaja res izvajala. Obrtni nadzorniki so imeli pravico vsak čas pregledati tovarniške prostore, delavnice in delavska stanovanja, ki so jih svojim delavcem dajali podjetniki, zaslišati delavce in njihove delodajalce ter posredovati v vseh sporih med delavci in delodajalci. Za slovensko ozemlje sta bila sedeža obrtnih inšpektoratov v Gradcu in Trstu; 7. maja 1911 pa sta bila ustanovljena še v Ljubljani in Celovcu.⁶¹

USTANOVE SOCIALNEGA ZAVAROVANJA DELAVCEV

Delavsko socialno zavarovanje se je razvilo iz potrebe, da delavcu zagotovi eksistenco v primeru bolezni, nezgode, onemoglosti in starosti, kasneje pa tudi v primeru brezposelnosti, v primeru njegove smrti pa zagotovitev eksistence članom njegove družine, ki jih je ta delavec moral preživljati. Ko je to zavarovanje prešlo iz okvirov dobrodelnosti in kolektivne samopomoči in je postalo zakonita pravica, lahko govorimo o socialnem zavarovanju delavcev; moralo je postati tudi obvezno. Prvotno je bilo socialno zavarovanja delavcev le zakonita ureditev materialne

preskrbe socialno šibkejših slojev, šele pozneje je postalo to zavarovanje splošno obvezno in je izhajalo iz delovnega razmerja. Tudi enako, z enakimi pravicami za vse vrste delavcev, je postalo šele pozneje. Vse vrste zavarovanja se niso razvile in uveljavljale hkrati. Najprej je bilo uvedeno nezgodno in bolniško zavarovanje, starostno precej pozneje; še pozneje in v manjšem obsegu se je razvilo zavarovanje za primer brezposelnosti. Nekatere kategorije delavcev so si posamezna zavarovanja priborile prej, druge pozneje.

Prva, ki je uvedla obvezno socialno zavarovanje delavcev, je bila Nemčija; leta 1883 je uvedla bolniško zavarovanje, ki je najprej obsegalo le delavce v industriji. Naslednje leto je uvedla nezgodno zavarovanje, leta 1889 invalidsko in starostno, leta 1911 pa tudi zavarovanje za primer smrti.⁶² V Avstriji je bilo po nemškem zgledu uvedeno nezgodno zavarovanje leta 1887, naslednje leto pa še bolniško. Pokojninsko zavarovanje so imele le posamezne kategorije delavcev (npr. rudarji, železničarji, nameščenci). Ogrska je uvedla bolniško in nezgodno zavarovanje leta 1891. Tudi Italija je sledila nemškemu vzoru nezgodnega in bolniškega zavarovanja in ju uvedla leta 1889.⁶³ V Angliji je bilo nezgodno zavarovanje uvedeno leta 1897, leta 1908 je bil izdan zakon o državnih podporah za primer starosti, leta 1911 pa zakon o obveznem zavarovanju za primer bolezni, materinstva, invalidnosti in brezposelnosti.⁶⁴ V Franciji je bilo ne-

⁵⁰ Prav tam, § 90.

⁵¹ Uredba trgovskega ministra z dne 27. maja 1885 (RBL. 86/1885).

⁵² RBL. 1/1888.

⁵³ RBL. 33/1888.

⁵⁴ RBL. 155/1902.

⁵⁵ RBL. 1/1907.

⁵⁶ RBL. 19/1910.

⁵⁷ RBL. 20/1910.

⁵⁸ RBL. 26/1907.

⁵⁹ Die Gewerkschaft. Organ der Gewerkschaftskommission Österreichs. Wien Dezember 1906.

⁶⁰ Rudi Kyovsky, 70 let inšpekcije dela na slovenskem ozemlju. Socialistična misel, leto II. Ljubljana 1953, str. 695–702.

⁶¹ RBL. 119/1911.

⁶² Dr. Nemo, Trgovskogospodarski leksikon, Ljubljana 1938, II. del, str. 547; dr. Anton Kržišnik, Socialna politika (skripta). Izdala Viša šola za socialne delavce v Ljubljani, Ljubljana 1967, I. del, str. 184–187.

⁶³ Prav tam; dr. Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik Wien 1965, str. 154–157.

⁶⁴ Prav tam; Radnička zaštita, II, št. 5–7, Zagreb, 15. julija 1920, str. 109–110.

zgodno zavarovanje uvedeno leta 1898. Bolniško, invalidsko in starostno zavarovanje je bilo uvedeno leta 1911; namenjeno pa je bilo le materialno šibkejšim socialnim slojem, ker je bilo obvezno le za delavce in za nameščence z nižjimi zasluški. Delavci in nameščenci, katerih zaslužek je presegal določeno mejo, so sicer imeli možnost zavarovati se prostovoljno, vendar so morali v tem primeru prispevke za socialno zavarovanje plačevati sami v celoti. V Rusiji in v Romuniji je bilo uvedeno obvezno bolniško zavarovanje leta 1912, na Norveškem in Švedskem pa leta 1913.⁶⁵ Na Švedskem je bilo vpeljano splošno zavarovanje, ki ni zajemalo samo oseb v delovnem razmerju, ampak vse državljane; vsak državljan je po tem zakonu pridobil pravico do pokojnine s 66 leti starosti neodvisno od njegove zmožnosti za delo in preživljanje.⁶⁶

Rudarsko zavarovanje je bilo pri nas najstarejše delavsko zavarovanje. Iz bratovščin za vzajemno pomoč ponesrečenim, obolelim in onemoglim rudarjem, njihovim vdovam in sirotam so se razvile bratovske skladnice kot ustanove za socialno zavarovanje rudarjev. V Avstriji je to zavarovanje uzakonil že splošni rudarski zakon z dne 23. maja 1854⁶⁷ in je postalo obvezno. Bratovske skladnice so bile organizirane pri posameznih rudarskih in montanističnih podjetjih.⁶⁸ Pri pokrivanju stroškov za to zavarovanje so morali sodelovati tudi lastniki rudarskih in montanističnih podjetij. Po treh desetletjih poslovanja bratovskih skladnic se je pokazala potreba po reorganizaciji tega zavarovanja. Predvsem so ločili bolniško zavarovanje od nezgodnega in pokojninskega, poslovanje pa oprli na matematično-tehniške metode o zavarovanju. Narasčajoči stroški bolniškega zavarovanja so namreč bremenili skupne sklade in tako tudi denar za redno in zadostno izplačevanje pokojninskih in invalidskih rent; pa tudi skupni dohodki, ki so se stekali od delavskih in podjetniških obveznih prispevkov, niso bili usklajeni z izdatki. Reorganizacija bratovskih skladnic je bila izvedena leta 1889.⁶⁹

Socialno zavarovanje industrijskega delavstva je bilo v vsej Avstriji uvedeno leta 1888. Najprej je izšel zakon o nezgod-

nem zavarovanju delavcev (28. decembra 1887),⁷⁰ nato pa še zakon o bolniškem zavarovanju delavcev (30. marca 1888).⁷¹ Obe vrsti zavarovanja sta bili popolnoma ločeni in tudi vsako posebej organizirano.

Nezgodno zavarovanje je bilo organizirano po posameznih industrijskih panogah. Tovarniški delavci so bili zavarovani proti nezgodam pri delavskih nezgodnih zavarovalnicah; za Kranjsko in Primorsko je bil sedež v Trstu, za Koroško in Štajersko pa v Gradcu. Vse stroške nezgodnega zavarovanja so morali pokrivati podjetniki.⁷²

Bolniško zavarovanje so izvajale bolniške blagajne; bilo jih je več vrst. Bile so okrajne, obratne, zadružne in društvene. Podjetnik, ki je zaposloval več kot 100 delavcev, je že lahko ustanovil obratno bolniško blagajno. Denarna sredstva, s katerimi so bolniške blagajne pokrivale svoje stroške, so morali prispevati skupno delavci in podjetniki. Dve tretjini zneskov so morali prispevati delavci, tretjino pa delodajalci; vendar prispevki delavcev niso smeli presežati 3 odstotkov njihovih virov.⁷³

Bolniške blagajne so začeli ustanavljati takoj po izidu zakona in do konca 1889 je bilo na Kranjskem in na Spodnjem Štajerskem ustanovljenih že 65 okrajnih bolniških blagajn s 14.921 zavarovanci, 23 obratnih bolniških blagajn s 5400 zavarovanci, 11 zadružnih bolniških blagajn s 1290 zavarovanci in ena društvena bolniška blagajna z 282 zavarovanci. Število zavarovancev je hitro naraščalo; samo na Kranjskem je od 13.125 zavarovancev leta 1889 naraslo na 32.140 leta 1913. Bolniške blagajne so bile v svojem poslovanju skoraj popolnoma samostojne. Bile so sicer včlanjene v zveze bolniških blagajn, vendar so bile pristojnosti teh zvez zelo majhne. Teritorialno so se zveze bolniških blagajn pokrивale s teritoriji delavskih zavarovalnic zoper nezgode.

Za Prekmurje je veljala ogrska zakonodaja. Ta je uvedla obvezno bolniško in nezgodno zavarovanje šele leta 1891, vendar se nista bistveno razlikovala od avstrijskega.

Socialno zavarovanje delavcev za onemoglost, starost in smrt ni bilo splošno

uvvedeno ne v Avstriji ne v Ogrski. Pokojninsko zavarovanje so imeli le rudarji v okviru bratovskih skladnic od leta 1854, železničarji od leta 1884 ter nameščenci od leta 1906.

Bolniške blagajne so dajale delavcem v primeru bolezni denarne podpore v višini 60 odstotkov zavarovane mezde; ta podpora pa je lahko trajala največ 20 tednov. Ti prejemki so se imenovali boleznina. Porodnice so prejemale 4 tedne po porodu hranarino v višini 60 odstotkov zavarovane mezde. Zavarovanci so imeli pravico do zdravniške oskrbe, porodniške pomoči, zdravlil in po potrebi tudi pravico do zdravljenja v bolnici na stroške bolniške blagajne. Vendar je bilo zdravljenje v bolnici na stroške blagajne časovno omejeno do največ 4 tedne, poleg tega stroški bolnišničnega zdravljenja niso smeli presegati vsote, ki bi jo zavarovanec prejel za boleznino, če bi se zdravil doma. Ob smrti zavarovanca je znašala pogrebna 20-dnevno povprečno mezdo.

Osnova za izračunavanje bolniških podpor in delavskih prispevkov za socialno zavarovanje je bila tako imenovana zavarovana mezda. To je bila mezda, za katero je bil delavec zavarovan pri bolniški blagajni, in je bila odvisna od njegove uvrstitve v posamezni mezdni razred, ne pa od njegovega dejanskega zaslužka. Dnevni ali tedenski zaslužek je bila plača za mezdno delo ob upoštevanju vseh dodatkov za nadurno delo, premije, osebnih

in družinskih dodatkov, dodatkov za akordno delo in ob upoštevanju vseh odtegljajev za socialno zavarovanje, denarne globe za kršitev tovarniškega delovnega reda, za povzročeno škodo in za druge odbitke, ki jih je dovoljeval obrtni red. Bolniške blagajne so imele 5 mezdnih razredov (mladoletne pomožne delavke, mladoletni pomožni delavci, delavke, delavci, predelavci) in ti so v prvem desetletju poslovanja (devetdeseta leta 19. stoletja) ustrezali povprečnim delavskim zaslužkom na določenem območju, potem pa so začeli za dejanskimi zaslužki močno zaostajati. Pri tem so bile prizadete zlasti ženske in mladoletni delavci, katerih zavarovane mezde so bile za polovico manjše od njihovih dejanskih zaslužkov, medtem ko so zavarovane mezde moških delavcev zaostajale samo za četrtno za njihovimi dejanskimi zaslužki in predelavcev samo za petino. Delavci so bili zaradi tega oškodovani v primeru bolezni ali nezgode, saj so dobili izredno nizko bolniško podporo ali nezgodno rento, bolniške blagajne pa zaradi manjših dohodkov. Dohodki nezgodnih zavarovalnic so bili določeni pavšalno glede na stopnjo nevarnosti posameznih obratov; nevarnostne stopnje so določali obrtni inšpektorati. Delavske prispevke za bolniško blagajno so obračunavali tedensko in so jih odtrgovali od delavskih zaslužkov, bolniškim blagajnam pa so jih nakazovala podjetja; znašali so 3 odstotke zavarovanih mezd.

⁶⁵ Prav tam.

⁶⁶ Prav tam; Wiliam Jansson, *Socijalno osiguranje u Švedskoj*, Radnička zaštita, III., št. 1-2, Zagreb, 28. februarja 1912, str. 94-96.

⁶⁷ RGBL 146/1854.

⁶⁸ Splošni rudarski zakon z dne 23. maja 1854 je v 10. poglavju §§ 210-214 obravnaval bratovske skladnice in določal obveznosti in pravice delodajalcev in delojemalcev ter organizacijo bratovskih skladnic.

⁶⁹ RGBL 127/1889.

⁷⁰ RGBL 1/1888.

⁷¹ RGBL 33/1888.

⁷² Poročilo delavske zbornice za Slovenijo, Ljubljana 1928, str. 70-75.

⁷³ Spominski zbornik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani, Ljubljana 1938, str. 22-23.

MEZDNI RAZREDI IN ZAVAROVANE TEDENSKE MEZDE BOLNIŠKE BLAGAJNE V LITJI
OD LETA 1896 DO 1907

Mezdni razred	1889	1896	1904	1907
	K	K	K	K
mladoletne pomožne delavke	3,6	3,6	3,6	—
mladoletni pomožni delavci	4,8	—	—	7,2
delavke	6,0	5,4	5,4	9–10, 8–12
delavci	9,6	8,4	8,4	12,6
predelavci	12,0	14,4	14,4	16,8

TEDENSKE MEZDE V LITJI 1896–1913

Leto	Mladoletni pomožni delavci	Delavke	Delavci	Predelavci	Povprečje
	K	K	K	K	K
1869	5	7	9,2	18	8,26
1898	5,2	5,6	9,6	16	6,90
1904	7,6	9,5	11	18	9,23
1907	8,2	9,5	12,8	22,3	10,81
1913	9,4	11,4	15,4	26,5	13,3

Kakšna je bila realna vrednost teh mezd, naj pokaže nekaj primerjav. Leta 1892 je plačeval delavec v Tržiču za hrano in prenočišče 5 kron na teden, slabše kosilo (juha z mesom) je bilo 0,12 krone; v delavski kuhinji v Litiji je leta 1907 stala prehrana 4 krone na teden.

STOPNJE ŽIVLJENJSKEGA STANDARDA TEKSTILNIH DELAVCEV V LITJI OD LETA 1896
DO 1907

	1896	1898	1904	1907
	%	%	%	%
revščina	50	65	45	40
eksistenčni minimum	26	28	26	26
primeren standard	24	7	29	34

*DELAVSKE SINDIKALNE
ORGANIZACIJE KOT NOSILKE
SOCIALNE POLITIKE
IN KOLEKTIVNE SAMOPOMOČI*

Prvotno je bila država edina nosilka socialne politike in pojem socialne politike je bil istoveten s pojmom državne socialne politike. Ko pa so se z razvojem delavskega gibanja uveljavile delavske sindikalne organizacije, so tudi te postale nosilke socialne politike. Ko so si delavske strokovne (sindikalne) organizacije priborile priznanje oblasti (in podjetnikov) in pravico svobodnega delovanja, so s svojimi akcijami (organiziranje, zborovanja, agitacija, protesti, intervencije, vodenje pogajanj, mezdna gibanja, stavke, kolektivne pogodbe ipd.) prisilile delodajalce in njihove organizacije, da so z njimi sklepali kolektivne pogodbe o ureditvi delovnih pogojev. S tem so delavski sindikati postali poleg države samostojni nosilci socialne politike na področju urejanja delovnih razmerij.

Kakšna pa je bila vsebina socialne politike, katere nosilci so bile delavske sindikalne organizacije? Vsebina sindikalne socialne politike se je zrcalila predvsem v kolektivnih pogodbah, to je v pisemenih sporazumih med delavsko sindikalno organizacijo in podjetnikom (ali skupino podjetnikov) o ureditvi pogojev dela, pravic in dolžnosti iz delovnega razmerja.

Uspeh kolektivnega nastopa delavcev proti podjetniku za izboljšanje delovnih pogojev je bila sklenitev kolektivne pogodbe. V določbah kolektivne delovne pogodbe se je izražala moč teh nastopov; čim močnejši so bili, tem ugodnejše delovne pogoje je vsebovala. Kolektivne delovne pogodbe so tako postale pomemben vir delovnega prava. Z njimi so urejali pravice in dolžnosti delavcev, mezdne tarife in druge delovne pogoje za cele stroke in gospodarske panoge. Kolektivne pogodbe so s svojimi določbami, ki so bile navadno naprednejše in ugodnejše od zakonskih, imele pozitiven vpliv na razvoj delovne in socialne zakonodaje.

To sredstvo razrednega boja pa se je moglo razviti šele potem, ko si je delavski razred priboril pravico združevanja v delavskih strokovnih (sindikalnih) in poli-

tičnih organizacijah (strankah), zakaj kolektivne pogodbe so sklepali največkrat pod pritiskom kolektivnih akcij sindikalno organiziranih delavcev. Vse uspešne delavske akcije, kot so bila mezdna gibanja, akcije za izboljšanje delovnih pogojev, zaščito delavcev pred odpusti, stavke in podobno, so se navadno končale s sklenitvijo kolektivne pogodbe med delavci in podjetnikom. Na delavski strani je kolektivne pogodbe sklepal organizator delavskih akcij, to so bili navadno delavske sindikalne organizacije ali pa za ta namen sestavljen akcijski odbor ali predstavniki delavcev. Ti so pri pogajanjih s podjetnikom in ob sklepanju kolektivne pogodbe zahtevali uvedbo boljših in enakih delovnih pogojev za vse delavstvo obrata, podjetja ali stroke, v kakršnem obsegu je delavska akcija pač bila, ne pa samo za svoje organizirane člane, posamezne delavce ali skupino delavcev. V tem je bistvo vrednosti kolektivne pogodbe. Delavstvo je s kolektivnimi pogodbami dobilo možnost, da je določene uspehe tako rekoč uzakonilo, s tem pa so bile pridobitve veljavne za vse delavce v okviru vsega obrata ali podjetja za ves čas veljavnosti kolektivne pogodbe. Noben delavec ni smel uživati slabših in manj ugodnih delovnih pogojev, kot jih je določala kolektivna pogodba.

Vsebina kolektivne pogodbe je bila odvisna od vrste delavske akcije, ali je šlo za sklenitev okvirne kolektivne pogodbe, ki naj bi šele uredila vse delovne odnose med delavci in delodajalci, ali za izboljšanje že sklenjene kolektivne pogodbe, za ureditev ali izboljšanje mezd, za izboljšanje drugih delovnih pogojev itd. Vsaka kolektivna pogodba je imela dva dela: normativni in obligacijski del. Normativni del je obsegal splošne delovne pogoje: določbe o dolžini delovnega časa, nadurnem delu, praznikih, mezdnih sistemih, načinu izplačevanja zaslužkov in odtegljajih, naravnih dajatvah (stanovanje, hrana, konsum), višini mezd in mezdnih tarif, nadomestilu zaslužka zaradi bolezni in drugih zadržkov od dela, dopustih, družinskih in drugih dokladah, zdravstveni zaščiti, higieni in varnostni ureditvi obratnih prostorov, položaju vajencev, sprejemanju na delo in odpuščanju delavcev ob po-

manjkanju dela, delavskih zaupnikov in razsodišču ob delovnih sporih in drugo. Zelo pogosto so bile v kolektivnih pogodbah tudi določbe, da podjetje priznava delavsko strokovno (sindikalno) organizacijo in da delavcev zaradi članstva v tej organizaciji ne bo preganjalo.

Kolektivne pogodbe in njih določbe pa niso bile nekaj statičnega za ves čas veljavnosti. Medsebojne obveznosti je navadno prekršila ob vsakem ugodnem trenutku stran, ki se je čutila močnejšo ali pa je bila v to prisiljena. Dokler kolektivne pogodbe niso bile pravno sredstvo, ampak sredstvo delavskega razrednega boja, in dokler so delavske strokovne organizacije imele svobodo delavskih akcij, so bile zaradi naraščanja moči in pomena delavskega razreda instrument, ki je ravno zaradi svojega nenehnega razvoja ugodno vplival na napredek delavske socialne zakonodaje. Prav zaradi svojega nenehnega razvoja so za delavstvo imeli kolektivne pogodbe prednost pred prisilnimi normami o delovnih pogojih, ki so jih predpisovale državne oblasti.

Kolektivne pogodbe so bile torej bistveni del vsebine socialne politike, katere nosilci so bili delavski sindikati. Poleg tega so delavske sindikalne organizacije v večji ali manjši meri, kakršne so bile pač njihove materialne možnosti, mate-

rialno podpirale svoje člane z denarnimi podporami, če je bilo treba. Sindikalni člani, ki so redno plačevali članarino, so imeli pravico do potovalnih podpor, če so v drugem kraju iskali zaposlitev, do brezposelnih podpor, bolniških podpor, svojci umrlega člana pa do posmrtnih podpor. Pri strokovni komisiji je v letih 1899–1913 sindikalni član pridobil pravico do potovalne podpore po 26 tednih plačevanja članarine; potovalna podpora je znašala 2 vinarja za kilometer poti, toda največ do 20 kron na leto. Pravico do brezposelne podpore je pridobil član po 52 tednih plačevanja članarine; brezposelna podpora je znašala 6 do 12 kron na teden, izplačevala pa se je lahko največ 6 tednov v enem letu. Bolniška podpora je znašala 10 kron na teden, posmrtna podpora pa od 25 do 100 kron glede na trajanje članstva in razred. Članstvo je bilo razvrščeno v 5 razredov glede na višino članarine, ki je znašala od 32 do 62 vinarjev na teden (povprečna plača tekstilnega delavca je znašala takrat 10 kron na teden).

Delavske sindikalne organizacije so bile tudi nosilke kolektivne samopomoči v obliki delavskega združništva in delavskih podpornih društev. Te oblike kolektivne samopomoči za reševanje delavskih socialnih vprašanj so zavzele zelo velike razsežnosti in dosegle velik razmah in uspeh.

DR. MIROSLAV STIPLOVŠEK

Rast
socialno-
demokratskih
strokovnih –
sindikálnih
organizacij
na
Slovenskem
od
devetdesetih let
do
prve
svetovne
vojne

Za prvi dve desetletji v razvoju delavskega gibanja na Slovenskem je značilno, da so bila njegovi nosilci delavska izobraževalna društva, ki so opravila pomembno delo tudi pri socialističnem političnem osveščanju delavstva v krajih svojega delovanja, bila pa so tudi pobudnik za ustanavljanje strokovnih – sindikalnih – društev. Z njimi so bili storjeni tudi prvi koraki pri posebnem organiziranju delavstva za socialnoekonomске boje, med katerimi se jih je v sedemdesetih in osemdesetih letih nekaj končalo z uporabo stavke kot najmočnejšega delavskega orožja. Večina strokovnih organizacij je že po kratkem času prenehala delovati,¹ tako da je bilo treba temelje za strokovno – sindikalno – gibanje na Slovenskem v začetku devetdesetih let graditi na novo, pri čemer je dalo začetno obdobje v njihovem razvoju prve izkušnje.

Nosilci kontinuitete sindikalne organiziranosti na Slovenskem od leta 1868 so bili grafični delavci in njihovo Društvo tiskarjev na Kranjskem s sedežem v Ljubljani, ki je leta 1890 z vključitvijo v veliko mezdno gibanje avstrijskih tiskarjev in z izbojevanjem nove kolektivne pogodbe, s katero je nadomestilo 18 let star dogovor s tiskarskimi podjetniki o mezdni in delovnih pogojih, začelo novo obdobje v svojem delovanju. Medtem ko je prvi dve desetletji društvo tiskarjev posvečalo največ pozornosti izvajanju izobraževalnih in podpornih nalog, pa je z mezdniimi gibanji in drugimi akcijami od začetka devetdesetih let do prve svetovne vojne, v katerih je za izbojevanje svojih zahtev uporabila tudi borbena sredstva (zaporo, pasivno rezistenco in stavko) pokazalo, da je preraslo v pravo razredno strokovno organizacijo.² Organizacijski in akcijski razvoj društva grafičnega delavstva po letu 1890 ilustrira tudi rast socialnodemokratskega strokovnega gibanja na Slovenskem v več kot dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno. Konec osemdesetih let je socialnodemokratsko gibanje na Slovenskem po krizi, ki so jo povzročila zlasti policijska preganjanja, pokazalo nova znamenja aktivnosti, ki jo je spodbudil ustanovni kongres avstrijske socialnodemokratske stranke konec 1888 leta.³ Že spomladi naslednjega leta so stavkali la-

djedelniški delavci v Trstu, splošna pettedenska stavka rudarjev v Revirjih poleti 1889 pa je po obsegu, ostrini spopada in rezultatih »prvi veliki boj slovenskega delavstva« (Dušan Kermavner). Ta boj ni bil le uvod v stavkovni val v začetku devetdesetih let, ki je zajel vsa industrijska središča na Slovenskem (v Ljubljani sta bili leta 1890 dve stavki obrtniškega delavstva),⁴ ampak je bil tudi spodbuda za organiziranje rudarjev in drugega delavstva. Deželna splošna delavska, izobraževalna, pravovarstvena in podporna društva za Štajersko (1889), Koroško (1891), Kranjsko (1892) in Primorsko (1894) so ustanovljala podružnice v posameznih industrijskih središčih. Z dajanjem podpor in pravnega varstva članom so opravljale nekatere sindikalne naloge in tudi zato se je delavstvo vanje vključevalo v precejšnjem številu. Njihovo številčno stanje je nihalo, na občasno upadanje članstva pa so vplivali zlasti neuspešni boji. Rudarji so se za organiziranje socialnoekonomskih akcij začeli povezovati v deželnem in avstrijskem okviru, nov korak k prehodu na sindikalno organiziranje pa so izvedli ljubljanski železničarji, ki so leta 1892 ustanovili podružnico Strokovnega društva prometnih služabnikov avstrijskih. Ker je število njenih članov naglo naraslo na okoli 500, so jo razdelili na dve podružnici, za delavce južne železnice in državne železnice, železničarji pa so v Ljubljani ustanovili še Železničarsko bralno in izobraževalno društvo.⁵ Na pobudo Franca Železnikarja je bilo leta 1893 ustanovljeno Kovinarsko društvo za Kranjsko s sedežem v Ljubljani, ki je imelo ob ustanovitvi 200 članov,⁶ do srede devetdesetih let pa so se v Ljubljani sindikalno organizirali še pekovski, mizarski in krojaški pomočniki.⁷ Podobno kot v Ljubljani pa je potekalo ustanavljanje strokovnih organizacij v Mariboru, Trstu ter drugih velikih mestih in industrijskih središčih na Slovenskem. Sredi devetdesetih let se je okoli 2000 slovenskih rudarjev organiziralo v podružnice strokovnega društva rudarjev za alpske dežele,⁸ precej pa je bilo po vseh slovenskih pokrajinah razširjena mreža železničarskih organizacij. Železničarji so leta 1895 začeli izdajati tudi prvo slovensko strokovno-sindikalno gla-

silo Delavec v nakladi okoli 2000 izvodov. Za strokovna društva obrtniških pomočnikov je bila značilna njihova krajevna organiziranost, ne pa po obratih, ter skromno številčno stanje. Po članstvu so bila precej močna splošna delavska izobraževalna, podporna in pravovarstvena društva. Za Kranjsko je npr. štel 1200 članov, največ v Ljubljani.⁹ Na Štajerskem so se strokovne organizacije že leta 1894 povezale na deželni ravni, kar je vplivalo na postopno okrepitev strokovnega gibanja tudi v mariborskem in celjskem strankinem okrožju.¹⁰ Takšno je bilo stanje strokovnega gibanja sredi devetdesetih let, ko je začela centrala avstrijskih socialnodemokratskih strokovnih organizacij dunajska Strokovna komisija (SK), ustanovljena dokončno na kongresu 1893, posvečati večjo pozornost tudi razvoju strokovnih organizacij v slovenskih pokrajinah. Na njihovo krepitev pa je ugodno vplivala tudi ustanovitev Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS) leta 1896.

Socialnodemokratski organizatorji strokovnega gibanja na Slovenskem so se na prvih kongresih avstrijskih razrednih strokovnih organizacij pritoževali, da je Strokovna komisija posvečala premajhno pozornost njihovemu razvoju v južnih deželah. Njeni pomembni organizacijski ukrepi so bila agitacijska potovanja funkcionarjev Strokovne komisije tudi po slovenskih deželah, ustanovitev deželnih tajništev v Gradcu in Trstu ter postavitev deželnih zaupnikov za Koroško in Kranjsko (v Ljubljani leta 1897 Ivana Mlinarja).¹¹

Na prvi strokovni konferenci v Ljubljani leta 1901 so ugotovili, da se strokovno gibanje na Slovenskem kljub številnim oviram »sicer počasi, ali stalno krepča«, hkrati pa poudarili, da bi bilo treba za njegov pospešen razvoj čimprej ustanoviti strokovno tajništvo v Ljubljani in začeti izdajati sindikalni list, v razpravah pa so prvič sprožili tudi pobudo za povezavo vseh strokovnih organizacij na Slovenskem in usklajevanje njihovega delovanja prek skupne centrale – strokovne komisije s sedežem v Ljubljani. Zaradi pomanjkanja gmotnih sredstev predlogov o strokovnem tajništvu in časopisu ni bilo

mogoče izvesti, povezovanje strokovnih organizacij na Slovenskem pa je ovirala tudi njihova centralizacija v deželnih okvirih.¹² Strokovne organizacije na slovenskem Štajerskem so bile npr. tedaj tesno povezane z graško strokovno komisijo, v kateri so imele tudi svoje predstavnike. Do leta 1905 je strokovno gibanje doseglo velik napredek v Mariboru, kjer je bilo 1200 organiziranih delavcev, največ železničarjev.¹³ Sicer pa je bila Štajerska med tistimi avstrijskimi deželami, kjer je bilo največ sindikalno organiziranega delavstva (13 do 100 zaposlenih), na Kranjskem pa je bilo leta 1904 organiziranih 1154 delavcev, le štirje na sto zaposlenih.¹⁴ Prav zato so slovenski socialni de-

mokrati dajali Strokovni komisiji na Dunaju vedno nove pobude in predloge za njeno večje angažiranje v slovenskih deželah. Končno je vodstvo Jugoslovanske socialnodemokratske stranke doseglo, da je Strokovna komisija 1. decembra 1905 ustanovila jugoslovansko strokovno tajništvo v Trstu (tajnik Josip Kopač). Dobilo je nalogo, »da organizuje slovenski proletariat Trsta, Istre, Gorice in Gradiške, Kranjske in južne Štajerske«.¹⁵ To je bil temeljni organizacijski ukrep za pospešeno rast strokovnega gibanja na Slovenskem.

V poldrugem desetletju do ustanovitve jugoslovanskega strokovnega tajništva se je mreža strokovnih organizacij indu-

¹ O začetkih strokovnega gibanja na Slovenskem so podatki zlasti v monografijah Jasne Fischer, Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889, Ljubljana 1983, Franca Rozmana, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1979 in Miroslava Stiplovška, Razmah strokovnega – sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979 ter v razpravah Rudija Kyovskega, Zakon o koaliciji, prvi razredni spopadi in ustanovitev strokovnih društev ljubljanskega delavstva, Socialistična misel 1955 in Stavke ljubljanskega delavstva v letih 1871–1874 in ustanovitev prvih sindikatov v Ljubljani, Kronika, št. 3, 1955.

² Anton Štrekelj, Organizacija grafičnega delavstva v Sloveniji. Črtice iz njene zgodovine (1867–1938), Ljubljana 1939; Jasna Fischer, Strokovna organizacija tiskarjev na Kranjskem 1867–1914, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (cit. Prispevki), 21, 1981, št. 1–2, str. 3–20; Miroslav Stiplovšek, Preoblikovanje tiskarskega društva na Kranjskem v razredno strokovno organizacijo, Delavska enotnost št. 1, 8. 1. 1988 – št. 7, 19. 2. 1988.

³ Razvoj socialnodemokratskega gibanja od srede osemdesetih do srede devetdesetih let je podrobno obdelal Dušan Kermavner v monografiji Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894, Ljubljana 1963.

⁴ Pregledni podatki o stavkah so v publikacijah Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867–1968, Ljubljana 1969 in Kronologija naprednega delavskega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1981; posebej podrobno so obdelane rudarske stavke v Revirjih v brošurah Iz zgodovine rudarskih stavk v trboveljskem revirju, Ljubljana 1950, Dušana Kermavnerja in Prve rudarske stavke na Slovenskem 1883–1923, Ljubljana 1983, v kateri je stavke do prve svetovne vojne obdelal Franc Rozman.

⁵ Josip Kopač, O preteklih dneh, Pod lipo, 1925, str. 14.

⁶ Ignacij Mihevc, Iz mojih mladih dni, Pod lipo, 1925, str. 160.

⁷ Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, del V, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920 (cit. Zgodovinski arhiv KPJ V), Beograd 1951, str. 21.

⁸ Melhior Čobal, Moji spomini, Pod lipo, 1924, str. 76–77; isti, Strokovne organizacije rudarjev na Slovenskem, Naši zapiski, 1914, str. 249.

⁹ Glej op. 7.

¹⁰ O krepitvi strokovnega gibanja v mariborskem in celjskem strankinem okrožju je največ podatkov v poglavju Organizacijski razvoj socialnodemokratske stranke na slovenskem Štajerskem do 1914 v omenjeni monografiji Franca Rozmana.

¹¹ Miroslav Stiplovšek, n. d., str. 35–36.

¹² Delavec – Rdeči prapor, št. 23, 7. 6. do št. 27, 5. 7. 1901.

¹³ Franc Rozman, n. d., str. 159.

¹⁴ Die Gewerkschaft, št. 12, 23. 6. 1905.

¹⁵ Naši zapiski, št. 2, 1907, str. 27–28; Zgodovinski arhiv KPJ V, str. 135–136.

strijskega, železniškega, rudarskega in obrtniškega delavstva postopoma širila. Posebno pomembno je bilo organiziranje rudarjev in železničarjev, ki so postali jedro strokovnega gibanja na Slovenskem. Njihove strokovne organizacije so se tudi prve povezale v strokovne zveze v okviru Strokovne komisije. Njihovemu zgledu so nato sledile tudi lokalne organizacije drugega delavstva. Med prvimi so se leta 1894 povezali v skupno dunajsko centralo pionirji strokovnega gibanja na Slovenskem, grafični delavci,¹⁶ kar je ugodno vplivalo na okrepitev njihove aktivnosti.

Strokovne organizacije so takoj po ustanovitvi začele organizirati mezdna gibanja in stavke za izboljšanje socialno-ekonomskega položaja delavstva, članom so dajale podpore v boleznih, brezposelnosti in drugih stiskah ter jim nudile pravno varstvo v sporih z delodajalci ali zaradi društvenega delovanja. Od leta 1890, ko začenja razredno zavedno delavstvo tudi na Slovenskem praznovati 1. maj,¹⁷ pa so dale velik prispevek k množičnosti ter delavskih manifestacij za izbojevanje političnih, socialnih, ekonomskih in drugih zahtev. Največji stavkovni boji so bili v Revirjih, Trstu, Mariboru, Jesenicah in drugod,¹⁸ intenzivnost zaostritev pa kaže podatek, da je bilo samo leta 1890 na slovenskem Štajerskem 11 stavk.¹⁹ V socialnoekonomskih akcijah so se strokovne organizacije posebej bojevale tudi za uveljavljanje prvih socialnih zakonov za varstvo delavstva, ki jih številni podjetniki niso hoteli izvajati. Strokovne organizacije pa se niso bojevale le za izvajanje zaščitne zakonodaje v posameznih podjetjih, ampak so skupaj s političnimi organizacijami vodile tudi akcije za njeno izboljšanje. Sindikalno organizirano delavstvo se je množično udeleževalo tudi akcij za splošno in enako volilno pravico ter druge delavske zahteve.

V devetdesetih letih so bili postavljeni temelji kontinuiranega razrednega strokovnega gibanja. Strokovne organizacije so bile tedaj najtesneje povezane z delavskim zadrugištvom, ki si je prek različnih konzumnih zadrug prizadevalo izboljšati gospodarski položaj delavstva. Že v tem času pa so postale strokovne organizacije pomembna sestavina socialnodemokrat-

skega gibanja na Slovenskem in najbolj množično oporišče Jugoslovanske socialnodemokratske stranke.

Na dvig strokovne organiziranosti slovenskega delavstva pa je nato prelomno vplivala ustanovitev jugoslovanskega strokovnega tajništva v Trstu. To je z okrepljeno agitacijsko dejavnostjo, v enem letu je npr. organiziralo 231 shodov, uspelo že do konca 1906. leta število članov na svojem območju povečati od 4100 na 7603. Po njegovem poročilu je bilo leta 1906 v Trstu in okolici sindikalno organiziranih 2478 slovenskih delavcev, na Gorškem in Gradiškem 1053, na Kranjskem 2291 in na južnem Štajerskem 1261. Težišče delovanja tržaškega strokovnega tajništva je bilo na Primorskem, v manjši meri se je poznala njegova aktivnost na Kranjskem, le postopoma pa jo je širilo na slovensko Štajersko, kjer so bili mednarodni odnosi zelo občutljivi, medtem ko je bila slovenska Koroška iz njegovega delokroga izvezeta.²⁰ Ob tem naj pripomnimo, da so bile številne strokovne organizacije narodnostno mešane in da so v mnogih krajih potekali shodi dvojezično.

Izkušnje iz delovanja tržaškega strokovnega tajništva so v prizadevanjih Jugoslovanske socialnodemokratske stranke, da okrepi strokovno gibanje tudi v osrednji Sloveniji in s tem svojo moč, pospešile postavitev zahteve, da se podobni organizacijski organ ustanovi tudi v Ljubljani. Na kongresu avstrijskih socialnodemokratskih strokovnih organizacij leta 1907 so sprejeli resolucijo o tovarniškem tipu strokovnih organizacij, to je uveljavitvi načela o eni strokovni organizaciji v enem podjetju. To je pomenilo odpravo nižje stopnje organiziranosti po poklicih. Na kongresu so poudarili pomen konzumnih organizacij kot dopolnila strokovnih organizacij pri skrbi za izboljšanje ekonomskega položaja delavstva. Slovenski delegati so predlagali v Ljubljani ustanovitev zveze strokovnih in izobraževalnih organizacij ter strokovnega tajništva.²¹ Ker je bilo osnovanje slednjega povezano z velikimi finančnimi stroški, je o njem razpravljala še dunajska SK in leta 1908 nastavila v Ljubljani kot plačanega tajnika Antona Kristana.²² Delovanje ljubljanskega strokovnega tajni-

štva je že po enem letu pokazalo bogate rezultate v skoraj podvojitvi števila sindikalno organiziranega delavstva na 3907 članov (v zaostanku s članarino jih je bilo še nadaljnjih 400) v 39 podružnicah in vplačilnicah na Kranjskem.²³

Za nadaljnji razvoj strokovnega gibanja na Slovenskem je bilo posebej prereče vprašanje tesnejše povezave vsega slovenskega sindikalno organiziranega delavstva. Vodstvo slovenske socialne demokracije je poskušalo to vprašanje rešiti prek ljubljanskega strokovnega tajništva, ki si je prizadevalo razširiti dejavnost na vse slovenske strokovne organizacije. Na njegovo pobudo je bila 9. februarja 1910 v Ljubljani konferenca zastopnikov slovenskih strokovnih organizacij s Kranjskega, Primorskega in Koroškega za ustanovitev Zveze delavskih društev na slovenskem ozemlju (ZZD), ki bi naj zlasti manjšim organizacijam pomagala pri izobraževalnem delu in pri izvajanju pravovarstvenih ter drugih nalog. Konference so se udeležili zastopniki le 39 organizacij, mnogo društev pa ni poslalo niti statističnih podatkov. Na njej so sicer ustanovili Zvezo delavskih društev in izvolili njeno vodstvo, 14-člansko strokovno komisijo, toda vanjo se niso vključile slovenske strokovne organizacije s Primorske, češ da so dobro zastopane v tržaški strokovni komisiji, prav tako pa tudi ne številne druge podružnice,²⁴ tako da je Zveza delavskih društev tesneje povezovala le stro-

kovno organizirano članstvo na Kranjskem, pomembno vlogo pa je imela v slovenskem strokovnem gibanju po ustanovitvi jugoslovanske države leta 1918.

Na okrepitev številčnega stanja in dejavnosti strokovnih organizacij je ugodno vplivalo tudi oblikovanje posebnih tajništev za južne pokrajine za rudarje v Trbovljah ter za železničarje, kovinarje in stavbince v Trstu. Prav tako je opravilo pomembno agitacijsko-propagandno in informativno nalogo vedno večje število socialnodemokratskih strokovnih – sindikalnih – listov v slovenskem jeziku. Leta 1911 je izhajalo že šest slovenskih sindikalnih glasil (Železničar, Rudar, Tobačni delavec, International, Stavbinski delavec in Kamnarski delavec) v nakladi 6700 izvodov.²⁵

Število slovenskega članstva v Strokovni komisiji je doseglo višek leta 1908, ko jih je bilo po nekoliko previsoki oceni okoli 15.000,²⁶ nato pa je v času gospodarske krize v letih pred prvo svetovno vojno upadlo, po nekaterih ocenah celo za polovico. Šele v zadnjih mesecih pred izbruhom vojne se je članstvo spet povečevalo. Če to stanje primerjamo s podatki o številu delavstva, potem lahko ugotovimo, da je bilo slovensko strokovno gibanje kljub velikemu napredku še vedno precej šibko.²⁷ Zato so slovenski socialnodemokratski strokovni funkcionarji v razpravah o preosnovanju avstrijske SK po narodnostnem načelu zastopali mnenje, da

¹⁶ Glej op. 2.

¹⁷ Prva prvomajska praznovanja na Slovenskem je opisal Franc Rozman v publikaciji Praznovanje 1. maja na Slovenskem, Ljubljana 1986.

¹⁸ Glej op. 4.

¹⁹ Franc Rozman, n. d., str. 200–202.

²⁰ Glej op. 15.

²¹ Bericht der Gewerkschaftskommission Oesterreichs an den fünften ordentlichen Kongress der Gewerkschaften Oesterreichs in Wien 1907, Wien 1908; Naši zapiski, 1907, št. 11, str. 172.

²² Železničar, št. 3. 1. 2. 1910; Strokovne organizacije GRSJ v Sloveniji, Ljubljana 1924, str. 7.

²³ Naši zapiski, 1909, str. 90–91.

²⁴ Železničar, št. 2, 15. 1. in št. 3, 1. 2. 1910; Rdeči prapor, št. 5, 13. 1., št. 6, 15. 1. in št. 9, 22. 1. 1910.

²⁵ O navedenih listih je podrobneje pisal M. Stiplovšek v razpravi Slovensko strokovno-sindikalno časopisje od konca 19. stoletja do Delavske enotnosti v publikaciji Pot slovenskega delavstva v Delavsko enotnost, Ljubljana 1982, str. 93–95.

²⁶ France Kresal, Nekateri načini reševanja delavskih socialnih vprašanj na Slovenskem do leta 1922, Prispevki, 13, 1973, št. 1–2, str. 19.

²⁷ Na Kranjskem je bilo v času viška leta 1908 organiziranih 12 % delavcev.

centralistična povezanost strokovnih organizacij v SK slovenskemu strokovnemu gibanju koristi, zlasti z gmotno podporo v večjih bojih, v osrednji centrali pa bi si želeli več demokratičnosti ter smisla za narodnostne potrebe.²⁸ Ne glede na slabšo razvitost v primerjavi z večino drugih avstrijskih dežel, se je razredno strokovno gibanje v vseh slovenskih pokrajinah v desetletju pred prvo svetovno vojno utrdilo in postalo množični temelj socialne demokracije na Slovenskem. Jugoslovanska socialnodemokratska stranka je posebej z njegovo podporo po uvedbi splošne in enake volilne pravice leta 1907 postala klerikalni in liberalni stranki v nekaterih volilnih okrajih tudi konkurent za poslanska mesta v avstrijskem parlamentu.

To dejstvo je okrepilo prizadevanja obeh meščanskih strank, da s snovanjem strokovnih organizacij razširijo svoj vpliv med delavstvom in hkrati oslabijo moč socialne demokracije. Klerikalni tabor je že od leta 1900 ustanavljal krščansko socialna strokovna društva, slovenski liberalci pa so začeli snovati svoje organizacije leta 1907. Krščanskosocialne in liberalne strokovne organizacije so temeljile na solidarnosti družbenih stanov in so imele torej v primerjavi s socialnodemokratskimi nerazredni značaj.

Razcepljenost strokovnega gibanja na Slovenskem in medsebojni ostri spopadi za člane so negativno vplivali na rezultate socialnoekonomskih akcij, kajti podjetniki so neenotnost in postavljanje različnih zahtev glede višine mezd in delovnih pogojev uspešno izrabljali v svojo korist (npr. v veliki stavki rudarjev v Trbovljah in Hrastniku v začetku 1906. leta je Trboveljska premogokopna družba za njen zlom izkoristila nasprotja med krščanskimi socialci in socialnimi demokrati ter še trenja med slednjimi).²⁹

Sicer pa sta na socialnoekonomsko dejavnost strokovnih organizacij v letih pred prvo svetovno vojno še posebej vplivala dva dejavnika: uvedba pravne osnove za sklepanje kolektivnih pogodb in gospodarska kriza. Zakon iz leta 1907 o kolektivnih pogodbah je okrepil vlogo strokovnih organizacij pri urejanju mezdnih in delovnih pogojev, s čemer so postale po-

membne v organizaciji gospodarskega življenja. Strokovne organizacije so si nato pri sklepanju kolektivnih pogodb poleg višjih mezd prizadevale tudi za krajši delovni čas, kot je bil zakonsko določen, in sicer na 9 do 10 ur, za priznavanje delavskih zaupnikov in strokovnih organizacij kot zastopnic interesov delavstva.

Leta 1908 se je začela gospodarska kriza, ki se je nato poglobljala in je zajela vse panoge, razen vojne industrije, trajala pa je do prve svetovne vojne. V tem času so imele socialnoekonomske akcije strokovnih organizacij obrambni značaj, skupaj s političnimi organizacijami pa so organizirale tudi velike protidraginske shode. Strokovne organizacije so imele glavno vlogo pri volitvah delavskih predstavnikov v ustanove za varstvo in socialno zavarovanje delavstva (obratna sodišča, bratovske skladnice, bolniške blagajne). Pomemben je bil njihov delež tudi pri nekaterih političnih akcijah, zlasti pri državnoborskih, deželnozborskih in občinskih volitvah ter prvomajskih shodih razredno zavednega delavstva. Strokovne organizacije so ves čas tesno sodelovale s konzumnimi zadrugami in delavskimi kulturno-prosvetnimi organizacijami, posebej z Vzajemnostjo, ki je bila ustanovljena leta 1909. V akcijskem pogledu, tako kot v številnem, so bile vodilne v strokovnem gibanju na Slovenskem ves čas do prve svetovne vojne socialnodemokratske organizacije, ki so vodile večino stavkovnih bojov in drugih borbenih delavskih akcij.

Socialni demokrati so opravili na Slovenskem ne le pionirsko delo pri sindikalnem organiziranju delavstva, temveč so tudi prvi utrdili svoje strokovne organizacije in jih usposobili za ekonomsko, socialno, humanitarno, izobraževalno in tudi politično dejavnost. Pri tem je krepila njihovo moč in akcijsko uspešnost tudi povezanost v močno razredno strokovno gibanje v avstrijskem okviru, medtem ko so nerazredne strokovne organizacije ostale povezane le v slovenskem merilu. Toda že pred prvo svetovno vojno so si prizadevali tesneje povezati slovenske strokovne organizacije, kar naj bi prispevalo k boljši sindikalni organiziranosti

slovenskega delavstva in okrepilo njegovo vlogo v avstrijskem razrednem strokovnem gibanju. Pri tem se je kot središče uveljavljala Ljubljana, kajti Trst in Maribor, kjer je bilo sicer osredotočenega veliko slovenskega delavstva, zaradi mešane narodnostne sestave nista bila za to vlogo ustrezna. Zlasti v sklepnem obdobju prve svetovne vojne, ko se je nenehno krepilo jugoslovansko gibanje, je bilo ob ugotavljanju, da je bila centralistična povezanost strokovnih organizacij na Slovenskem z dunajsko SK pozitivna, tudi vedno več glasov, da je centrala zaježevala in omaloževala socialnoekonomske boje slovenskega delavstva ter opozoril na germanizacijske težnje nemških strokovnih organizacij na Koroškem in Štajerskem in »na preziranje narodnih momentov«,³⁰

kar terja »nacionalni federalizem strokovnih organizacij«. ³¹ Tako so se vzporedno s krepitvijo razredne borbenosti, na katero so vplivali revolucionarni dogodki v Rusiji, krepila tudi prizadevanja za oblikovanje centrale slovenskih razrednih strokovnih organizacij – Strokovne komisije za Slovenijo. Ta je bila nato ustanovljena po nastanku jugoslovanske države, ko so slovenske strokovne organizacije že v prvih prevratnih dneh prekinile zveze z dunajsko Strokovno komisijo, temelj zanjo pa je bil ustvarjen s strokovnim tajništvom in Zvezo delavskih društev v Ljubljani. Od devetdesetih let do prve svetovne vojne je v zgodovini sindikalnega gibanja na Slovenskem pomembno obdobje, v katerem je bila ustvarjena trdna osnova za ves njegov nadaljnji razvoj.

²⁸ Razprave o organiziranosti dunajske Strokovne komisije in obliki povezanosti strokovnih organizacij z njo so objavili Naši zapiski v letih 1911 in 1912.

²⁹ Franc Rozman, 1906 – četrta velika stavka, Prve rudarske stavke na Slovenskem (1883–1923), cit. izd., str. 25–27.

³⁰ Albin Prepeluh-Abditus, Dialog na prozoru, Naprej, št. 78, 15. 10. 1917.

³¹ To zahtevo je v imenu »socialistične omladine« postavil Rudolf Golouh (Naprej, št. 12, 15. 1. 1918).

DR. MIROSLAV STIPLOVŠEK

Značilnosti razvoja krščanskosocialnih in liberalnih strokovnih organizacij na Slovenskem do prve svetovne vojne

Strokovne – sindikalne – organizacije so se v socialnodemokratskem delavskem gibanju kmalu uveljavile kot najbolj množične. Vanje se je delavstvo vključevalo v večjem številu kot v različne politične, kulturnoprosvetne in druge delavske organizacije predvsem zato, ker je bila njihova temeljna naloga boj za njegove najbolj elementarne in pereče socialnoekonomske zahteve. To dejstvo je prav gotovo vplivalo na klerikalni in liberalni tabor, da sta se prav prek strokovnih organizacij prizadevala uveljaviti tudi med delavstvom ter si ga pridobiti za uveljavljanje svojih političnih in socialnoekonomskih ciljev in interesov.

Kmalu potem, ko je papeška socialna okrožnica formulirala osnove krščanskosocialnega gibanja (solidarnost vseh družbenih stanov, urejanje delavskega vprašanja na osnovi krščanskih načel, nepriznavanje razrednega boja itd.),¹ so tudi na I. slovenskem katoliškem shodu poudarili potrebno po snovanju katoliških delavskih društev. Sredi devetdesetih let je pod vodstvom dr. Janeza Evangelista Kreka stekla akcija za ustanavljanje krščanskosocialnih delavskih političnih, izobraževalnih in konzumnih organizacij. Pomembni mejniki v krščanskosocialnem delavskem gibanju so bili ustanovitev Slovenskega katoliškega delavskega društva (1894), I. delavskega konzumnega društva (1895) in Slovenske krščanskosocialne zveze (1987) kot nepolitične delavske izobraževalne organizacije ter začetek izhajanja delavskega časopisa Glasnik (1894). Ustanovitev Podpornega društva delavcev in delavk tobačne tovarne v Ljubljani maja 1900 in »krščansko-socijalnega strokovnega društva papirniških delavcev in delavk« po stavki 1. julija istega leta na Vevčah pa pomeni začetek drugega obdobja v razvoju krščanskosocialnega gibanja na Slovenskem, v katerem so postopoma postala strokovna društva težišče prizadevanj Kreka in njegovih krščanskosocialnih sodelavcev.

Organizatorji krščanskosocialnih strokovnih društev so vanje uspeli pritegniti zlasti novo delavstvo iz kmečkega podeželja, ki še ni bilo razredno osveščeno. Pogosto so nastajala po hudih spopadih s socialnimi demokrati, ponekod pa so prav

krščanski socialci prvi uspeli organizirati delavstvo. Prvo krščanskosocialno društvo, ki je temeljilo na modernih sindikalnih načelih, je bilo ustanovljeno v idrijskem rudniku leta 1903.² Socialni demokrati so poudarjali, da krščanskosocialna strokovna društva ne morejo uspešno delovati, ker niso tako kot njihova, povezana v strokovne zveze v državnem okviru.³

Krščanskosocialna društva so posebno pozornost posvečala podpiranju svojih članov v boleznih in drugih stiskah. Spore z delodajalci so si prizadevala reševati zlasti na miren način, toda utemeljitelj in ideolog slovenskega krščanskosocialnega gibanja dr. Krek je v svojem predavanju leta 1904 posebej poudarili tudi upravičenost stavke, če podjetniki kratijo delavstvu njegove pravice.⁴ To posebej navedemo zato, ker je npr. Glasnik ostro obsojal socialnodemokratske metode boja,⁵ vzporedno z ustanavljanjem strokovnih organizacij pa so tudi krščanski socialci začeli uporabljati ostrejša bojna sredstva in nekaj njihovih mezdnih gibanj se je zaostrilo tudi v stavko. Pomemben korak k širitvi krščanskosocialnega strokovnega gibanja je bil začetek izhajanja lista Naša moč konec 1905. leta. Krščanski socialci so v krajih, kjer so imeli strokovna društva, ustanavljali tudi konzumne zadruge.

Klerikalna stranka je krščanskosocialne strokovne in druge delavske organizacije izkoristila za svojo okrepitev in hkrati za boj proti socialni demokraciji. Samo gibanje pa je bilo izraz odpora delavstva in drugih siromašnih slojev proti krivicam kapitalistične družbe ter je vplivalo na zavzemanje za nekatere socialne in demokratične zahteve v katoliškem taboru na Slovenskem. Zato bi bilo, kot je poudaril Edvard Kardelj, napačno v njem gledati le vlogo katoliške cerkve, ne pa tudi gibanja ljudskih množic.⁶ Z ustanavljanjem krščanskosocialnih strokovnih društev se začenja idejna razcepljenost strokovnega gibanja na Slovenskem, ki je nato značilno štiri desetletja.

Na pospešitev priprav za ustanovitev centrale krščanskosocialnega strokovnega gibanja je nato vplival začetek ustanavljanja liberalnih strokovnih organizacij. Ustanovni občni zbor Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ) je bil 28. septembra 1909, delovati pa je začela v začetku naslednjega leta.⁷ Postopoma je širila mrežo svojih osnovnih organizacij – skupin, ki jih je imela konec 1913. leta 61 s 4772 vpisanimi člani, največ na Kranjskem.⁸ Jugoslovanska strokovna zveza je dosegla v kratkem času precejšnjo številčno moč, dejansko vlogo krščanskosocialnih stro-

¹ Idejne osnove krščanskega socializma je podrobno analiziral Janko Prunk v prvem poglavju monografije Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977.

² O začetkih krščanskosocialnih organizacij na Slovenskem je največ podatkov v knjigi Frana Erjavca, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, v uvodu k omenjeni monografiji Janka Prunka in v poglavju Snovanje krščanskosocialnih strokovnih organizacij in ustanovitev Jugoslovanske strokovne zveze v monografiji M. Stiplovska, Razmah strokovnega – sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana 1979, str. 52–63 ter v spominskih zapisih Josipa Gostinčarja, Začetek krščansko socialnega delavskega gibanja med Slovenci, Socialna misel 1924, str. 105–108 in Franca Zillerja, Moji spomini na prva leta krščanskega socializma, prav tam, str. 111–118.

³ Rdeči prapor, št. 19, 6. 5. 1904; Albin Prepeluh Abditus, Krščanska strokovna društva, Naši zapiski, 1905, str. 65–67.

⁴ Slovenec, št. 120, 28. 5. 1904; Miroslav Kokolj, Vevški papirničarji v boju za svoje pravice 1842–1945, Ljubljana 1970, str. 88–90.

⁵ Glasnik, št. 1, 8. 11. 1894.

⁶ Edvard Kardelj Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1970, str. 388–395.

⁷ Naša moč, št. 47, 22. 10, št. 51, 19. 11., št. 1, 3. 12. in št. 2, 10. 12. 1909.

⁸ Naša moč, št. 15, 15. 3. 1914.

⁹ Glej op. 2.

kovnih organizacij v delavskem gibanju na Slovenskem pa je zmanjševalo več dejavnikov. Kljub prizadevanjem Jugoslovanska strokovna zveza ni uspela pritegniti v svoje vrste nekaterih številčno pomembnih starih krščanskosocialnih strokovnih društev, predvsem zato, ker so si ustvarila solidne gmotne pogoje za izvajanje podpornih nalog ali pa zaradi njihove povezanosti z državnimi centralami svoje stroke, v katere so bili povezani le tobačni delavci in železničarji. Sama Jugoslovanska strokovna zveza namreč ni bila povezana v državnem okviru z drugimi krščanskosocialnimi strokovnimi organizacijami zaradi nestrinjanja s politiko nemških krščanskih socialcev. To je v primerjavi s socialnodemokratskimi strokovnimi organizacijami, vključenimi v avstrijsko Strokovno komisijo, dodatno zmanjševalo njeno moč, ker je bila v akcijah brez širše opore. Tudi sestava njenega članstva, s katerim se ni uspela pomembneje uveljaviti med najvažnejšimi kategorijami delavstva, rudarji in železničarji, pritegnila pa je precej papirniškega, tobačnega, tekstilnega, kovinarskega in usnjarskega delavstva, v vrstah Jugoslovanske strokovne zveze so bili tudi sezonski delavci in služkinje, je krnilo njeno vlogo. To je še posebej zmanjševala tudi prevladujoča oblika njenega delovanja predvsem na humanitarnem področju.⁹ Kljub navedenim slabostim pa so krščanskosocialne strokovne organizacije postale že pred prvo svetovno vojno druga pomembna sestavina strokovnega gibanja na Slovenskem, z radikalizacijo njenega programa v socialistični smeri in s spremembo članške sestave v obdobju med vojnoma pa se je nato njihova vloga še znatno okrepila.

Po hudem neuspehu na volitvah leta 1907 si je tudi liberalni tabor s svojimi strokovnimi organizacijami prizadeval pridobiti privrženca med delavstvom ter po tej poti uveljavljati svoje politične in socialnoekonomske interese.¹⁰ Pri tem je treba poudariti, da se je dotlej Narodno napredna stranka ob stvarkah in drugih delavskih akcijah odločno postavljala na stran kapitala, ki je bil pretežno v liberalnih rokah. Slovenski narod je celo pisal, da »vse zlo izvira iz strokovnih društev, ki delavce le hujskajo.«¹¹ Liberalci so s

svojimi strokovnimi organizacijami posebej poskušali tudi razbiti enotnost delavstva in jih tako oslabiti v boju s kapitalom. Glede programskih temeljev svojih organizacij so se slovenski liberalci zgledovali pri čeških narodnih socialistih, ki so posebej obsojali napačen odnos socialne demokracije do narodnega vprašanja in njen internacionalizem ter odločno odklanjali tudi razredni boj. S poudarjanjem varovanja narodnosti slovenskega delavstva so liberalni organizatorji uspeli v narodno mešanem Trstu sredi 1907. leta ustanoviti Narodno delavsko organizacijo (NDO),¹² ki je po ogorčenih bojih s socialnimi demokrati širila mrežo svojih podružnic na Primorskem in v Istri ter uspela vanje po nekaj mesecih zajeti po nekaterih pretiranih poročilih okoli 3000 članov.¹³

Narodna delavska organizacija je poudarjala svojo skrb za obrambo stanovskih delavskih interesov na narodni podlagi. Prek svojih glasil (Narodni delavec, Svoboda) si je prizadevala razširiti svoje organizacije tudi v hrvaški Istri in Dalmaciji. Že leta 1909 je moč Narodne delavske organizacije občutno padla, ker so se iz nje izločili železniški delavci in uradniki ter ustanovili samostojni strokovni organizaciji. Po številu članstva in aktivnosti je postala vodilna liberalna oziroma narodna strokovna organizacija Zveza jugoslovanskih železničarjev (ZJŽ) z lastnim glasilom. Mrežo svojih organizacij je uspela razširiti po vsem slovenskem ozemlju in v hrvaški Istri, leta 1913 pa je imela v 26 podružnicah okoli 2300 članov.¹⁴ Društvo jugoslovanskih železniških rudnikov je zajelo v svoje podružnice večino slovenskih železniških uradnikov.¹⁵ Jeseni 1912 so liberalni privrženec iz delavskih in uradniških vrst tudi v Ljubljani ustanovili svojo strokovno organizacijo »Narodno socialno zvezo« (NSZ). V svoje podružnice in društva na Kranjskem pa je uspela pritegniti le nekaj sto članov.¹⁶

Prvi kongres narodnih strokovnih organizacij sredi 1913. leta v Ljubljani si je prizadeval za njihovo tesnejšo povezavo, toda sklepa o ustanovitvi skupne zveze do začetka prve svetovne vojne niso uspeli uresničiti. Kongresa so se udeležili tudi predstavniki različnih uradniških dru-

štev, za katere je značilno, da so se pretežno navezovala na liberalni tabor.¹⁷ Ob tem je treba poudariti, da javni in zasebni nameščenci pred prvo svetovno vojno, če izvajamo učiteljstvo, niso pokazali večjega zanimanja za svoje stanovske organizacije, kot so jih sami imenovali. Te so imele pretežno podporni in kulturno-politični značaj, medtem ko so sindikalne naloge začele izvajati šele po prvi svetovni vojni.

Z akcijo liberalcev med delavstvom je strokovno gibanje na Slovenskem doživelo novo cepitev. V agitaciji za pridobivanje slovenskega delavstva so izrabljali zlasti njegovo zapostavljanje v primerjavi z nemškim in italijanskim delavstvom ter slabosti socialnodemokratske politike glede narodnega vprašanja. Razcepljene narodne strokovne organizacije so bile

pod liberalnim tutorstvom, širše pa so sodelovale s češkimi narodnosocialističnimi organizacijami, pri čemer so se jim šele po prvi svetovni vojni približale tudi glede socialnega programa. Glede dejavnosti velja za narodne organizacije podobna ugotovitev kot za krščanskosocialne, pri čemer so odločnejše v svojih bojih nastopale le izjemoma. Narodna socialna zveza in Zveza jugoslovanskih železničarjev sta bili nato po ustanovitvi jugoslovanske države temelj za narodnosocialistično gibanje na Slovenskem.

Z oblikovanjem krščanskosocialnih in liberalnih oziroma narodnih strokovnih organizacij se je tudi v strokovnem – sindikalnem gibanju na Slovenskem kazala tedanja razdelitev na tri idejnopolitične tabore, razcepljenost pa je hromila njegovo moč in akcijsko sposobnost.

¹⁰ M. Stiplovšek, n. d., str. 62–71.

¹¹ Protidelavsko pisanje Slovenskega naroda sta osvetlila Ferdo Gestrin in Vasilij Melik v Slovenski zgodovini 1792–1918, Ljubljana 1966, str. 288 ter Dušan Kermauner v delu Politični boji na Gorenjskem in delavsko gibanje na Jesenicah – Javorniku od začetkov do leta 1918, Ljubljana 1970, 2. knjiga, str. 47–59.

¹² Edinost, št. 228, 19. 8. in št. 229, 20. 8. 1907.

¹³ Edinost, št. 272, 2. 10. 1907.

¹⁴ Ob tridesetletnici ustanovitve Zveze jugoslovanskih železničarjev 1909–1939, Ljubljana 1940, str. 9–12.

¹⁵ Časopis jugoslovanskih železniških uradnikov, št. 10, 15. 5. in št. 12, 15. 6. 1914.

¹⁶ Slovenski narod, št. 236, 14. 10. 1912 in št. 129, 9. 6. 1914.

¹⁷ Slovenski narod, št. 187, 16. 8. do št. 189, 19. 8. 1913.

Draga tovarišica Milena!

Že ko sem lani prebral 10. številko revije *Borec*, sem Ti hotel pisati. Odlašal sem iz različnih razlogov. Izpoved Martina Menceja v navedeni številki *Borca* me je pretresla. Leta 1931 smo organizirali pokrajinski komite KPJ za Slovenijo. Kardelj ga je v svojih spisih po vojni imenoval »divji« komite. Najbrž zato, ker ni imel Stalinovega »blagoslova«. V tem komiteju sta bila Mencej in Perenič nekako vodilna, vsaj name sta naredila tak vtis. V njem je bil tudi Marentič, ki je med vojno umrl. Tovariš Boris Kidrič je tedaj zbudil mojo pozornost bolj zaradi tega, ker je bil sin univerzitetnega profesorja in rektorja. Z njim je bila tudi tovarišica Zdenka, njegova bodoča žena. Člana tega komiteja sva bila še Danilo Ježič in jaz, in to kot predstavnika Štajerske, čeprav sva bila Primorca. Oba sva ostala v političnem pogledu »pikzibnerja«.

A to je le del nesrečne zgodovine partije. Takrat sem delal tudi v partijski pokrajinski tehniki. Glavni tehnik za Slovenijo je bil tovariš Židan z vzdevkom Johan. Židanu sem pomagal pri razmnoževanju Rdečega praporja in letakov. »Tiskarna« je bila na Friškovcu za belgijsko kasarno na Taboru. Gradivo sem v kovčku nosil na dogovorjeni »punkt« s parolo. Izročal sem ga tovarišu Osvaldu. Poznal sem ga z univerze, a seveda zaradi konspiracije nisem vedel, da bom naletel nanj. Oba tovariša, Židan in Osvald, sta nesrečno končala. Osvald na dahavskem procesu, Židana pa so kmalu po vojni ustrelili na Ponterossu v Trstu. Moj osebni prijatelj je bil tudi Karl Barle, ki je bil prav tako ustreljen v dahavskem procesu. Pred kratkim je bil rehabilitiran.

Vse to pišem, da boš razumela, zakaj nisem nikoli pisal, dasi sem imel resne namene. Nisem si upal vsega povedati, pa tudi ne hotel. Sedaj, ko je nastopila slovenska pomlad, pa že težko pišem. Slabo vidim. Občudujem Menceja, da je še našel toliko moči, da je napisal to, kar ste objavili v 10. številki *Borca*.

Lepo te pozdravljam!

Portorož, 5. januarja 1989

inž. Drago Hartner-Harry

ODMEVI IN UGOVORI ZOPER GRIČARJEV KRITIČEN POGLED NA NEKATERE ZAPISE O DOGAJANJU V LITIJSKEM OKROŽJU

(Odgovor so pripravili pooblaščenici od predsedstva ZZB NOV občine Litija in sekretariata okrožnega odbora aktivistov OF Litija: Franc Poglajen, Franci Pungerčar, Hilda Bole, Ivan Belec in Danica Ribičič.)

Članek s tem naslovom je sestavni del Spominov 1935–1945 Jožeta Gričarja-Metoda. V reviji Borec (letnik 1988, številka 6–7) na strani 536 pravi: »S temi spomini preklicujem vse tiste dele mojih do zdaj objavljenih prispevkov, ki so po vsebinskem in časovnem pogledu v nasprotju z njimi.«

V našem odgovoru ne moremo upoštevati tega preklica Jožeta Gričarja-Metoda (v nadaljnjem besedilu Gričar), nasprotno: njegove spomine moramo primerjati z njegovimi prejšnjimi objavljenimi in neobjavljenimi prispevki in izjavami. Naše mnenje bomo izrazili s pripombami dr. Janeza Batisa:

»... da je po štiridesetih in več letih, ki so minila od dogajanj, težko pisati oziroma se spominjati **točnih datumov** raznih dogodkov, če niso bili zapisani, npr. v dnevniku. Preklic že oddanih prispevkov za monografijo se mi zdi tudi nenavaden. ... Nenavadno je tudi to, da je gradivo zbral, obdelal, dodatno preveril, uredil in napisal rokopis Franc Gričar, podpisal pa ga je kot svojega Jože Gričar-Metod.«

V Litiji smo borci in aktivisti narodnoosvobodilnega boja septembra in oktobra 1988 imeli nekaj sestankov,¹ na katerih smo med drugim obravnavali tudi vsebino Gričarjevega Kritičnega pogleda na nekatere zapise o dogajanju v litijskem okrožju.

Razpravljalci so izrazili začudenje, da Gričar ocenjuje razmere in dogajanja v Litiji in okolici in v celotnem poznejšem litijskem okrožju v letu 1941, ko ga še ni bilo na tem območju. Izrazili so tudi nerazumevanje Gričarjevega preklica njegovih prejšnjih prispevkov, predvsem v Litijskem zborniku NOB I/1969 (v nadaljnjem besedilu LZ/I); prav tako so odklonili njegove nekorektne in žaljive ocene nekaterih aktivistov in borcev iz litijskega okrožja. Njegove obtožbe ne slonijo na dokazih, ampak na domnevanju in sklepanju. Obveljalo je tudi mnenje, da njegove ocene zelo pačijo podoba dogajanj v nekdanjem litijskem okrožju med narodnoosvobodilnim bojem. Podobne ugotovitve smo dobili tudi v pisni obliki. Na vseh sestankih je bil potrjen sklep predsedstva ZZB NOV občine Litija, da avtorici pripravljata monografijo narodnoosvobodilnega boja po uveljavljenih navodilih in metodologiji. Določili so pet-člansko skupino, ki naj pripravi odgovor na Gričarjev Kritičen pogled na nekatere zapise o dogajanju v litijskem okrožju za objavo v reviji Borec.

Prav tako smo poudarili, da je bil tovariš Gričar izviren aktivist organizator Osvobodilne fronte, ilegalec na območju litijskega okrožja, saj je deloval v bazi od januarja 1942 do maja 1944. Zato so njegovi spomini pomemben prispevek k zgodovini narodnoosvobodilnega boja litijskega okrožja Osvobodilne fronte. V njih zelo obširno poroča o krajih in ljudeh, svojem delu in sodelavcih, razmerah in organizaciji Osvobodilne fronte. V bodoči monografiji bodo prav gotovo našli mesto vsi pomembnejši podatki, ki jih je zapisal Gričar (in prav tako tudi njegovi ugovori). Toda tako obsežnega avtorskega prispevka ne bi mogli vključiti v monografijo, zato smo pozdravili objavo njegovih spominov v ugledni reviji Borec, saj to izredno povečuje vedenje o nekdanjem litijskem okrožju.

Ker je Gričar član sedanjega (v letu 1974 obnovljenega) okrožnega odbora aktivistov Osvobodilne fronte in je bil njegov član tudi med vojno, bi bilo normalno in tovariško, da bi se mu ob tej priložnosti zahvalili za njegovo minulo delo in mu čestitali ob izidu njegovih spominov. Toda žal ne moremo sprejeti vsega, kar je podpisal! Kot na primer,

»lahko popolnoma zanesljivo in z vso moralno in politično odgovornostjo trdi, da

v vsem poznejšem litijskem okrožju v letu 1941 ni bilo nikakršne oblike organiziranosti na podlagi programa Osvobodilne fronte« (str. 635). (Podčrtal J. G. M.) in takoj nato pravi:

»Edina izjema je bila skupina, ki sem jo oblikoval med obiskom iz Maribora 18. oktobra 1941, sestavljena pa je bila iz fantov, vaščanov Tirne in Rovišča z zaselki vred...« (podčrtali podpisani).

Ko se sedaj oglašamo in ugovarjamo zoper Gričarjeve ocene in jih seveda odklanjamo, izrecno poudarjamo, da ne gre za to, da bi oporekali njegovemu bogatemu aktivističnemu delu, ki ga je opravil med vojno na območju zasavskega hribovja in na Moravškem. Tudi ne gre za to, da ne bi hoteli popraviti nekaterih netočnosti, ki so bile objavljene v preteklosti. Prizadela nas je žaljivost Gričarjevega pisanja, njegova popolna nezaupljivost in vsakršno odklanjanje drugačnih pričevanj, njegovo zanikanje že izpričanih splošnih lastnosti gibanja in poteka narodnoosvobodilnega boja. Pokazal ni »dobrohotne spravljivosti« kot si jo pripisuje na strani 625.

Na začetku okupacije litijsko območje ni imelo – v primerjavi z revirskim in kamniškim – revolucionarne tradicije, lastne organizacije komunistične partije ali njenih ilegalnih kadrov. Delovali pa so tukaj njeni simpatizerji, člani Društva prijateljev Sovjetske zveze, člani naprednih društev: Svobode, Sokola, Kmečkih fantov in deklet. Prebivalci so bili narodno zavedni ljudje.

Okupatorjevi takojšnji raznarodovalni ukrepi, selitve izobražencev v Litijo, Šmartnem in okolici od maja do julija 1941 in pozneje v jeseni predvsem kmečkega prebivalstva so prispevali k širjenju odpora.

Bližnja Ljubljana, v kateri je delovalo politično in vojaško vodstvo narodnoosvobodilnega boja je bila odrezana z nemško-italijansko okupacijsko mejo, toda posamezniki, ki so živeli tam in so prihajali domov, so pripovedovali o ustanovitvi Osvobodilne fronte in njenem programu vseljudskega odpora. Prinašali so osvobodilni tisk, ki je romal iz rok v roke zaupnih znancev. Tudi vedno tesneje zaprta okupatorska meja ni mogla preprečiti ilegalnih prehodov v obe smeri.

Gibanje Osvobodilne fronte se je začelo, sprva samodejno in nepovezano, hkrati na več krajih. Posamezniki so iskali zvezo z Osvobodilno fronto, predvsem prek sorodnikov in znancev, in jo tudi dobili. Zbirali in skrivali so orožje in vojaško opremo, ki ju je zavrgla razpadla jugoslovanska vojska, ki se je umikala čez te kraje. Povsod so se našli posamezni pobudniki in napredno misleči ljudje, ki so netili duha osvobodilnega gibanja. Tako je bilo v vsem Zasavju. Nastale so skupine simpatizerjev Osvobodilne fronte, ki so se skrivaj sestajale, se dogovarjale o akcijah, pomagale beguncem, pridobivale nove privrženke. Lotevale so se tudi manjših sabotažnih in propagandnih akcij proti okupatorju. Spontanost je prerasla v organiziranost; s prihodi ilegalnih aktivistov in organizatorjev Osvobodilne fronte in komunistične partije iz ljubljanskega, revirskega in kamniškega revolucionarnega središča in s prihodom partizanskih enot je ta dejavnost dobila tudi formalno potrditev in povezanost. Litijsko okrožje je začelo delovati v korist celotnega narodnoosvobodilnega gibanja na Štajerskem.

Gričar je podrobno opisal, kako je 18. oktobra in 25. decembra 1941 v domačem kraju zbral svoje zaupne znance na skrivni sestanek in jim govoril o potrebi odpora proti okupatorju. To je bila njegova spontana pobuda na podlagi programa Osvobodilne fronte. Gričar je bil takrat legalec, simpatizer Osvobodilne fronte. V Mariboru, kjer je živel in delal (kot sam opisuje), ni imel zveze niti s partijo niti s partizani niti ni bil član odbora Osvobodilne fronte. Pobiral pa je prispevke za Osvobodilno fronto v krogu zaupnih znancev. Nameraval je iti k partizanom na Dolenjsko, čeprav je njegov domači kraj na meji revirjev, kjer je že od avgusta 1941 obstajala Revirska partizanska četa. Mimo njegovega kraja je že potekala ilegalna pot za partizanske kurirje in vodilne aktiviste.

Ko so ga domačini 2. januarja 1942 povezali z illegalcem, ki je bil takrat na javki pri Golobarju na Golčah, se je pokazalo, da je to revirski revolucionar, predvojni član

CK KP Slovenije Lojze Hohkraut. Imel je nalogo organizirati litijsko okrožje. Po poprejšnjem temeljitim pogovoru je Hohkraut Gričarja obdržal pri sebi in ga usmeril v politično delo s konkretnimi nalogami na terenu. Na litijski teren sta – očitno po poprejšnjem dogovoru s Hohkrautom, prišla tudi Polde Eberl² januarja in Vili Vresk marca 1942. Oba sta bila ilegalca partizana od poletnih dni 1941. Bila sta revirska sodelavca Lojzeta Hohkrauta. Poleg Hohkrauta in Eberla je tudi Gričar postal eden od vodilnih terencev Osvobodilne fronte, predvsem na levem bregu Save. Eberl, Gričar in Vresk so potem organizirali Osvobodilno fronto na območju poznejših okrajev Vače–Šentlambert, Moravče in Zasavje. Vso organizacijo je vodil Hohkraut in še posebej na desnem bregu Save. Ti kraji so v poznejšem obdobju narodnoosvobodilnega boja kot prehodni kraji med Štajersko in Dolenjsko odigrali pomembno vlogo.

Gričar je prepričan in trdi, da je Hohkraut prvič prišel na Golče k predvojnemu trboveljskemu znanцу Jožetu Golobarju sredi decembra 1941. Hohkraut naj bi Gričarju že ob njunem prvem srečanju 2. januarja 1942, dal vedeti, da v teh krajih ne pozna nikogar. Najbolj da ga je zanimalo, ali Gričar ve za kakšno možnost, kako bi čim prej dobila zvezo z Litijo. S posredovanjem Ivana Beja sta 4. januarja prišla do Ladka Berdajsa na Savo. Na tem mestu Gričar poudarja, da sta se ta dan Beja in Berdajs s Hohkrautom srečala prvič. Tako v Golobarjevem, Bejevem in Berdajsovem imenu govori, kdaj so se s Hohkrautom srečali prvič, in jim pripisuje le pasivno in posredniško vlogo. Vsi štirje imenovani so že pokojni.

Kar se tiče iskanja zvez z Litijo, Gričar poroča, da je Berdajs še istega dne omenil dva Litijana, ki jima zaupa in ju bo povabil na pogovor, prav tako pa tudi Viktorja Potokarja z južnega brega Save. Že 7. ali 8. januarja³ sta na sestanek s Hohkrautom in Gričarjem prišla Franc Gorenc in Franc Poglajen iz Litije. Ko sta povedala, da poznata nekaj ljudi, ki bi bili pripravljeni sodelovati v organiziranem odporu, jima je Hohkraut dal le nekaj nalog splošne narave, ne pa tudi organizacijskih (str. 546).

Nato Gričar tukaj in na več drugih mestih v svojem in Hohkrautovem imenu poudarja:

»Ko sva s Hohkrautom v Zasavju v januarju 1942 navezovala stike s prvimi najinimi sodelavci, nama nihče ni dejal, da bi bil povezan s kako odporniško organizacijo« (str. 632).

in

»Nihče izmed prvih sodelavcev Osvobodilne fronte v Litiji in okolici, ki sva jih s Hohkrautom srečevala in pridobivala za sodelovanje, med njimi Franc Poglajen-Kranjc, Franc Gorenc in Viktor Potokar, **nama ni povedal**, da je že vključen v kako obliko organiziranega odpora proti okupatorjem... Tudi o kaki vaški zaščiti prav tako ni bilo nič slišati...« (str. 634).

Gorenc in Potokar nista več živa in tega ne moreta komentirati (zaupamo le njunim izjavam). Poglajen, ki je še živ, pa meni, da je to Gričarjeva popolnoma samovoljna trditev in nikakor ne more potrditi, da ga je za sodelovanje v narodnoosvobodilnem boju pridobil Gričar leta 1942.

Poglajen v svojem spominskem prispevku v LZ/I res da ne navaja tako natančno kot Gričar v svojih spominih, kdaj, kje in s kom po vrsti se je srečal. Pove pa natančno in odločno, kako je prišel v stik z narodnoosvobodilnim bojem in ima za to tudi dokaze. To ne more biti odvisno samo od sedanjega Gričarjevega spomina. Do takrat so v Litiji in okolici že živele skupine simpatizerjev Osvobodilne fronte, kakršna je bila Gričarjeva v Selcah. Člani litijske skupine simpatizerjev so že poleti in jeseni 1941 imeli zveze z aktivisti Osvobodilne fronte v Dolskem, Kamniku, Primskovem (Gorenc), na Doleh (Planinšek),⁴ v Ljubljani oktobra in novembra (Poglajen), na Savi (Knavs, Berdajs in Potokar ter drugi). Dne 18. oktobra 1941 so se sestali na Grbinu in ustanovili odbor predstavnikov krajevnih skupin, ki je bil po svojem programu povsem v skladu s cilji ljudske vstaje. Novembra se je Poglajen v Ljubljani sestel z organizatorjem narodnoosvobodilnega boja Dušanom Bravničarjem, ki je bil član vojaške komisije pri CK KP

Slovenije in organizator narodne zaščite v mestu Ljubljana, in od njega dobil navodila za organiziranje narodne zaščite.

Pogljajen je prenesel te napotke članom litijskega odbora in takoj so začeli akcijo organiziranja narodne zaščite v Šmartnem, Kostrevnici in Jelši (Pogljajen) ter v Zasavju (Strmljan).

Dušan Bravničar je 25. marca 1987 pisno izjavil:

»Potrjujem srečanje med menoj in Francem Poglajnom jeseni 1941 pred sodiščem in najin pogovor tako, kot ga opisuje Poglajen v spominskem zapisu v Litijskem zborniku NOB I iz 1969. leta.

Takrat sem bil član mestnega komiteja KP Slovenije za mesto Ljubljana in vojaški referent v njem... Poleg tega sem bil član vojaške komisije pri CK KP Slovenije... Kot vojaški referent sem bil tudi glavni organizator narodne zaščite v Ljubljani in v mestu njen poveljnik... Zvezo s Poglajnom sem dobil prek Počkaja, ki je bil organiziran v učiteljski celici oziroma v celici štajerskih emigrantov ali celo v Rdečem križu. Takrat se je pač delalo povsod tam, kjer je imel kdo možnost. Ljubljana je bila takrat motor in mobilizator narodnoosvobodilnega boja, ne samo v mestu, temveč v bližnji in daljni okolici, lahko bi rekel v vsej Sloveniji. Kadri komunistične partije in Osvobodilne fronte in partizanskih enot so prihajali poročat in po direktive v Ljubljano, kjer je bil takrat tudi sedež CK KP Slovenije in Izvršnega odbora Osvobodilne fronte slovenskega naroda ter Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet... S Poglajnom sem takrat tudi govoril o njegovem kasnejšem odhodu v partizane, saj smo računali na njegovo poklicno vojaško strokovno znanje...

Glede odložitve ustanovitve OO OF za Litijo do prihoda odgovornejših aktivistov Osvobodilne fronte, sem pač prenesel le direktivo višjega vodstva, kar dokazuje prihod Lojzeta Hohkrauta iz Trbovelj, ki pa je bil pred tem pri CK KP Slovenije v Ljubljani.«

V tej izjavi Bravničar pove, da je bil tudi Slavko Židanek član vojaške komisije pri CK KP Slovenije, zadolžen za stike s prvimi partizanskimi enotami na terenu in za povezovanje novodošlih partizanov, zlasti iz Ljubljane, v partizanske enote.⁵

Na podlagi Bravničarjevih usmeritev je bilo na litijskem območju novembra in decembra ustanovljenih že pet oddelkov narodne zaščite s po najmanj pet člani (za Litijo, Breg, Šmartno, Kostrewniško in Jablaniško dolino ter Črni potok in Vintarjevec)⁶ z vojaškimi in tudi propagandnimi nalogami za širjenje Osvobodilne fronte.

Ob prihodu drugega Štajerskega bataljona na Tisje, kjer se je pripravljaj na prehod čez Savo na Štajersko so bili aktivirani nekateri člani narodne zaščite. Namestnik komandanta bataljona Peter Stante-Skala se je povezal s Francem Poglajnom na Grbinu 23. decembra 1941 in mu dal povsem konkretne naloge v zvezi z omenjenimi pripravami bataljona. Ta dan je Poglajna poiskal tudi Slavko Židanek, sestala sta se pri Albinu Rozini na Ustju. Na litijsko je prišel ob istem času, toda ločeno od drugega Štajerskega bataljona. Za Poglajna je imel podobna naročila kot Stante, namreč pripraviti načrte nemških postojank v Litiji in Šmartnem in jih izročiti na sestanku naslednjega dne na Jelši. Akcija priprav pa je bila prekinjena tik pred sestankom, ker so Nemci nenadoma napadli partizanski bataljon na Tisju. Po bitki se je bataljon umaknil nazaj na Dolenjsko. Čez mejo sta ga vodila zaščitnika Jože Berčon in Albin Jesenšek. Bila sta oborožena tako kot drugi borci bataljona. Člani zaščite so pred tem izročili bataljonu nekaj svojega skritega orožja, pripravljeni pa so bili bataljonu pomagati tudi z orožjem v roki.

Naloge vojaškega značaja je Poglajen organizirano opravljal že od grbinskega sestanka naprej. Poglajen je užival zaupanje drugega Štajerskega bataljona tudi po bitki na Tisju, saj se je nadaljevalo prizadevanje, da bi ta partizanska enota nekje pri Litiji prekoračila Savo in prišla na štajersko stran. O tem priča tudi pisna izjava Borisa Čizmek-Bora⁷ maja 1986, ki pravi, da se je po naročilu Franca Rozmana-Staneta srečal z »vojaškim referentom« Francem Poglajnom v Okrogih. Njegovo nalogo

v zvezi z narodno zaščito potrjuje tudi izjava, ki jo je za Franca Poglajna 23. septembra 1946 napisal Dušan Kveder:⁸

»Konec leta 1941 je bil komandant narodne zaščite v okolici Litije, zbiral orožje, organiziral vojaške skupine na terenu in bil v zvezi s štabom Štajerskega bataljona. V partizanske formacije ga namenoma nismo poklicali, ker smo mu naložili vojaške naloge na terenu...«

Zato je povsem logično, da so ga na Hohkrautov predlog na sestanku 14. februarja 1942 tudi formalno imenovali za poveljnika narodne zaščite za litijski okraj. To so dejstva, ki jih Gričar ne more zanikati, toda na strani 626 vseeno spodbija trditve o ustanovitvi poveljstva narodne zaščite na tem sestanku. V zvezi s trditvijo Gričarja na isti strani, da »nikjer na litijskem terenu z naše strani nismo ustanavljali kake narodne zaščite«, ker ta ni bila v vsebini delovanja Lojzeta Hohkrauta, naj citiramo izjavo Lidije Šentjurs iz zapisnika o pogovoru nekaterih aktivistov litijskega okrožja pri zgodovinski komisiji CK KP Slovenije 10. novembra 1987:

»... razvoj osvobodilnega gibanja, kakršen je bil v kasnejšem litijskem okrožju, je bil značilen za marsikatero področje. Bili sta vojaška in politična linija, ki pa sta bili ločeni. V vojaški liniji so delovali ljudje, ki so bili zadolženi za narodno zaščito. Zlasti so taki začetki značilni za področje, kakršno je bilo litijsko, kjer ni bilo partijskih organizacij. Posebne zadolžitve so imeli za delo z oficirji. Diferenciacija med oficirji, opredeljevanje za četništvo oziroma osvobodilno gibanje je potekalo od novembra 1941. Kot sem že omenila, so narodno zaščito organizirali predvsem prek vojakov, zato se je Dušan Bravničar povezal s Poglajnom. Hohkraut, ki je bil politični organizator, pa sam neposredno ni organiziral narodne zaščite. Jasna je tudi povezava z Židanekom kot predvojnim političnim delavcem in domačinom iz Šmartnega pri Litiji. Strinjam se s tovarišem Poglajnom glede delovanja narodne zaščite in tudi s tem, da je bil Hohkraut o ustanovitvi narodne zaščite seznanjen in da mu je bilo prezentno, da jo je treba organizirati. Tovariš Gričar bi moral svoje spomine koncipirati tako, da bi poudaril, da za dogodke pred njegovim prihodom ni vedel oziroma jih ni poznal...«⁹

O narodni zaščiti v monografiji Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 do 1945 na strani 173 piše:

»Da bi še bolj razvilo množičnost akcij, ki so jih delale bojne skupine, je vodstvo osvobodilnega gibanja začelo od septembra 1941 organizirati Narodno zaščito, katere člani so bili na svojih domovih, po potrebi pa so delali akcije. Ustanovni odlok, objavljen v »Slovenskem poročevalcu« z dne 17. oktobra 1941, je v sedmih točkah pojasnil njeno delovanje: Narodna zaščita je sestavni del slovenske oborožene sile ter preprečuje aretacije, rekvizicije in izganjanja Slovencev; Narodna zaščita naj se osnuje v mestih, vaseh, tovarnah in podjetjih, organizirajo pa jo krajevni odbori Osvobodilne fronte; njeni oddelki so podrejeni glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet.«

Iz vsebine na straneh 152 in 153 navedene monografije je razvidno, da je vodstvo osvobodilnega gibanja priporočalo ustanavljanje narodne zaščite predvsem na obmejnem in izselitvenem ozemlju.

Težko je verjeti, da Hohkraut, ki se je sestajal s slovenskim političnim vodstvom (str. 627–628) januarja in februarja 1942 ne bi poznal njegovih navodil, ki so bila tudi objavljena.

Neodgovorno je tudi prikazovati Hohkrauta, kako se skriva pri Golobarju in čaka, ne da bi kaj ukrenil, da bi dobil zvezo z Litijo. Kot da Hohkraut, ki je bil član CK KP Slovenije, ni bil sredi dogodkov in ni vedel za drugi Štajerski bataljon, ki bi moral z desnega brega Save priti na levi. Od srede decembra do 2. januarja naj bi nemočen čakal in potem prosil Gričarja, ker nikogar drugega ni poznal in je bil povsem odvisen od njega, da bi mu pomagal kar najhitreje prodrati v Litijo in bližnjo okolico (str. 636). Kdo je torej tisti, ki neustrezno prikazuje Hohkrauta in mu danes odreka tudi to, da je takrat, ko ga je Gričar prvič srečal, že bil v funkciji sekretarja litijskega

okrožja, pa čeprav to okrožje še ni bilo oblikovano. Oblikovanje okrožja je seveda zahtevalo svoj čas, tako da na začetku ni umestno govoriti o mejah.

V podatkih Rudolfa Hohkrauta v arhivu CK KP Slovenije, ki jih je dal o svojem bratu Lojzetu, najdemo navedbo, da je bil Lojze oktobra poslan v litijsko okrožje, da je pripravljaj prihod Štajerskega bataljona – in omenja boj pri Libergi 23. decembra 1941.

Lojze Ribič v izjavah v letih 1961, 1984, 1988 in v Spominih revirskih sekretarjev, Trbovlje 1987 na str. 25 in 54, med drugim pravi, da je po njegovem mnenju Hohkraut prišel za sekretarja v litijsko okrožje oktobra 1941, kar je bilo verjetno odločeno septembra, ko je bil v Ljubljani. Ne revirskem terenu ga novembra in decembra ni bilo več, marveč je redno hodil s terena med Zagorjem in Litijo na sestanke s Kraigherjem in Keršičem.¹⁰

Sergej Kraigher v knjigi Komandant Stane, Založba Borec, Ljubljana 1977, stran 125, med drugim pravi:

»... Zvezo z Radomeljsko četo bi nam v revirjih moral vzpostaviti tovariš Lojze Hohkraut, ki je takrat (28. 10. 1941) že prevzel politično delo na območju med Zagorjem in Litijo in ki je kasneje postal sekretar v okrožju Litija...«

Decembra 1941 se je iz Ljubljane vrnil Sergej Kraigher potem ko je prevzel nalogo sekretarja pokrajinskega komiteja KP Slovenije za severno Slovenijo. V Planinski vasi je (okrog 26. decembra) imel sestanek z revirskim vodstvom. Tja je iz Golč prišel tudi Lojze Hohkraut, ki je ob tej priložnosti (po izjavi Sergeja Kraigherja z dne 2. oktobra 1984) poročal o delu na litijskem terenu, kjer je takrat že imel določene organizacijske uspehe. Teren je pohvalil. V pisni izjavi z dne 4. septembra 1986 Sergej Kraigher pravi:¹¹

»Glede dilem v zvezi z nastajanjem in razvojem litijskega okrožja in vloge Hohkrauta lahko rečem samo sledeče: preko koga je Hohkraut prišel v stik in dobival zvezo z litijskimi vasmí in aktivisti, ne vem. Vendar je dejstvo, da obstoji sedaj že več ugotovljenih in nespornih zvez Hohkrauta, ki jih je on kot dober organizator in masovik brez dvoma koristil po konkretnih možnostih za potrebe in razvoj narodnoosvobodilnega gibanja... Nejasno je samo, kdaj natančno je Hohkraut začel s svojim sistematičnim delom na litijskem območju. Po mojem, za kar pa nimam »dokumentov«, razen svojega spremljanja njegovega dela, so se njegovi prvi kontakti, ki so bili pomembni za gibanje in organizacijo OF začeli že, ko je šel prvič v Ljubljano,³¹ o bolj sistematičnem delu pa bi lahko govorili za čas koncem septembra ali v začetku oktobra preko njegovih zvez in znancev, ki so iz priloženih njihovih izjav in spominov drugih – tudi Matevža Kovača, pa tudi obeh Gričarjev, sedaj že precej jasni... Po sestanku koncem decembra (v Jakobovem hlevu v Planinski vasi) je Hohkraut na njegovo iniciativo prevzel tudi formalno odgovornost za delo in obveznost organiziranja okrožja in to po dogovoru z menoj kot takratnim sekretarjem pokrajinskega komiteja in v skladu z načelom: dokler se ne pokaže drugačna organizacija in drug organizator kot primernejši za učinkovitost narodnoosvobodilnega boja na tem področju.«

(To izjavo je potrdil 19. februarja 1987 tudi Lojze Ribič.)

V vasi Sava je živel in delal krojač Stane Knavs z ženo Milko. Do leta 1939 je delal v Hrastniku in Trbovljah – pri krojaču Petru Adlešiču, sekretarju obrtniške celice KP Slovenije za Trbovlje. Tam se je Knavs spoznal z znanim revirskim revolucionarjem Lojzetom Hohkrautom. Poleti 1941, ko se je Adlešič odpravljaj v ilegalo, je prišel h Knavsu na Savo s predlogom, da pri njem v Trbovljah prevzame nekaj »bal« blaga. To se je tudi zgodilo. Knavsu je takrat Adlešič dejal, da se bo v kratkem »nekdo« oglasil pri njem.¹²

Iz pisnih izjav Milke Knavs-Čamer v letih 1981, 1986 in 1988:

»Septembra 1941 je (podnevi) prišel h Knavsu Lojze Hohkraut. ... Tako sem se s Hohkrautom seznanila tudi jaz. V mesecu oktobru so že bili sestanki in pogovori v najinem stanovanju na Savi. Organizirala sta jih Hohkraut in moj mož. Od

udeležencev sem poznala le Viktorja Potokarja iz Sp. Loga, Ivana Beja, Franca Kovača iz Tirne-Selce, drugi so bili iz okolice Litije. Po tem sestanku so se v odpor proti okupatorju vključili Vladko Berdajs, Jože Dernovšek, Jože Mohorko starejši in mlajši, Albin Ankon s Save in Polde Lovše iz Tirne. Sestanki so bili ponoči v stanovanju ali v gozdu nad hišo, pozneje pa zaradi varnosti v gostilni Berdajs. Hohkraut je na enega prvih sestankov pripeljal s seboj Poldeta Kneza iz Trbovelj. Novembra ali decembra je bil imenovan odbor: Viktor Potokar, Ladko Berdajs, Stane Knavs, Jože Dernovšek, Jože Mohorko st. in ml. in Albin Ankon. Zelo požrtvovalni in aktivni sta bili ves čas Anica Berdajs in Ivanka Dernovšek. Zbirali so orožje, hrano, sanitetni material, podatke o gibanju sovražnih enot – patrolj, in pridobivali nove sodelavce.

Hohkraut je v Ljubljano poslal mojo Kenkarto (osebno izkaznico), da bi jo ponaredili.³² Odnese in prinese jo je nazaj Ignac Kaplja, strojevodja s Save.

Hohkraut se je velikokrat zadrževal pri naju čez dan ali ponoči. Spominjam se, da sem Hohkrauta že leta 1941 (še ni bilo snega) podnevi spremljala do vasi Senožeti, Šentlambert, vendar nisem šla v vas. Hohkraut je potem nadaljeval pot naprej, kam in h komu tega nisem vedela. Spominjam se tudi, da je imel pri naju pogovor z nekim tovarišem iz Šentlamberta ali Senožeti. Pozneje sem zvedela, da je bil to Jože Ocepek. Takih pogovorov s posameznimi tovariši je bilo več, vendar se njihovih imen ne spominjam več.

... Meseca januarja ali februarja 1942 je Knez pripeljal s seboj Vero Šlandrovo. Pri nas sta ostala čez noč. Vera Šlander je bila iz Latkove vasi pri Preboldu, jaz pa iz Trnave in sva se dobro poznali.

Hohkraut je organiziral tudi napeljavo elektrike v stanovanjsko hišo na Savi, prinesel je radijski aparat, zamaskiran je bil v kleti. Električno je napeljal Stane Weillgoni iz Litije...«

V anketni list člana KP Slovenije je Viktor Potokar 1945 napisal:

»Leta 1941, v septembru, sem stopil v stik z aktivistom Hohkrautom Lojzetom ter mu pomagal povezati kraje Sp. Log, Konj, Breg, Litijo, Šmartno, Kostrewnico in Libergo.«

O srečanju s Hohkrautom v Knavsovm stanovanju na Savi v jesenskem času 1941 pričajo tudi še Albin Ankon, Jože Dernovšek, Leopold Lovše, Jože Ocepek. Nadalje na Sp. Logu Ela Smuk in Tilka Potokar; na Bregu Danica in Helena Potokar (še ni bilo snega); v Čirkušah Minka Prestor-Sterlekar, v Tirni-Selcah Jože Vehovec iz Kresnic.

Zanimiva je tudi izjava brodarja Franca Udoviča-Florjana iz Senožeti, ki je 18. decembra 1984 zapisal:

»Prihod tovariša Hohkrauta Alojza na območju Litija. Dobro se spominjam, da je Hohkraut prvič prišel v Senožeti že v začetku septembra 1941. Pripeljala ga je k meni neka naša znanka iz Trbovelj. Povedala mi je, da se na njega lahko zanesem. Že v prvem srečanju me je prosil, da bi rad prišel v Ljubljano. Jaz sem njegovi prošnji takoj ustrelel in ga že drugi večer prepeljal čez Savo in mejo do Device Marije v Polju in tudi šel na to javko po njega in ga tudi spremljal nazaj do Leš nad Savo. Kolikor se spominjam, je tovariš Hohkraut šel že v septembru mesecu dvakrat preko te linije v Ljubljano. Nekako v začetku oktobra je k meni pripeljal Vero Šlander-Lojzko, mladinsko aktivistko in tudi njo sem peljal preko Save in še naprej preko meje do Javorja nad Stično. Takrat pa je tudi on njo spremljal do te javke. Po tej vrnitvi čez mejo nazaj pa sem jaz pokazal nekaj zanesljivih hiš njemu na Jančah, v Golišu in Jevnici. On pa je tudi mene odpeljal s seboj in mi pokazal hiše, katere je imel organizirane, in to na Konju pri Litiji in v Lešah nad Savo...«

Dne 21. septembra 1941 se je Hohkraut udeležil sestanka Osvobodilne fronte na Moravški gori pri Sv. Križu. Konec oktobra je bil sestanek, ki ga je vodil neki organizator Osvobodilne fronte na Jelši, vendar je udeležencem ostal le v medlem spominu. Domnevajo pa, da bi se ga lahko udeležila ali Hohkraut ali Židanek. Dr.

Janez Batis se spominja sestanka novembra ali decembra 1941 na Savi. Vodil ga je njemu neznani ilegalec. Batisa je na sestanek povabil Berdajs.

Vse navedene izjave o stikih, bivanju, gibanju in delovanju Lojzeta Hohkrauta se časovno ujemajo ali dopolnjujejo in pričajo o njegovem obsežnem delovanju in pripravljanju pogojev za narodnoosvobodilni boj tudi v krajevnem pogledu, saj se je gibal na terenu od revirjev-Laškega (kjer se je zadrževal kratek čas po razbitju Revirske čete), v zagorski in litijski okolici ter mimo Sv. Križa ali Senožeti do Ljubljane, kamor je hodil po različnih, še ne ugotovljenih poteh, verjetno tudi s pomočjo železničarjev.

O Hohkrautovih stikih v Ljubljani govori izjava Mirka Zlatnarja z dne 8. avgusta 1987:

»Izjava o mojih stikih z Lojzetom Hohkrautom v letu 1941. Kot odgovoren v Centralni tehniki KP Slovenije za njene zveze med Ljubljano in vsemi okrožji oziroma med CK KP Slovenije in okrožnimi komiteji KP Slovenije sem vzpostavljaj in vzdrževal zveze z revirji v letu 1941. Po sovražni okupaciji so revirji vzdrževali zvezo tudi za celotno Štajersko in tako sem prišel v stik tudi z Lojzetom Hohkrautom.

Leta 1941 je Hohkraut pogosto prihajal v Ljubljano na pogovore z vodstvom KP Slovenije in Osvobodilne fronte. Organizacijski sekretar CK KP Slovenije Tone Tomšič je osebno vzpostavljaj in vzdrževal stike z okrožnimi vodstvi komunistične partije in Osvobodilne fronte, k njemu so prihajali okrožni sekretarji komunistične partije in predsedniki okrožnih odborov Osvobodilne fronte. Vsaj trikrat (po aprilu 1941) me je povezal z Lojzetom Hohkrautom v Ljubljani.³³ Sestala sva se na cesti ali na eni od javk, ki jih je imela Centralna tehnika. Dogovarjala sva se o podrobnostih glede zvez z revirji in Štajersko, o potrebah po tako ali drugače natisnjenih materialih in pripomočkih za tiskanje.

Od aprila 1941 je delovala zveza z revirji in Štajersko prek Zaloga pri Ljubljani. Prek nemške meje so jo vzdrževali železničarji. Javko v Zalogu so tudi oskrbovali železničarji prek kurilnice na železniški postaji v Ljubljani. Že poleti 1941 je bil vzpostavljen kanal za material in ljudi v Sv. Križu nad Litijo oziroma pri Veliki Loki (Gabrovka), ki je deloval najmanj do spomladi 1942. Ta prehod so uporabljali tudi Lojze Hohkraut, Stane Rozman in Sergej Kraigher. Javka je bila pri trgovcu Vidmarju v Sv. Križu. Lojze Hohkraut je bil organizator teh zvez na nemški strani meje. Že leta 1941 je začel prihajati iz revirjev Polde Knez, za njim pa tovarišica Ančka iz Trbovelj ali Zagorja (ne spominjam se njenega priimka, vem le, da je bila frizerka). Od jeseni 1942 je ostala v Ljubljani, ker je bila v Trbovljah kompromitirana in je delala v Centralni tehniki.

Iz arhiva Centralne tehnike KP Slovenije, zlasti iz ohranjenih razdelilnikov, ključev poslanih količin tiskanega materiala po vrstah in času dostave, je razvidno, da so dobivali revirji in Štajerska leta 1941 vse materiale, ki so jih v tem času izdali CK KP Slovenije, Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskega naroda in glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet. Isti viri prav tako potrjujejo, da so revirji razpolagali z dobro lastno tehniko, da so sami tiskali in razmnoževali gradivo za svoje potrebe, pozneje, konec 1941 pa tudi za vso Štajersko (Celje, Ptuj, Maribor in Mursko Soboto). Tiskali so vse številke Slovenskega poročevalca, vse razglase KPS, KPJ, KPA in KPI, razglas nemškimi vojakom in drugo. Zelo veliko tega materiala je bilo junija, po napadu nacistične Nemčije na Sovjetsko zvezo. Poleg tekstov so na primer dobili tudi 3000 izvodov zgoraj omejenih razglasov in 7500 izvodov nekega doslej neugotovljenega besedila.

Iz vsega povedanega izhaja, da je bilo delo Lojzeta Hohkrauta v letu 1941 obsežno in zelo pomembno za snovanje in vodenje narodnoosvobodilnega gibanja, zlasti v revirjih ter na litijskem, zasavskem in celotnem štajerskem ozemlju.¹³

Vsi ti doslej navedeni podatki in izjave dokazujejo nasprotno, kar trdi Gričar. V spominih na strani 629 piše:

»Ena izmed važnih sestavin vsega tega je vprašanje organiziranosti na podlagi programa Osvobodilne fronte v Litiji in okolici v času, ko sva se Lojze Hohkraut in jaz na večer 4. januarja 1942 **prvič** sestala z Ladkom Berdajsom na Savi, zatem pa prek njega s prvima Litijanoma v njegovi hiši 7. ali 8. januarja, nekaj pozneje z nekaterimi Savljani in Spodnjeložani. To je bil **najin**, tudi **Hohkrautov prvi stik** s posameznimi domačini iz te doline. Od tedaj dalje se je pričela razvijati dejavnost v smeri organiziranja osvobodilnega gibanja, kakor sem jo opisal v spominskem delu prispevka, katerega sestavni del je tudi ta kritični pregled...« (Podčrtali podpisani.)

In na strani 634:

»... Pri tem naj še enkrat povem vsem, ki svoje sodelovanje v osvobodilni vojni povezujejo z Lojzetom Hohkrautom, da **sva** z njim na Savo k Ladku Berdajsu **prvič** prišla 4. januarja 1942... Pred tem datumom je Hohkraut navezal stike **samo** s svojim predvojnim znancem in somišljenikom Jožetom Golobarjem z Golč, nekako sredi decembra 1941...« (Podčrtali podpisani.)

Verjamemo, da so bili to prvi Gričarjevi stiki, očitno pa niso bili prvi za Hohkrauta, zato je odveč, da govori v dvojini.

Na strani 636 Gričar ugotavlja, da v zvezi z obstojem litijskega okrožja in osnutku monografije ni dokazana trditev (Franca Poglajna), da je po sklepu slovenskega političnega vodstva decembra 1941 prišel za sekretarja litijskega okrožja Lojze Hohkraut, saj v arhivu centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije ni nobenega potrdila o tem.

V zvezi s tem prihaja Gričar v nasprotje tudi sam s seboj, saj je v prispevkih iz prejšnjih let izjavljal drugače.

Leta 1961 v Spomilih iz časa NOB (podpisanih 25. marca 1961 in oddanih arhivu IZDG v Ljubljani 18. aprila 1961):

»... 2. januarja 1942 zvečer me je brat France povezal s tovarišem Hohkrautom – sekretarjem takratnega litijskega okrožja, ki se je nahajal v sosednji vasi Golče pri Golobarjevih.

... Navedeno okrožje je obsegalo in nekako zajemalo naslednje takratne občine: Litijo, Šmartno, Vače, Moravče, Peče, Kresnice, Šentlambert in Polšnik na desnem bregu Save, do takratne nemško-italijanske meje.«

Leta 1969 v Litijskem zborniku NOB I je Gričar zapisal:

»... Naslednji večer me je brat France povezal z Lojzetom Hohkrautom, sekretarjem takratnega litijskega okrožja, za katerega sem že na prejšnjem sestanku zvedel, da je prišel kot ilegalec na ta teren.«

Leta 1970 je Gričar odkril spomenik Hohkrautu na Cvetežu z napisom:

»Na tem mestu je 31. 5. 1942 padel narodni heroj Lojze Hohkraut, organizator revolucionarnega delavskega gibanja v Zasavju, član KPJ od leta 1925, član Centralnega komiteja KPS, organizator Revirske čete in osvobodilnega gibanja v Zasavju, sekretar okrožnega komiteja KPS in okrožnega odbora OF Litija.«¹⁴ Pri odkrivanju spomenika je bil navzoč tudi Sergej Kraigher.

Leta 1974 je Gričar ob prvem zboru aktivistov Osvobodilne fronte v Litiji v uvodniku slavnostne številke Glasila občanov zapisal:

»Litijsko okrožje je bilo formirano v letu 1941. Za prvega sekretarja je v decembru 1941 prišel v to okrožje Lojze Hohkraut. Njegova prva postojanka je bila Golobarjeva domačija na Golčah in njegov prvi ilegalni sodelavec domači sin Golobarjev Jože.«

Leta 1954 v spominskem prispevku našteva najbolj zaslužne družine v Zasavju in med njimi predvsem Golobarjevo:

»Med te družine spadajo Golobarjeva hiša na Golčah, kjer sem se prvič srečal s tovarišem Hohkrautom. Ta hiša je bila zatočišče vseh kurirjev, ki so v letu 1941 in do poletja 1942 vzdrževali zvezo z Dolenjsko oziroma Ljubljano in vodstvom Štajerske. Tu so se v letih 1941–1942 ustavljali politični funkcionarji, ki so potovali

iz Ljubljanske pokrajine na Štajersko in obratno. Vsi so bili prijazno sprejeti. V tej zimi je bila Golobarjeva družina redko kdaj sama.«

Mag. Vida Deželak-Baričeva pa v raziskavi Razvoj Komunistične partije Slovenije na Štajerskem v letih 1941–1943 s stališča njene organiziranosti, v zvezi z okrožji piše:

»... Postavljen je bil nov pokrajinski komite, ki sta ga sestavljala Sergej Kraigher kot sekretar in Tone Žnidarič kot član.

... Novo pokrajinsko partijsko vodstvo je začelo delati v izredno težkih razmerah, vendar mu je uspelo do pomladi 1942 poživiti narodnoosvobodilno gibanje, obnoviti stara in ustanoviti nova okrožja.

... Pomemben politični dogodek je bila partijska konferenca v Rogaški Slatini marca 1942. Zamišljena je bila kot pokrajinska konferenca, po vsej verjetnosti pa na njej niso bili prisotni delegati vseh okrožij.¹⁵

... Sergej Kraigher se z gotovostjo spominja, da je razprava tekla o tem, ali naj ustanovijo okrožje Rogaška Slatina. To dejstvo daje slutiti, da so razpravljali tudi o ustanovitvi kozjanskega in litijskega okrožja.

... Dokaz, s kakšnim organizacijskim zamahom je pokrajinsko vodstvo KPS na novo organiziralo in širilo narodnoosvobodilno gibanje, je tudi ustanovitev treh novih okrožij v začetku leta 1942. Kot je že bilo omenjeno, je težko določiti datum njihovega formiranja, vendar se je to zgodilo najkasneje v marcu ali aprilu 1942. Verjetno je bilo prvo med njimi formirano litijsko okrožje.

Na širšem litijskem območju na začetku vojne ni bilo partijske organizacije in je Partija pričela tu organizirano delovati šele proti koncu leta 1941, ko je bil sem poslan Lojze Hohkraut. Januarja 1942 sta se mu pridružila Lavoslav Eberl in Jože Gričar, marca pa še Vili Vresk. Ti štirje so potem sestavljali okrožni komite KPS za litijsko okrožje. V tej sestavi je okrožni komite delal do konca leta 1942...«¹⁶

(Ti sklepi se opirajo tudi na podatke Jožeta Gričarja-Metoda v LZ/I 1969, str. 56–77 in na Spomine iz časa NOB, 1961, v arhivu IZDG.)

Pojem »litijsko okrožje« se pojavlja tudi v izvirni korespondenci narodnoosvobodilnega boja v letih 1942–1943, to je v času pred dešensko konferenco, ki je bila 21. in 22. februarja 1943, in to 1. v pismu štaba druge grupe odredov prvemu Štajerskemu bataljonu z dne 6. maja 1942; 2. v pismu glavnega poveljstva slovenskih partizanskih odredov štabu druge grupe odredov z dne 8. maja 1942; 3. v raportu štaba druge grupe odredov glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet z dne 27. oktobra 1942; 4. v pismih Dušana Kraigherja-Juga centralnemu komiteju KP Slovenije z dne 10. januarja in 15. januarja 1943.¹⁷

Gričar v sedanjih Spominih na čas do dešenske konference dosledno uporablja pojem »litijski teren«. V Spominih 1961 (IZDG) in 1969 (LZ/I) pa popolnoma nedvoumno piše o litijskem okrožju, kakor tudi o tem, da je Sergej Kraigher po smrti Lojzeta Hohkrauta imenoval za sekretarja okrožja Poldeta Eberla. O tem v LZ/I napiše:

»Poldeta je najprej zamenjal Mitja Ribičič-Ciril, ki pa je opravljal to dolžnost le malo časa. Za njim je prišel za sekretarja Nace Sterlekar-Jože.«

Dušan Kraigher-Jug v poročilu CK KP Slovenije z dne 10. januarja 1943, ko govori o litijskem okrožju, pravi:

»OK so tvorili Urban, Jamski in Metod« in naprej »... OK tvorijo sedaj Ciril (prej grupni tehnik), Lojzka, Metod in Jamski. Ciril je orgsek, ima hkrati nalogo skrbeti za tehniko...« (Podčrtali podpisani.)

Sedaj pa Gričar o Ribičiču piše, »da naj bi postal sekretar litijskega okrožja, to sem zvedel šele po vojni... če je bila ta funkcija na papirju (poročilska) med vojno, zakaj ne bi tam ostala tudi po njej?!«¹⁸

Gričar s to svojo oceno ne postavlja na laž samo Mitja Ribičiča, ampak tudi Dušana Kraigherja-Juga, ki je bil takrat odgovoren za pokrajinski komite KP Slovenije za Štajersko in obenem namestnik politkomisarja druge grupe odredov. Dušan Kraigher in Mitja Ribičič sta bila sodelavca v ilegalni partijski tehniki v Ljubljani. Od tod ju je CK KP Slovenije poslal na nove naloge: Ribičiča za pokrajinskega tehnika Štajerske.

Ker je tja potoval z drugo grupo odredov, je bil pač grupni tehnik. Ko so po bitki na Dobrovljah 7. novembra 1942 prišli na Moravsko, mu je Jug poleg dela za tehniko naložil tudi naloge organizacijskega sekretarja okrožnega komiteja in kmalu nato političnega komisarja Kamniško-Savinjskega odreda. Tako so mu v treh mesecih (do dešenske konference februarja) bile zaupane tri med seboj prepletajoče se naloge in to je razvidno tudi iz podatkov, ki jih je zapisal v anketni list člana komunistične partije v letih 1944–1946 in iz LZ/I. Ne v tem času ne pozneje Ribičič ni bil bolan in ni potreboval posebne nege zase, ki naj bi mu jo organiziral Gričar (str. 578).

Kot članico okrožnega komiteja omenja Jug tudi Lojzko – to je Vero Šlander in zelo pohvali njeno dejavnost. V tistem času se je zadrževala v Litiji in okolici in organizirala odhod fantov v partizane. Njeno ime srečamo v številnih pričevanjih, ki govorijo o njeni hrabrosti in aktivnosti. Gričar v spominih omenja veliko imen, a jih veliko tudi izpusti.

V Kritičnem pogledu na nekatere zapise o dogajanju v litijskem okrožju Gričar na strani 626 piše, da je:

»precej prostora posvetil četniški dejavnosti na litijskem območju in osebnosti njenega najbolj vidnega predstavnika Franca Strmljana z Brega pri Litiji. To se mi zdi pomembno, saj izredno dobro osvetljuje razmere v Litiji in njeni okolici.«

Kako je bilo s Strmljanom je v LZ/I–1969 opisano (Franc Poglajen, Franc Gorenc). Na ustreznih mestih smo iskali informacije, toda o njem tudi sedaj ne vemo nič več. Novo je le to, da ga je naša politična emigracija vključila v svoj seznam žrtev. Zanimalo nas je, kaj je naredil slabega, dokler je bil na našem terenu in je kot član litijske skupine Osvobodilne fronte organiziral narodno zaščito. Ugotoviti nismo mogli nobene škode. Ljudje, ki so ga poznali, ga imajo v spominu kot ognjevitga nasprotnika okupatorja, vsi, ki jih je organiziral, so ostali v vrstah narodnoosvobodilnega boja. Za svojo poznejšo nezvestobo so ga v drugem Štajerskem bataljonu, kjer mu niso več zaupali, najhuje kaznovali. Ali so Gričarjeve sedanje obtožbe proti njemu, namenjene njemu ali njegovim takratnim sodelavcem? Takšni primeri niso bili osamljeni in zgodili so se tudi organizatorju Osvobodilne fronte Gričarju, saj sam opisuje primer člana odbora Osvobodilne fronte z izredno negativnimi lastnostmi in vplivom na okolico, kar lahko pripišemo Gričarjevi premajhni izkušnosti, a mu tega ne očitamo (str. 588).

Gričar očita litijskim sodelavcem, da namenoma zamolčujejo Albina Rozina, ki je bil Hohkrautov zaupnik in bratranec Slavka Židaneka, potem pa se je znašel v vrstah nemške policije. Zakaj bi ga namenoma zamolčevali? Rozina je bil sodelavec Lojzeta Hohkrauta, njegovi litijski sodelavci pa tega niso vedeli. To je samo nov dokaz, da še marsičesa ne vemo in nikoli ne bomo zvedeli. Hohkraut o svojih zvezah očitno ni govoril, če to ni bilo izrecno potrebno, tudi Gričarju ne. Dokaz za to je sestanek na Bregu februarja 1942. Če se je Gričar po naključju ne bi udeležil, bi ga danes prav gotovo zanikal, tako pa samo spreminja njegovo vsebino. Vsak spomin je nezanesljiv – redki še živi udeleženci pa sestanke nekoliko drugače opisujejo, kar predvsem velja za udeležbo na sestanku (str. 633).

Naj na tem mestu omenimo zanimivost, ki se je dogodila 23. decembra 1941 in se je še sedaj spominja član štaba drugega Štajerskega bataljona Stane Bizjak-Kosta. Namreč tega večera je Peter Stante-Skala prek zveze v Litiji odpotoval v Ljubljano v preobleki železničarskega kurjača na lokomotivi. Kdo je bil zveza, tega sedaj ne ve nihče.

Na strani 627 Gričar sklepa, da je Strmljan takrat, ko je organiziral vaško zaščito, v bistvu načrtno in premišljeno snoval četniško organizacijo v povezavi z Ljubljano. Ko je 22. januarja Hohkrautu prenesel Batisovo poročilo o tej organizaciji, naj bi bil Hohkraut ocenil: »To ni naše delo, to je delo sovražnika!«

V zvezi s tem je dr. Janez Batis 11. oktobra 1986 pisno izjavil:

»Glede organiziranega odpora na levem bregu Save oziroma v vaseh Konj, Hotič in Bitiče moram povedati naslednje: po navodilih Franca Strmljana (po domače Šepčevega), aktivnega podoficirja bivše jugoslovanske vojske, ki je bil doma iz

Tenetiš pri Litiji, sem organiziral konec leta 1941 vaške zaščite. Strmljan je prišel k meni, ker sva se poznala še iz osnovne šole v Litiji. Organiziral sem vaške zaščite v vaseh Konj, Hotič in Bitiče. Naloga vaških zaščit je bila zbiranje orožja, ki ga je zapustila razpadla jugoslovanska vojska, člani vaških zaščit so poizvedovali tudi o namerah okupatorja, posebno, ker so Nemci pričeli z izseljevanjem kmečkega prebivalstva.

V začetku januarja ali februarja je prišel drug ilegalec, čeprav je Strmljan ob odhodu izjavil, da se bo še vrnil. Ilegalec je bil Jože Gričar-Metod. O naši organizaciji vaških zaščit je bil že poučen. Predlagal je nekaj sprememb v organizaciji, npr. povezavo z zanesljivimi ljudmi na Zg. Logu pri Litiji, kamor sem ga vodil na sestanek. Povedal nam je tudi, da gre za vaške odbore OF, ni pa imel nobenih drugih pomislekov do naše organiziranosti. Takrat so torej naše vaške zaščite postale v našem kraju vaški odbori OF.

To so dejstva, ki jih pomnim in jih ne morem nikakor drugače prikazati. Pri tem mi seveda ne gre za trditev, da so bile te vaške zaščite, ki jih nekateri popolnoma napačno imenujejo 'vaške straže', tudi prve organizacije odpora proti okupatorju na levem bregu Save od vasi Ribče do vasi Sava, vsekakor pa so bile prve na Konju, v Hotiču in na Bitičah. Nikakor pa jih nismo imeli za delo sovražnika, kakor to omenja tovariš Jože Gričar-Metod, češ da mu je tako govoril Lojze Hohkraut, ko mu je poročal o vaških zaščitah.¹⁹

Ko Gričar v Spominih iz leta 1961 poroča o svoji povezavi z Janezom Batisom (s posredovanjem Berdajsa s Save), sploh ne omenja ne vaške straže ne vaške zaščite, pa tudi ne nobene negativne izjave Lojzeta Hohkrauta v zvezi s tem. Kakšne Hohkrautove ocene prav tako ne omenja v prispevku v LZ/I-1969. Organizacijo s Konja, ki jo imenuje vaška straža, brez vsakega sumničenja prevzame v svojo organizacijo Osvobodilne fronte.²⁰

Gričar prav tako spodbija trditev o ustanovitvi okrajnega odbora Osvobodilne fronte za litijsko območje marca meseca 1942 kot popoln nesmisel (str. 625–626). Poglajen izjavlja, da sta imela z Gričarjem še do pred šestimi leti usklajena mnenja o vseh teh dogodkih, in kar se tiče obstoja tega okrajnega odbora, ne odstopa od svojega mnenja. V LZ/I je o tem poročal tudi Franc Gorenc. Udeležba na sestanku marca 1942 je bila širša, na pripravljalnem sestanku v februarju je bil navzoč tudi Nace Sterlekar, ki je prišel iz kamniškega okrožja.

V tistem času in prej omenjata hrastniški in zagorski okraj v revirskem okrožju tudi Lojze Ribič in Viktor Kovač (Spomini revirskih sekretarjev 1986, str. 44, 65 in 135). Hohkraut je prišel iz revirjev in je bil z njimi tudi pozneje povezan. Septembra 1941 so v njegovi navzočnosti potrdili tudi rajonski odbor Osvobodilne fronte za Sv. Križ (LZ/I str. 308), ko se je udeležil njegovega prvega sestanka. Zakaj bi torej bilo nesmiselno tudi na litijemskem organizirati enako organizacijo. Če se Gričar tega ne spominja, je možno, da se sestanka ni udeležil, saj je bil takrat na terenu že Polde Eberl, marca pa tudi Vili Vresk.³⁰

O dvakratni navzočnosti Sterlekarja na Savi poroča tudi Gričar, toda to naj bi bilo le v Hohkrautovi in njegovi navzočnosti. Pravi, »pogovarjali smo se le o tem, kje kdo od nas dela, nič pa o sodelovanju, saj za to takrat ni bilo še nobene potrebe...« (str. 556). Zakaj pa je potem Sterlekar (instruktor pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Gorenjsko) v takratnih ilegalnih razmerah (tako po nepotrebnem) šel na tako tvegano pot na Savo? Ali samo zato, da bi v gostilni pri Berdajsu malo pokramljal z ilegalcem in članom CK KP Slovenije Lojzetom Hohkrautom, za katerim je bila razpisana nemška tiralica?

Nace Sterlekar v svojem prispevku poroča, da je od januarja 1942 imel nalogo povezati se z Zasavjem, Litijo in revirji. Na Savo je prišel marca 1942, z vlakom iz Jevnice, v spremstvu Franca Gorenca in Franca Zupančiča-Marjana in s ponarejeno izkaznico. S Hohkrautom so se dogovarjali tudi o povezavi s takratnimi kamniškimi in revirsko partizansko enoto.²¹

Okrajni odbor Osvobodilne fronte seveda ni deloval forumsko, ampak med posamezniki. Vodila sta ga Poglajen in Mohorko. Življenjska doba odbora pa tudi sicer ni bila dolga. Prišlo je do izdajstva in v začetku maja so Nemci aretirali pomembne Hohkrautove sodelavce, ki jih je dobro poznal tudi Gričar: Viktorja Potokarja, Staneta Knavsa, Jožeta Mohorka in Franca Gorence. Franc Poglajen pa je odšel k partizanom.

Ko je kmalu potem izgubil življenje tudi Lojze Hohkraut, je tako iz objektivnih razlogov prišlo do zastoja gibanja narodnoosvobodilnega boja na območju proti Litiji in Šmartnem. To območje je prevzel Eberl, toda Gričar pravi (str. 635), da je njemu in Vresku večkrat potožil, da ne more dobiti nikogar na zvezo (niti Gorence), da bi mu pomagal razgibati sicer zavedno litijsko in šmarsko prebivalstvo.

Za začasen zastoj gibanja v Litiji poleti 1942 so bili res opravičljivi razlogi. Toda za prekinitev vse do novembra je treba iskati krivdo tudi pri organizatorjih narodnoosvobodilnega boja v litijskem okrožju. Teren je bil zanemaren, čeprav je gibanje tlelo in ni zamrlo. Zakaj Gričar ni pomagal Eberlu, saj je poznal Berdajsa in Rozino. Če bi organizatorji prišli, bi lahko hitro obnovili prejšnje zveze – tako kot se je zgodilo takoj, ko se je na to območje vrnil Poglajen. Pripeljal je aktivista Eberla in Šlandrovo v samo predmestje Litije. Mladina je bila predana ideji narodnoosvobodilnega boja in željna akcij, teren je naglo oživel, čeprav je organiziranost s strani vodstva še naprej ostala preozka. V dobrem mesecu je stekla akcija za prostovoljni odhod fantov v partizane. Vodili so jo v glavnem isti aktivisti, ki so delovali že v letu 1941: Franc Gorenc, Jože Planinšek, Franc Štok ter še Drago Poglajen, Babi Lindner, Adi Slabe, Fani Okorn, Slavko Pungerčar, Edo Semenič. Isti aktivisti so do avgusta 1943, ko je prišlo do ponovnih aretacij, naredili veliko za narodnoosvobodilni boj. Planinška in Štoka so Nemci ustrelili, več so jih internirali. Zato je nesprejemljivo in tudi nepolitično, da Gričar obsoja druge, hkrati pa kot član vodstva ni samokritičen in objektivni.

Ali Gričar kot vodilni aktivist ni vedel za noben prehod čez mejo razen za tistega, ki se mu ga ni posrečilo organizirati. Moral bi tudi vedeti, da so fantje s tega terena šli v partizane na Dolenjsko, v drugo grupo odredov, Tomšičev bataljon, stiško okrožje. Še preden sta v letu 1943 prišla organizatorja Tone Kimovec-Francoz in Franc Mojskerc-Frenk in na desnem bregu organizirala odbore Osvobodilne fronte, je šlo k partizanom že okrog 40 fantov in jih je precej že tudi padlo (str. 588 in 635).³⁴

Gričar vrže sum na Franca Gorence, češ, kje je bil od julija do septembra 1942, ko je bil izpuščen iz zaporov. Za nas je važno, da ni bilo posledic njegovega zaporov za gibanje narodnoosvobodilnega boja. Njegova zmanjšana aktivnost po zaporu zaradi povečanega nadzora Nemcev, je razumljiva. Dobil pa je tudi posebne obveščevalne naloge, o katerih takrat nismo vedeli nič ne mi ne Gričar. Ponovno so ga aretirali na Koroškem avgusta 1943 ob drugih aretacijah v Litiji. Zaradi trenutne nepazljivosti dveh nemških stražarjev je na Savi ušel z vlaka in uspelo mu je priti k partizanom, kjer je ostal do osvoboditve.

Začasna prekinitev zvez narodnoosvobodilnega boja z Litijo in obratno je po svoje razumljiva tudi zato, ker se je druga grupa odredov po bitki na Jančah umaknila na Dolenjsko in tako takrat ni bilo več konkretne potrebe pomagati partizanski enoti. Medtem ko se je aktivnost na terenu okrepila na levem bregu Save, potem ko je tja marca prišel prvi Štajerski bataljon prav zato, ker so pričakovali prihod druge grupe odredov. Enako lahko ocenjujemo razmere na Tisju decembra 1941. Bataljon ni prišel v prazen prostor. Tu je bila narodna zaščita in tudi prebivalstvo je partizane sprejelo prijazno, po bitki pa je nosilo posledice nemškega maščevanja.

Ponovno razgibanje terena na desnem bregu Save so prinesle patrulje Zasavskega bataljona v začetku 1943, ki so jih vodili: Drago in Tine Poglajen, Tone Koprivnikar, Jože Štok in Janez Petje. Odziv prebivalstva je bil izredno dober. To potrjuje tudi pismo Dušana Kraigherja-Juga CK KP Slovenije z dne 15. januarja 1943:

»Z Litijo že od pomladi ni bilo zveze. Ko smo jo zdaj vzpostavili, smo videli, da so tam kljub osamelosti ostali nekateri odbori povezani, da so celo nabirali za

partizane itd. Na teren, desni breg s centrom v Litiji, smo poslali Lojzko. Po slabem mesecu dela se kažejo odlični uspehi. Npr. mobilizacija, če bo šlo tako po sreči, bo iz tega okrožja v teh dneh prišlo v partizane 40 oboroženih in opremljenih novincev. Iz Litije že prihaja izdatna pomoč. Delo je seveda šele v začetku, toda izgledi so dobri tako na področju OF odborov kot glede dela med delavci. Na vidiku so celo zveze z nemškimi železničarji na železnici od Litije do meje. Lojzka se je razvila v zelo dobro aktivistko...²²

Gričar na straneh 633–634 ocenjuje Albina Jesenška: dvomi o njegovi navzočnosti na sestanku februarja 1942 na Bregu, dvomi o njegovi aktivnosti za narodnoosvobodilni boj v začetnem obdobju, meni, da se Jesenšek na škodo drugih preveč hvali, ugotavlja, da ni docela pojasnjena njegova medvojna dejavnost, in postavlja vprašanje, kje je bil in kaj je počel, potem ko so ga 28. avgusta 1943 izpustili iz zaporov v Begunjah. Pri tem je Gričar uporabil pravo zasliševalno metodo – brez dokazovanja je navrgel nekaj dvomov in sumov in močno škodoval ugledu Albina Jesenška. Kakšen je Gričarjev namen? Ne smemo dopustiti, da bi na tak način pisali v monografiji o narodnoosvobodilnem boju v našem okrožju. Take metode so že doživele ostro družbeno obsodbo.

Albin Jesenšek po vojni ni bil obtožen. V KP Slovenije je bil sprejet maja 1948, ves čas po osvoboditvi je delal kot dober politični delavec. Svojo aktivnost za narodnoosvobodilni boj je opisal v LZ/I in drugih prispevkih, v katerih je s konkretnimi podatki opisal tudi delo drugih svojih sodelavcev in s tem pomagal osvetliti dogajanja v začetnem obdobju Osvobodilne fronte v obmejnem kraju. Bil je v mladinski skupini, ki je zbrala in skrila precej orožja, ki je bilo potem izročeno prvemu in drugemu Štajerskemu bataljonu. Vodil je zaščitno skupino v Kostrevniški dolini, katere člani so v posameznih akcijah delovali izmenično. S sodelavcem Jožetom Berčonom je hodil ilegalno čez mejo v Sv. Križ in na Primskovo. S Tinetom Poglajnom sta odšla tudi v Ljubljano. Razširjali so radijske vesti in osvobodilni tisk. Angažirali so se ob prihodu drugega Štajerskega bataljona in sodelovali z njim. Berčoni in Jesenšek sta vodila bataljon čez mejo. Pri obeh je ostala potem javka za zvezo med prvim in drugim Štajerskim bataljonom, kamor je večkrat prihajal kurir Janko Rode-Ilija. Z njim je trikrat prišel tudi Boris Čizmek-Bor. Spremljala sta ju do javke pri Brađaču v Okrogih, in to oborožena. Zaščitniki so pripravljali počivališče in oskrbo za ponovni prehod bataljona na Bukovici. Redno so se povezovali s sodelavci na Primskovem in aktivistom stiškega okrožja OF Mirkom Pestotnikom prek meje. Poleg drugih akcij je Jesenšek organiziral tudi pobeg družine Viktorja Potokarja. Oboroženi zaščitniki so jo spremljali od doma v Okrogih do Gobnika na drugi strani meje na italijanski strani. Po vsej tej aktivnosti sta bila Berčoni in Jesenšek avgusta 1942 aretirana. Jesenšek je posebej opisal tudi dogajanje v zaporu in kaznilnici Begunje ter kje in kaj je delal, ko je bil izpuščen. Prek njega in Berčona ni prišlo do vdora na škodo narodnoosvobodilnega boja.²³

Gričar zanika organiziranost povesod, kjer ni bil sam zraven. Zelo nerad prizna, da je v začetku 1942 skoraj povsod naletel na dobre pogoje za nadaljevanje svojega dela pri organiziranju Osvobodilne fronte, saj ti kraji niso mogli biti hermetično zaprt prostor in neobčutljivi za dogajanja v takratnem usodnem času. Po nacistični propagandi, kaj vse bo ljudstvu prinesel Hitler, je zelo hitro prišlo obdobje streznitve, večina prebivalstva se je že opredelila za idejo narodnoosvobodilnega boja. Toda Gričar brez zadrege tudi na strani 638 zapiše:

»Ko sem prišel v okolico Moravč in v Zasavje, sta bila oba predela politično in organizacijsko glede Osvobodilne fronte nedotaknjena.« Da ni bilo tako, pričajo njegovi zgodnejši prispevki in celo iz njegovih sedanjih spominov lahko razberemo, da so ga sprejemali že prej med seboj povezani posamezniki in da so zbrali skupine, iz katerih je Gričar organiziral odbore Osvobodilne fronte. Beja ga je povezal z Berdajsom, Berdajs z Batisom, ta ga je peljal h Kresu in Pavlihu. Pavliha ga je predstavil Ribiču in ta je izjavil: »Če ne bi bilo Toneta, bi opravil s teboj zelo na kratko.« Ali ni to dokaz, da so te povezave živele že prej. Iz povojne korespondence

in izjav je razvidno, da sta bila Ribič in Smrkolj povezana že leta 1941. Skupaj sta delala na cesti, skrivaj zbirala orožje in širila osvobodilni tisk ter se sestajala z drugimi domačini. Toda tudi pri tem Gričar trdi, da mu ni nihče nič povedal, da za Osvobodilno fronto ni bilo tam nikogar pred njim, in nosilca spomenice 1941 Smrkolja mimogrede proglasi za skrivača (str. 638).²⁴

Poleg Franca in Jerneja Udoviča ter Lovra Gradiška je bil Martin Smrkolj že poleti 1941 povezan z aktivisti Osvobodilne fronte iz Dolskega. Skupaj z bratom Janezom je prevažal čez Savo pošto Osvobodilne fronte iz Ljubljane. Zbiral je orožje in ga izročil borcem Mengeško-moravške čete. Dne 22. avgusta 1941 se je priključil tej četi in tako postal prvi partizan iz Zasavja. Skupaj z drugimi borci je doživljal usodo te čete, se udeleževal akcij na kamniškem območju, v Poljanski in Selški dolini. Bil je udeleženec dražgoške bitke. Po vrnitvi na kamniško območje je postal spremljevalec in vodnik instruktora pokrajinskega komiteja za Gorenjsko Naceta Sterlekarja-Jožeta. Pri sabotažni akciji v Lukovici si je trajno poškodoval hrbtenico. Zdravljenje je bilo razlog za njegovo začasno odsotnost, nikoli pa ni prišlo do prekinitve njegovega dela. Vodil je Sterlekarja na sestanke po zasavskih krajih. Februarja 1943 so ju v gozdu pri Cirkušah podnevi napadli orožniki z Vač in ju ločili. Sterlekar je padel v globel, si polomil rebra in si hudo poškodoval pljuča. Smrkolj se je vrnil ponj, ga nezvestnega odnesel v skrivališče, nato pa poiskal zakonca Prestor ter Milana Garantinija, da so ga prevzeli v nego. Enajstega marca 1943 je bil tudi sam ranjen v trebuh. Zdravil se je v različnih okoliščinah, pa tudi v vlažnih bunkerjih in zemljankah. Po kapitulaciji Italije so ga poslali na Dolenjsko, kjer je v bolnici Kandiji pri Novem mestu doživel bombardiranje in potem ofenzivo. V tistem času je postal bolničar. Smrkolj je napisal poročilo o svojem delu in o akcijah, ki se jih je udeleževal v sodelovanju z domačimi aktivisti, in v zvezi z bratom Janezom, ki je dne 20. julija 1944 padel na domačem pragu.²⁵ Prvi simpatizerji narodnoosvobodilnega gibanja na Moravškem so bili Renato Jerič, Tone Cerar in njegov brat Ciril, Rudi Klopčič, Anton Jerič in Valentin Brodar. Pred prihodom Eberla in Gričarja v februarju 1942 so se v letu 1941 lotevali sabotažnih akcij, prek Martina Vojske so s hrano, orožjem in strelivom pomagali radomeljski partizanski skupini in Mengeško-moravski četi, ki sta se zadrževali na tem območju. Zaradi navedenih aktivnosti na Moravškem so že v letu 1941 izgubili življenje Valentin Brodar (umrl septembra v taborišču), Anton Jerič in Alojz Zajc (ustreljena). Za svoje delo je Renato Jerič dobil spomenico 1941. Torej ne more biti res, da v letu 1941 na Moravškem ni bilo gibanja Osvobodilne fronte.²⁶

Leta 1952 je v Litiji izšla brošura Jožeta Župančiča Zasavje v plamenih. Bila je prvi poskus zbiranja podatkov na temo narodnoosvobodilnega boja. Čeprav jo je avtor pripravljajl z najboljšim namenom, vemo, da je v njej precej netočnosti. Gričar se pritožuje, da ga avtor ni povabil k sodelovanju, toda o Gričarju je v brošuri precej podrobnih podatkov, ki se zelo ujemajo z Gričarjevimi podatki v Spominih.

Podatek v tej brošuri, da je bil 18. oktobra 1941 na Grbinu ustanovljen okrožni odbor Osvobodilne fronte za litijsko okrožje z udeležbo Lojzeta Hohkrauta, v Litijskem zborniku NOB I/1969 **ni bil ponovljen** (podčrtali podpisani), to pa pomeni, da je bil presežen. Vsebina spominske plošče na Gorenčevi hiši tega podatka ne vsebuje več in je popravljena tako, da ustreza resnici. O tem smo obvestili Gričarja na sestanku 9. decembra 1987. Prav tako smo ga obvestili, da je občinska konferenca SZDL v Litiji sprejela pobudo, da bodo ob prvi priložnosti po Lojzetu Hohkrautu poimenovali pomembnejšo ulico ali objekt. Kljub temu Gričar v Kritičnem pogledu na nekatere zapise o dogajanju v litijskem okrožju tega ni upošteval.

Povedati je treba, da je bila po Hohkrautu imenovana prva večja partizanska enota, tj. Zasavski bataljon, že leta 1943. Menimo, da je bataljon delal čast njegovemu imenu. Bil je eno izmed jeder bodočega Kamniško-Savinjskega odreda in poznejše Šlandrove brigade. V teh enotah so bili številni borci z litijskega območja. Znano je tudi, da je občina Litija po vojni na Cvetežu, kjer je Hohkraut padel, postavila spomenik. Gričar prav tako ni upošteval podatkov iz nemškega dokumenta, iz katerega je razvidno, da

se je Hohkraut ustrelil 1. junija 1942, ko ga je ranjenega našla nemška varnostna policija, in da na Vačah ni bil prepoznan, marveč ga je na podlagi razposlanih fotografij iz Trbovelj gestapo v Mariboru napačno identificiral za Borisa Čižmeka-Bora. Podatke o tem je objavil že Lojze Požun v knjigi Trbovlje v NOB 1941–1942, Trbovlje 1986, str. 478.

Zaradi Gričarjeve pritožbe pri predsedniku Republiškega odbora Zveze združenj borcev NOV Slovenije in pri sekretarju CK KP Slovenije, da pri Borcu zavlačujejo z objavo njegovih Spominov in da je v dosedanjem osnutku gradiva za monografijo litijskega okrožja prevelik poudarek na osvobodilni dejavnosti v Litiji, zapostavljeni pa so okoliški kraji, zlasti tako imenovani levi breg Save, je predsednik zgodovinske komisije pri CK KP Slovenije Ivan Križnar pripravil pogovor nekaterih članov litijskega okrožnega odbora. Sestanka se je udeležila tudi predsednica Koordinacijskega odbora aktivistov nekdanjih okrožij Osvobodilne fronte pri Republiški konferenci SZDL Lidija Šentjurs. Oba sta nam s širšimi pogledi pomagala razčiščevati konkretna sporna dejstva.

Poudarili smo našo željo, da bi monografija zajela vso dejavnost narodnoosvobodilnega boja, pravično in objektivno, povedali smo, da smo v zamudi s pripravo monografije iz objektivnih razlogov, da ne oporekamo Gričarjevemu delu v nekdanjem litijskem okrožju, da ne ugovarjamo objavi njegovih Spominov v Borcu, marveč jo celo pozdravljamo, da pa ugovarjamo nekaterim njegovim ocenam časa, ko še ni bil navzoč na terenu, kakor tudi njegovim ocenam nekaterih aktivistov in borcev, ki so žaljive.

Gričar je na sestanku izjavil, da se mu zdi vse manj sporno, da se v delovanje v letu 1941, dokler sam ni bil fizično navzoč na terenu, ne bo vtikal, da se mu zdijo stvari okrog vaške zaščite razčiščene, da sprejema izjave za leto 1941, posebej s pojasnilom, kako je potekalo snovanje organizacije, da se zaveda, da celoten njegov prispevek v monografiji ne bo mogel biti objavljen, zato se je odločil za objavo Spominov.²⁷

Toda pri objavi Spominov je vse ostalo po starem. V dodatku na strani 639 našteje kot sestavni del Spominov še nekaj prispevkov in razumeti je, da tudi vsebino pogovora pri zgodovinski komisiji šteje za potrditev svojih Spominov in Kritičnega pogleda na nekatere zapise o dogajanju v litijskem okrožju.

Narodnoosvobodilno gibanje v nekdanjem litijskem okrožju se je razvijalo od simpatizerjev, zaupnikov in sodelavcev Osvobodilne fronte in komunistične partije, prek preprostih spontanah skupin, ki so se med seboj povezovale in trojk vaške oziroma narodne zaščite do vaških, krajevnih in medkrajevnih odborov Osvobodilne fronte (ki jih opisuje Gričar) in okrajnih odborov Osvobodilne fronte ter narodnoosvobodilnih odborov v letu 1944. V sklepnem obdobju pa je gibanje narodnoosvobodilnega boja v naših krajih – zaradi vdora nemških, domobranskih in belogardističnih enot – zopet prešlo v prvobitne oblike narodnoosvobodilnega boja iz leta 1941.

Značilnosti nekdanjega litijskega okrožja sta bili prehodno ozemlje in povezovanje narodnoosvobodilnega boja med Dolenjsko in Štajersko, tj. s severno Slovenijo. To je prikazano v tematskem zborniku Partizanski koridor, ki smo ga pripravili in ga je založila Partizanska knjiga, leta 1988, obravnava pa širok pas prehodov čez ovire: reko Savo, železnico, nemško-italijansko mejo (ki je ostala tudi po kapitulaciji Italije) in več cest, ki jih je partizanska organizacija premagovala sleherni dan štiri dolga okupatorska leta. V vsebini tega tematskega zbornika je mogoče najti veliko zanimivih podatkov o prehodih čez vse te ovire, o kurirjih, vodilnih aktivistih, borchih, beguncih, partizanskih novincih, zaveznških oficirjih in rešenih pilotih ter celo nemških ujetnikih. Mogoče je prebrati pričevanja o osebnih doživetjih tako brodnikov, kurirjev kot tistih, ki so te ovire premagovali tudi v najhujših razmerah. zasluge za uspešno delovanje te dejavnosti pa so imele partizanske enote, politični aktivisti in nadvse požrtvovalno prebivalstvo teh zasavskih krajev nekdanjega litijskega okrožja.²⁸

Litija, dne 7. decembra 1988

V GRIČARJEVIH SPOMINIH SO ŠE NEKATERE DRUGE NETOČNOSTI:

– Lojzka Šlander-Vera je Vera Šlander-Lojzka (str. 550); Franc Strmljan ni z Brega ali Konja, ampak iz Tenetiš (str. 550); dr. Boštjan Dolanc je dr. Jože Dolanc-Boštjan (str. 596); Franc Remic-Lovec je Ivan Remic-Lovec (str. 581); Strlekar je Nace Sterlekar-Jože (str. 584 in dr.); Martin Smerkolj je Martin Smrkolj (str. 637); Franc Gorenjc je Franc Gorenc (str. 577).

– Dr. Jože Dolanc-Boštjan takrat še ni bil na Moravškem. V partizane je prišel 27. aprila 1944 in trajalo je nekaj časa, da je prišel na Moravsko ter začel delovati na področju zdravstva (str. 596).

– Milan Garantini je bil na pogovoru z Gričarjem v gozdu Boršt dne 17. marca 1942. Tja ga je napotil Ivan Beja (str. 557).

– Milan Garantini je bil aretiran dne 29. avgusta 1942, skupaj z Alojzom Molkom iz Tirne. Garantini je z železniške postaje Sava ušel kljub stalni budnosti stražarjev, ki ga niti za trenutek niso pustili samega (str. 573).

– Ivan in Ljudmila Peterlin sta bila aretirana 30. avgusta 1942 (str. 573).

– Ivan Peterlin nikoli ni bil pri raztrgancih v Ponovičah. Življenja ni izgubil niti 3. aprila niti avgusta, ampak februarja 1943 (str. 574).

– Franc Juvan iz Klenka pri Vačah je bil komandant postojanke belih na Vačah in ni padel v boju s partizani, marveč so ga partizani ujeli pri Ribčah, ko je hotel pobegniti s kolesom (str. 588).

– Gvido Učakar je prišel iz ujetništva jeseni 1942. Tone Cerar ga je takoj vključil v odbor Osvobodilne fronte, toda nikoli ni bil referent za mobilizacijo, marveč za kulturno-prosvetno delo. Zelo se je izkazal pri organiziranju mitingov. Za to delo je bil zadolžen tudi v rajonskem odboru Osvobodilne fronte leta 1944 (str. 584).

– Rajonski odbor Osvobodilne fronte je bil obnovljen avgusta 1942. V začetku januarja 1944 pa je Nace Sterlekar-Jože imenoval rajonski komite KP Slovenije Moravče. Njegov sekretar je bil Stanislav Karo-Simon, ne pa Renato Jerič-Ambrož (str. 589).

– Na strani 579 Gričar piše, da so bili na litijskem območju člani KP Slovenije le Eberl, Vresk in Gričar, nekaj pa jih je bilo tudi v bataljonu. Če gre za avgust, je bila tam le Moravska četa. Če je mišljen prvi Štajerski bataljon ali pozneje Zasavski, pa je članov vsekakor bilo precej.

– Januarja 1944 niso mogli dobiti navodila, naj pripravijo zadostno število skrivališč za ranjence, saj takrat za prihod XIV. divizije ni vedel niti štab IV. operativne cone (str. 595).

– Rečeno je, da iz revirjev ni bilo nikogar na dešenski konferenci. V resnici je bil navzoč Lojze Ribič in prav na njej so ga imenovali za sekretarja komiteja KP Slovenije za revirsko okrožje (str. 582).

– Gričar se ne spominja navzočnosti Lojzeta Ribiča, obenem pa ugovarja pričevanju Toneta Cerarja iz Moravč o njegovi navzočnosti in navzočnosti Staneta Cerarja iz Krašc prvi dan konference. Oba je kot posebno prizadevna člana Osvobodilne fronte na Moravškem Gričar sprejel za kandidata partije avgusta 1942 (str. 580). Cerar se spominja, da ga je na konferenco povabil Dušan Kraigher-Jug.

– Gričar poroča (str. 582), da je Dušanu Kraigherju-Jugu predlagal hišo Vinka Ribiča-Osoleta, kjer bi priredili zelo pomembno posvetovanje. O tem sta obvestila tudi gospodarja in gospodinjo. Osole ni bil član partije.

– Po podatkih Naceta Sterlekarja-Jožeta je Dušan Kraigher-Jug zadolžil Ivana Kozmelja-Gustlja (prejšnji komisar Moravske čete), naj obvesti Savinjščane o konferenci v Dešnu. Kozmelj je na poti 11. februarja 1943 padel in Savinjščani morda niso bili obveščeni – udeležili se niso.

– Dešenska konferenca je bila 2. in 22. februarja 1943 in ne od 17. do 19. februarja 1943 (str. 583).²⁹

- ¹ Sestanki: predsedstva OO ZZB NOV Litija 9/9-1988; Zgodovinske komisije OO A OF Litija 12/9-1988; sekretariata OO A OF Litija 22/9-1988 in 21/11-1988; aktiva komunistov borcev NOV občine Litija 5/10-1988.
- ² V spominih 1961 Jože Gričar-Metod navaja podatek, da je Eberl nekako v polovici januarja 1942 prišel iz revirskega okrožja v litijsko (str. 6).
- ³ V dnevniku za 7. januar 1942 Rudi Knez-Silas omenja zvezo s Tono in Lojzetom nekje pri Trojanah ali Podlipovci (mišljena sta verjetno Tončka Čeč in Lojze Hohkraut).
- ⁴ Jože Planinšek je bil povezan z Venom Tauferjem na Doleh, ta pa je bil povezan z Jožetom Rusom v Ljubljani, ki je bil med ustanovitelji OF.
- ⁵ Izjava v arhivu OO A OF Litija.
- ⁶ Seznam imen v arhivu OO A OF Litija.
- ⁷ Izjava B. Čizmečka v arhivu OO A OF Litija.
- ⁸ Izjava D. Kvedra v arhivu OO A OF Litija.
- ⁹ Zapisnik v arhivu OO A OF Litija.
- ¹⁰ Izjava L. Ribiča v arhivu OO A OF Litija.
- ¹¹ Izjavi S. Kraigherja v arhivu OO A OF Litija.
- ¹² Organizatorji KP Slovenije iz Zagorja so tudi pred vojno imeli nalogo posegati na litijsko področje, zlasti so se povezovali domačini krojači, ki so delali v delavnici komunista Petra Adlešiča v Trbovljah (vir: zapisnik pogovora pri zgodovinski komisiji CK ZK Slovenije z dne 10. novembra 1987, v arhivu OO A OF Litija).
- ¹³ Izjave: Milke Knavs-Čamer, V. Potokarja, A. Ankona, J. Dernovška, L. Lovšeta, J. Ocepka, E. Smuka, T. Potokarja, M. Sterlekarja, J. Vehovca, D. in H. Potokar, F. Udoviča in M. Zlatnarja v arhivu OO A OF Litija.
- ¹⁴ Pravilni datum smrti L. Hohkrauta je 1. junij 1942.
- ¹⁵ V dnevniku za 9. marec 1942 Rudi Knez-Silas piše: »Sergi, Stevo, Kmet, Lojz, Fric, Štefka, Silas, Tona razgovor o delu Stajerske – Štefka dobro organizira.« Ta imena verjetno pomenijo: Segi-Sergej Kraigher, Stevo-Štefan Žnidarič, Kmet-Jože Letonja, Lojz-Lojze Hohkraut, Fric-Fric Keršič, Štefka-Cvetka Praprotnik, Silas-Rudi Knez, Tona-Tončka Čeč. Razgovor je verjetno potekal tik pred pokrajinsko partijsko konferenco v Rogaski Slatini.
- ¹⁶ V Spominih na str. 566 Gričar poroča, da je njega in Vreska Kraigher sprejel v partijo takoj po Hohkrautovi smrti. Kraigher pa v izjavi z dne 4. septembra 1986 trdi, da je Gričarja sprejel še ko je bil Hohkraut živ in na njegov predlog pred njegovo smrtjo konec maja 1942.
- ¹⁷ Zbornik dokumentov VI/2 in 3; arhiv OO A OF Litija.
- ¹⁸ Pismo D. Kraigherja-Juga CK ZK Slovenije 15/1-1943 (kopija); dodatni prispevek za monografijo 1988 J. Gričarja-Metoda, oboje v arhivu OO A OF Litija.
- ¹⁹ Izjava J. Batisa v arhivu OO A OF Litija.
- ²⁰ O organiziranju narodne zaščite govori Rudi Knez-Silas v dnevniku za 13., 20. in 31. januar; 2., 8. in 20. februar ter 24. marec 1942.
- ²¹ Prispevek N. Sterlekarja za monografijo v arhivu OO A OF Litija.
- ²² Kopija pisma D. Kraigherja-Juga v arhivu OO A OF Litija.
- ²³ Prispevki A. Jesenška in F. Poglajna v arhivu OO A OF Litija.
- ²⁴ Prispevki M. Smrkolja ter izjave Jožeta in Neže Ribič v arhivu OO A OF Litija.
- ²⁵ Iz prispevkov M. Smrkolja v arhivu OO A OF Litija.
- ²⁶ Izjave T. Cerarja in R. Jeriča v arhivu OO A OF Litija.
- ²⁷ Zapisnik z dne 10/11-1987 pri zgodovinski komisiji CK ZK Slovenije, v arhivu OO A OF Litija.
- ²⁸ Glej tematski zbornik Partizanski koridor, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1988.
- ²⁹ Dnevnik Rudija Kneza-Silasa, kopija v arhivu OO A OF Litija.
- ³⁰ Pojem »okrajni komite« najdemo tudi pri imenu Čeč Tončka v Enciklopediji Slovenije II/1988, str. 106, ki je bila v letu 1941 sekretarka okrajnega komiteja KPS za Zagorje.
- ³¹ Prispevek S. Kraigherja v Spominih revirskih sekretarjev, Trbovlje, 1987, str. 6, in knjigi L. Požuna Trbovlje v NOB 1941-1942, str. 213, Trbovlje 1986.
- ³² Dokumente je ponarejala samo dokumentna tehnika CK KPS v Ljubljani.
- ³³ Tone Tomšič je bil aretiran 9. decembra 1941 v Ljubljani.
- ³⁴ Pregled padlih je v arhivu OO A OF Litija.
- ³⁵ Glej istotam na strani 152 navedbo: »Proglas s pozivom na upor sta prav tako izdala pokrajinski komite KPS in pokrajinski odbor Osvobodilne fronte za severno Slovenijo.« (Vir: Dokumenti ljudske revolucije, knj. 1, dok. št. 64, 66 in 70).

NA PRISPEVEK JOŽETA GRIČARJA-METODA IZ LETA 1984 TER SPOMINE IN KRITIČEN POGLED NA NEKATERE ZAPISE O DOGAJANJU V LITIJSKEM OKROŽJU IZ LETA 1988 SO V ARHIVU OO A OF LITIJ PISNE PRIPOMBE NASLEDNJIH TOVARIŠEV: DR. JANEZA BATISA, SERGEJA KRAIGHERJA, LOJZETA RIBIČA, DANICE RIBIČIČ IN MITJA RIBIČIČA TER HILDE BOLE, TONETA CERJA, MILANA GARANTINIJA, ALBINA JESENŠKA, FRANCA POGLAJNA (GLEJ TUDI GLASILO OBČANOV LITIJ ZA DECEMBER 1988 IN JANUAR 1989), MARTINA SMRKOLJA IN JOŽETA STOKA.

Škof dr. Rožman v družbi z Leonom Rupnikom in Erwinom Rösenerjem ob prisegi domobrancev na stadionu za Bežigradom, 20. aprila 1944

FRANCI STRLE

ODGOVOR NA OBTOŽBE ŠKOFA LENIČA

(Mladina 1988, številka 54)

ŠKOF ROŽMAN NE ZASLUŽI NOBENIH ČASTI¹

V Mladini št. 54 z dne 30. decembra 1988 ste objavili intervju Alenke Cotič z ljubljanskim škofom Stanislavom Leničem, ki ste mu dali naslov: Škof Rožman je bil velik Slovenec. Za ta naslov je mogoče reči najmanj to, da je provokativen in neutemeljen. Moralno sodbo o tem, kakšen Slovenec je bil škof dr. Gregorij Rožman, bo morala izreči slovenska zgodovinska znanost, že zdaj pa je jasno, da bo ta sodba mnogo hujša od rabsodbe vojaškega sodišča, ki še ni imelo vseh dokazov, da bi mu lahko strožje sodilo. Od takrat so prizadevni arhivski delavci v zaplenjenih in tujih arhivih izbrskali marsikaj takega, kar škofu Rožmanu ne dela časti.

Medvojni škofijski tajnik Stanislav Lenič trdi, da je bil škof Rožman po krivici očrnljen. Namiguje, da je moral Rožman s fašističnimi oblastniki sodelovati po sili razmer, torej proti svoji volji. Toda Rožmanov nasmešek s fotografije, ki vam jo pošiljam v objavo, dokazuje prav nasprotno, da se je namreč v družbi največjega rablja slovenskega naroda Erwina Rösenerja prav prijetno počutil, mnogo bolje od razvpitega generala Leva Rupnika, ki je ob svojem velikem esesovskem šefu videti kakor prava pokveka.

Sicer pa se je škof Lenič zapletel v protislovje in med dokazovanjem Rožmanove nedolžnosti zanikal samega sebe. Izpovedal je namreč tudi tole: »Rožman je vedel, da je v OF prevlada komunistov in vedel je tudi za njihove namene. To ni bila zgolj nacionalna osvoboditev, kar je bilo njihovo glavno geslo, s katerim so pridobivali narodno zavedne ljudi, ampak je bila tudi komunistična revolucija, ki jo je dobro poznal iz poročil iz Rusije, saj smo imeli po vatikanski strani morda najboljše podatke o tem, kaj se je tam pod Stalinom dogajalo.«

Ta Leničeva izjava ne potrebuje dodatne razlage, čeprav zbuja dvom, ali je zares mogoče OF in slovenske komuniste enačiti s Stalinovo strahovlado. Videti je, da iz škofa Leniča govori zakrknjeno protikomunistično sovraštvo, ki bi ga pošten človek še razumel, če bi tekla beseda samo o ravnanju z duhovniki v zaporih po osvoboditvi. Toda Lenič hoče prikazati, da je bil dr. Gregorij Rožman po krivem razglašen za narodnega izdajalca, pri tem pa ima zelo slab spomin. Pozablja namreč, da je največ dokazov o Rožmanovem protinarodnem ravnanju najti prav v Slovincu, Slovenskem domu in drugih verskih ali klerikalnih časopisih.

Iz Leničevih navedb bi nepoučen človek sklepal, da je škof Rožman odklanjal OF samo zaradi vodilne vloge komunistov v njej. V resnici je po prevzemu ljubljanske škofije začel najprej obračunavati z naprednimi strujami v slovenskem katoliškem taboru, s krščanskimi socialisti in križarji Kocbekovega kova, ki niso imeli nobene zveze z marksizmom ali pa so ga celo odklanjali. Za dosego tega namena je prof. dr. Lambert Ehrlich dobil nalogo, naj začne skrivaj zbirati okoli sebe zvesto in udarno jedro, sestavljeno iz revnih in od klerikalnih gospodarskih ustanov povsem odvisnih študentov ter ga previdno in preudarno vzgaja za čas, ko bo njegov nastop potreben. Tako je na ljubljanski univerzi začelo nastajati klerofašistično gibanje Stražarjev, ki so udarili že leta 1932. Najprej so križarjem odvzeli katoliško študentsko društvo Zarjo, potem pa se je Ehrlichova elita spravila na Borbo. Treba pa je bilo zavzeti še Danico. Ker so bili Stražarji za to nalogo prešibki, je škof dr. Gregorij Rožman julija 1933 ustanovil še Mladce Kristusa kralja, in sicer kot dijaško Katoliško akcijo. Z

njihovim nastopom je padla tudi Danica. Toda Ehrlichovi Stražarji in Rožmanovi Mladci so se na uvedbo slovenskega fašizma šele pripravljali; iz njihovih vrst je med vojno izšlo največ zagrizenih voditeljev bele garde, domobranstva in črne roke.

Škof Rožman je bil najpomembnejši pobornik agresivnega političnega klerikalizma na Slovenskem. Zavzeto je uresničeval papeževo okrožnico *Quadragesimo anno*, ki jo je 15. maja 1931 izdal Pij XI, avtor lateranske pogodbe med Mussolinijem in Vatikanom in velik pobornik prijateljstva s fašizmom. Bistvena papeževa zahteva je bila, da mora prenehati razredni boj, delavci in delodajalci pa se morajo združiti v poklicne samoupravne korporacije, ki sta jih propagirala fašizem v Italiji in nacizem v Nemčiji, češ da bo mogoče le z njihovo pomočjo ustvariti pravi socialni red. Na krščanske socialiste v Jugoslovanski strokovni zvezi se je začel hud pritisk, dokler jim ni sredi leta 1940 škof Rožman izrekel javne obsodbe, ki je v resnici pomenila izobčenje iz katoliške skupnosti. S profesorjem Edvardom Kocbekom pa je škof Rožman obračunal že 2. avgusta 1937, in to zaradi njegovega Premišljevanja o Španiji. Enako usodo je doživela tudi ugledna katoliška revija *Dom in svet*, ki je Kocbekovo pisanje objavila.

Čisto drugače se je škof Rožman obnašal do italijanske okupacijske oblasti. Že 20. aprila 1941 se je poklonil fašističnemu visokemu komisarju Emiliju Grazioliju, čeprav bi moral vedeti, kako je na sežanskem Krasu zatiral primorske Slovence. O tem sem nekaj vedel celo jaz, ki ob prihodu italijanske vojske čez rapalsko mejo nisem dopolnil niti štirinajst let. Štirinajst dni pozneje (ob ustanovitvi Ljubljanske pokrajine in njeni priključitvi h kraljevini Italiji) se je pridružil slavospevom, ki sta jih Mussoliniju in italijanski kulturni superiornosti zapela klerikalni Slovenec in liberalno Jutro. V Škofijski list je med drugim zapisal: »Hvaležni smo Bogu, ki je Voditelju Velike Italije navdihnil misli velikodušne pravičnosti in uvidevne modrosti, s katero je Njegovemu Veličanstvu... predlagal ustanovitev Ljubljanske pokrajine...« Te besede so potem brali duhovniki z vseh prižnic v cerkvah po Dolenjskem in Notranjskem, objavilo pa jih je tudi vse tedanje nabožno časopisje.

Podobno je ravnal ob prihodu nemških okupatorjev, ko je 15. septembra 1943 dr. Friedrichu Rainerju za načelnika okupatorske pokrajinske uprave v Ljubljani predlagal slovenskega izdajalskega generala Leva Rupnika. Dokaz, da bodo novi okupatorji ščitili interese katoliške vere, je videl že v tem, da je dr. Friedrich Rainer obiskal ljubljansko škofijo in si ogledal ljubljansko stolnico, pa čeprav so Nemci večino katoliških duhovnikov s Štajerskega leta 1941 izgnali. Najhuje se je škof dr. Gregorij Rožman umazal s svečano mašo, ki jo je bral na Hitlerjev rojstni dan 20. aprila 1944 kot uvod v domobransko prisego. Škofu Rožmanu tega vendar ni bilo treba storiti, saj ni bil vojaški kurat, tem bolj ker domobranci niso prisegli pred razpelom, ampak na meč. Toda očitno je menil, da mora s svojo udeležbo pri prisegi razvneti bojevitost nove slovenske izdajalske vojske, ki je nato po Barju in okoli Grosupljega vneto pobijala vse, kar je dišalo po partizanstvu, tudi dekleta in matere nedoraslih otrok. Prav ta sramotna prisega Hitlerju je bila za domobrance ob koncu vojne usodna. Ne bom se zmotil, če zapišem, da so jih Angleži prav zaradi nje izročili zmagovitim partizanom, ki so jim potem sodili, tako pač, kakor so sodili drugi evropski narodi svojim izdajalcem.

Ob tem je treba odgovoriti na vprašanje, kdo je sploh organiziral obe slovenski kvizlinški vojski, belo gardo, katere uradno ime je bilo *Milicia volontaria anticomunista* (prostovoljna protikomunistična milica), in slovensko domobranstvo, ki je bilo sestavni del nemške SS.

Zgodovinar Franček Saje, ki se je dokopal do najbolj tajnih dokumentov ljubljanske škofije, trdi, da je to delo opravila katoliška cerkev pod vodstvom škofa Rožmana,

¹ Neokrnjeno besedilo, ki ga je avtor izročil uredništvu Mladine 6. januarja 1989 po objavi pogovora Alenke Cotič s Stanislavom Leničem (*Škof Rožman je bil velik Slovenec*). Uredništvo Mladine je odgovor skrajšalo brez soglasja avtorja.

kajti klerikalna stranka je leta 1941 razpadla in ni imela več svojega aparata, da bi kaj takega lahko storila. Že pred vojno vzgojeni klerofašistični privrženci so potrebne napotke dobili na posebnem tečaju Katoliške akcije v ljubljanskih Križankah, ki so se ga udeležili tudi trije sodelavci VOS. Drugo organizacijsko delo je potekalo skozi župnišča in s pomočjo tajnih emisarjev, kakršna sta bila dekan Matija Škerbec in kaplan Tone Duhovnik. Seveda pa ta prizadevanja niso mogla obroditi sadu, dokler je bila Osvobodilna fronta močna. Treba jo je bilo najprej oslabiti z ovajanjem njenih pristašev pri italijanskih policijskih in vojaških oblasteh, o čemer je bila VOS na tekočem. S tem grdim delom so začeli Stražarji na čelu s prof. Lambertom Ehrlichom, ki je Italijanom izročil tri spomenice, zaradi česar ga je posebno sodišče OF obsodilo na smrt, ki so jo vosovci izvršili 26. maja 1942. Toda sezname sodelavcev OF so naredili tudi po župniščih. Dokazi o takih seznamih so se ohranili za župnišča v Sostrem, Bizoviku, na Dobrovi, v Begunjah pri Cerknici, Novi vasi na Blokah in v Starem trgu pri Ložu, dokazi za ovaduško delo v korist italijanske vojaške obveščevalne službe pa so na voljo za župnike Mihaela Perčiča iz Ljubljane, Jožefa Klopčiča z Dobrove, Ignaca Kunstlja z Rakitne, Janeza Klemenčiča z Iga, Cirila Milavca iz Želimljega, Janeza Zupančiča iz Malih Lipljen, Ignacija Skobeta z Roba, Franca Kumpestarja od Sv. Gregorja, Viktorja Turka iz Begunj pri Cerknici, Antona Hrena iz Nove vasi na Blokah, Franca Presetnika iz Starega trga pri Ložu in Franca Cerkovnika iz Šentjerneja ter za kaplane Alojza Kočarja iz Ljubljane, Leona Kristanca od Sv. Gregorja, Viljema Savellija iz Starega trga ob Kolpi in za salezianca dr. Franca Blatnika z Rakovnika v Ljubljani oziroma iz Novega mesta.

Toda poglavitno delo za ustanovitev belogardističnih vaških straž je bilo propagandnega in organizacijskega značaja. Vanj so bili vpreženi z redkimi izjemami tako rekoč vsi duhovniki ljubljanske škofije. Navedba škofa Leniča, da je ob koncu vojne na Koroško zbežalo približno 200 duhovnikov iz ljubljanske škofije, bo kar držala, s tem da so zbežali le tisti, ki so bili splošno znani kot organizatorji belogardističnih vaških straž ali sodelavci obeh okupatorjev, mnogi prikriti sovražniki OF pa so ostali. Po nastopu prvih belogardističnih tolp in odkritju treh kaplanov kot njihovih organizatorjev, ki so bili pri Sv. Vidu (Žilce) Franc Pezdir, v Loškem potoku Leopold Puhar (ta dva so partizani samo posvarili, nakar sta pobegnili iz njihovega osvobojenega ozemlja) in Vinko Kastelic v Šentjerneju (tega so 30. junija 1942 obsodili na smrt in ustrelili), so bili duhovniki namreč bolj previdni, predvsem pa so sklenili z organizacijo bele garde počakati do velike italijanske ofenzive. Ko se je bela vojska jeseni leta 1942 le razmahnila, je škof Rožman tudi osebno posredoval pri visokih italijanskih poveljnikih, naj vaškim stražam dajo boljše oborožitev in naj vendar z odločno akcijo iztrebijo partizane.

Kolikšno skrb je škof Rožman posvečal organizaciji belogardističnih vaških straž, je mogoče sklepati tudi iz tega, da so v vodstvu Slovenske legije delovali kar štirje kaplani: Andrej Križman, Tone Duhovnik, Henrik Goričan in Franc Malovrh-Breznik (ki je bil v septembru 1943 celo komandant belogardistične brigade Krim v turjaškem gradu) in da je imenoval za belogardistične kurate kar 16 duhovnikov. To so bili: kaplani Anton Šinkar, Alojz Sterle, Franc Kupljenik, Peter Križaj, Franc Kunstelj, Jakob Mavec, Jožef Šolar, Franc Šeškar, Štefan Pintarič, Ivan Dolšina, Štefan Kraljič, Ivan Jenko, Ivan Lavrih, Franc Frölich ter župnik Viktor Turk in teološki profesor dr. Ignacij Lenček. Za razliko od italijanskih vojaških kuratov so bili oboroženi, kar je bilo v nasprotju s cerkvenim zakonikom. Po vsem tem ni čudno, če so partizani Prešernove brigade na Turjaku zajeli kar 25 duhovnikov in bogoslovcev, ki so jih našli zazidane v skritem prekatu vinske kleti.

Tudi vojščake za slovensko domobransko legijo so nanovačili predvsem dušni pastirji, pri čemer je sodelovala celo večina tistih 24 duhovnikov, ki jih je izvršni odbor OF pomilostil in ki so 23. septembra 1943 podpisali splošno znano spokorniško izjavo, s katero so obljubili lojalnost do OF, pa tudi Ludvik Tomazin, Boris Femc in drugi belogardistični duhovniki, ki so podobno izjavo podpisali pozneje. Največ borcev za

ново klerofašistično vojsko pod Rösenerjevim poveljstvom je zbral dekan Karel Škulj prek tako imenovane Kmečke pisarne v Ljubljani, ki naj bi podpirala begunske družine z Dolenjskega in Notranjskega. Pomagala jim je sicer res, toda to pomoč je bilo treba odslužiti v bojih s partizani.

Udeležba katoliških duhovnikov ljubljanske škofije pri ovaduštvu v korist obeh okupatorjev in pri snovanju slovenske protikomunistične vojske, ki je krvavela samo za interese italijanskega fašizma in nemškega nacizma, je bila tako množična, da se to ni moglo zgoditi brez škofovega pristanka oziroma ukaza. S tem je škof dr. Gregorij Rožman škodil ne samo slovenskim narodnim interesom, ampak je največ škode prizadejal prav katoliški cerkvi. O tem samo še kratka reminiscenca!

Moja mati je bila globoko verna. Po očetovi smrti je zahtevala od mene, da moram vsak večer naprej moliti rožni venec. Silila me je tudi k maši, pa sem se izgovarjal, da nimam primerne obleke. V resnici se mi je cerkev gnusila zato, ker so vanjo hodili Italijani in belogardisti – morilci mojega očeta in še nešteti drugih naprednih ljudi, tudi starčkov in žensk. Tega ji nisem maral povedati, ker bi potem trepetala še zame. In tako je ostalo samo pri rožnem vencu, ki sem ga odmolil tudi zadnji večer, potem pa sem si skrivaj oprtal puško in odšel k partizanom v snežniške gozdove. Dobre tri mesece pozneje (junija 1943) je bila v Starem trgu pri Ložu birna, h kateri je mati peljala enajstletnega brata Janka. Tedaj se je neizmernemu trpljenju zaradi izgube moža pridružilo še strahotno ponižanje. Zameglilo se ji je pred očmi, kajti s prižnice je zaslišala strupene besede škofa Rožmana, ki je zahteval, da morajo partizanske matere zapustiti hram božji. Odšla je iz cerkve (in z njo še mnoge druge partizanske matere) in ne vem, če je še kdaj stopila vanjo, čeprav je zdaj stara že 81 let in čeprav v zameno za vero ni dobila ničesar, kar bi jo bodrilo na stara leta.

Ta pridiga pa ni bila izjema. Tudi župnik Franc Presetnik je z lece rohnел na partizanske matere in jih zmerjal, to pa se je dogajalo celo v Ljubljani, kjer sta partizanske matere sramotila frančiškan dr. Gracijan Heric in kaplan Jože Jamnik, ki je s prižnice izpljuval tudi tele besede: »Prokleta naj bo tista mati, ki je rodila sina partizana, ker ni rodila otroka, ampak vraga!«

Škof dr. Gregorij Rožman je bil zares dober pridigar, kajti imel je številne posnemovalce! Le vstel se je, ker je bil preveč zaverovan v moč svoje velike cerkvene oblasti, taka moč pa je varljiva in minljiva...

Toliko za zdaj o škofu Rožmanu! Leničevo obrekovanje OF in partizanov pride na vrsto prihodnjč.

O PRAVIH VZROKIH ZA DELOVANJE DUHOVNIKOV PROTI OF²

Druzi del odgovora na intervju Alenke Cotič s škofom Stanislavom Leničem namenjam nekaterim njegovim navedbam, ki so neresnične oziroma zgodovinsko nevzdržne.

Med drugim je škof Lenič izjavil, da je bila komunistična stranka ob začetku druge svetovne vojne maloštevilna. To drži, vendar se moramo vprašati zakaj. Komunistična stranka je bila namreč prepovedana že vse od leta 1920, njeni člani pa preganjani mnogo huje od prvih kristjanov, ki so se morali skrivati po katakombah. Komunist je bil obsojen na večletno težko ječo, imenovano robija, že samo zato, če je izpovedal ali če so mu dokazali, da je po prepričanju komunist. Toda malokdo od mlajših ljudi ve, da je koncentracijska taborišča po vzoru fašistične Italije in nacistične Nemčije uvedla tudi kraljevina Jugoslavija, in to eno v Bileci, drugo pa v Medjuresčju. V ti taborišči

² Drugi del odgovora, poslan uredništvu Mladine 11. januarja 1989, ki ga v dveh nadaljnjih številkah tudi ni objavilo.

so komuniste pošiljali brez sodbe, za odgon je bil dovolj že policijski sum, da je kdo komunist ali njihov privrženec. To pa še ni vse. Komuniste in njihove somišljenike so metali tudi z dela oziroma iz služb v državnih ter od države, cerkve ali klerikalne stranke nadzorovanih ustanov, podjetij in višjih šol, poleg tega pa so jih javno žigosali s prižnic kot zločince. Zaradi tega so si morali mnogi visoko kvalificirani delavci iskati kruha v tujini in v drugih krajih Jugoslavije ali pa se preživljati z manj vrednimi opravili, npr. strojnik Alojzij Kusold si je moral služiti kruh kot piskrovez. To je z ene strani povzročalo nezaslišan socialni in verski pritisk na njihove družine, po drugi pa pri socialno čutečih ljudeh zbujalo tudi sočutje.

K takemu policijskemu in moralnemu nasilju nad komunisti so največ prispevali dolgoletni notranji minister dr. Anton Korošec, ki je bil duhovnik, klerikalni ban dr. Marko Natlačen in slovenska Katoliška akcija, katere glavna naloga je bila vohunstvo, organizirano po sistemu fašistične totalne špijonaže. Ob tem je več kot očitno, da protikomunističnega nasilja v prejšnji Jugoslaviji ni mogoče primerjati s sodnimi procesi proti nekaterim duhovnikom po osvoboditvi, kajti noben izmed njih ni bil obsojen samo zaradi tega, ker je bil duhovnik, kakor je to pod klerikalnim režimom veljalo za komuniste, ampak mu je bilo treba dokazati katero od kaznivih dejanj, predpisanih s kazenskim zakonikom. Izjema je seveda Goli otok, kjer pa (kolikor vem) duhovnikov ni bilo, ker je bil spet namenjen komunistom.

Po približni oceni je imela Komunistična stranka Slovenije aprila 1941 okoli 800 članov, avgusta 1941 pa 1157 članov. Število kandidatov ni znano, število članov Zveze komunistične mladine pa je bilo približno dvakrat tolikšno. To članstvo res ni bilo posebno številno, bilo pa je prekaljeno ter široko kulturno in politično izobraženo. Toda poglobljena moč komunistov ni bila v številu, temveč v njihovem programu za osvoboditev in združitev vseh Slovencev, ki sta ga vsebovala čebinski Manifest KPS z dne 18. aprila 1937 in Speranova knjiga Razvoj slovenskega narodnostnega vprašanja (izšla 26. februarja 1939). Treba je priznati, da je ta program napisan z iskreno prizadetostjo za grozečo usodo slovenskega naroda in da ga ni mogoče skrečiti na pretkano taktiko, s katero naj bi hoteli komunisti pridobiti narodno zavedne ljudi.

Zavzemali so se predvsem za politične svoboščine (splošno in enako volilno pravico, tajne in neposredne volitve ter svobodo tiska in združevanja) in za slovensko narodno slogo, kar vse naj bi notranje utrdilo odpornost slovenskega naroda pred nevarnostjo fašističnega zasužnjenja, obenem pa so terjali odpravo velesrbske nadvlade, povezane z gospodarskim izmозgavanjem Slovenije, in zvezno (federativno) državo s pravico do slovenskega parlamenta. Razume se, da so imeli v svojem programu tudi nekatere revolucionarne zahteve, npr. agrarno reformo in ločitev cerkve od države, ki jih je v večini evropskih držav rešila buržoazna demokratična revolucija, vendar so jih sklenili odložiti na čas po prenehanju nevarnosti za obstoj slovenskega naroda.

Ni treba poudarjati, da je bila slovenska duhovščina na čelu s škofom Rožmanom proti vsakršnim revolucionarnim spremembam, tudi proti tistim, ki so značilne za buržoazno demokratično revolucijo. Bala se je namreč za posebne pravice v šolstvu (verouk je bil šoloobvezen predmet) in za svojo zemljiško veleposest, ki je izvirala še iz fevdalizma. Katoliška cerkev je bila za časa prejšnje Jugoslavije in tudi za časa rajne Avstrije največji veleposestnik na Slovenskem. Samo ljubljanska škofija je imela 12.072,69 hektara zemlje, večinoma v Gornji Savinjski dolini (po izvedbi agrarne reforme še 7421 ha), Verski zaklad 18.208 hektarov, mariborska škofija, samostani in župnišča pa najmanj še enkrat toliko.

Tudi sicer je bila socialna ureditev za siromašne sloje kmečkega prebivalstva strašno krivična. V lasti bajtarjev in malih kmetov, ki so sestavljali kar 76 % slovenskega prebivalstva, je bilo samo 29 % zemlje, v lasti srednjih kmetov s 16 % prebivalstva je bilo 27 % zemlje, v rokah bogatih kmetov in veleposestnikov s komaj 8 % prebivalstva pa kar 44 % zemlje, in to najboljše. Zato so zlasti mali kmetje, bajtarji in drugi sloji izkoriščenega prebivalstva z narodno osvoboditvijo pričakovali tudi odpravo krivične družbene ureditve. Revolucijo so napovedovali mnogi jasnovidci s

podeželja, nujnosti korenitih socialnih sprememb na Slovenskem pa so se zavedali celo mnogi prosvetljeni ljudje iz vrst bogatega meščanstva. Nasprotno pa se katoliška cerkev ni mogla sprijazniti z nujnostjo socialnih sprememb. Kakor ob zemljiški odvezi se jim je skušala upreti, tokrat celo z naslonitvijo na fašistične okupatorje. V tej naslonitvi, ki pomeni najhujšo izdajo slovenskega naroda in najgršo zlorabo vere v politične namene, gre iskati razloge za spor med duhovščino ljubljanske škofije in Osvobodilno fronto.

Razloge za nasprotovanje duhovščine OF skuša škof Lenič naprtiti komunistom. V polkrepko in kurzivu natisnjem besedilu trdi namreč tudi tole: »Ko so po Dolomitski izjavi vso oblast v partizanskem gibanju dobili komunisti, si je vodstvo z vso silo prizadevalo za to, da bi se moralo vsakega morebitnega nasprotnika likvidirati. Ljudje so bili prepuščeni sami sebi, ponoči pa so prihajali in jih likvidirali. Tako so pobili tudi veliko nedolžnih duhovnikov, ne samo tistih, ki so res že lahko organizirali odpor proti njim.«

Kaže, da škof Lenič računa z nepoučenimi bralci, zato bi očitno rad partizane izenačil s črnorokci, kajti tako so morili samo oni. Toda kdor vsaj malo pozna partizanske arhive, takemu obrekoivanju ne more nasesti, za nepoučene pa je treba poudariti, da OF ni bila samo država v državi, ampak da je imela vse lastnosti nastajajoče pravne države z vzorno urejenim revolucionarnim sodstvom, in sicer že od vsega začetka. Za to so poskrbeli številni pravniki v OF, od katerih so bili Josip Rus, dr. Aleš Bebler, dr. Jože Brilej, dr. Marjan Brecelj in Zoran Polič člani izvršnega odbora OF, dr. Makso Šnuderl, dr. Anton Kržišnik, dr. Lado Vavpetič, dr. Darko Černež, dr. Ivan Vasič, dr. Jernej Stante, Vladimir Krivic in Bogdan Osolnik pa člani vrhovnega plenuma OF. Po njihovi zaslugi so bili pripravljene in sprejeti številni predpisi, katerih namen je bil: varovati revolucionarno zakonitost tako proti nasprotnikom narodnoosvobodilnega gibanja kakor tudi proti samovolji v lastnih vrstah.

Prvi tak dokument je Partizanski zakon iz julija 1941, ki vsebuje pravila o sestavi, delovanju in nalogah partizanskih čet, obenem pa tudi določbe o partizanski disciplini in o partizanskem sojenju. Predpisane so zelo stroge kazni – od opomina do ustrelitve: za manjše kršitve izreče kazen poveljnik enote, hujše primere pa sodi petčlansko partizansko sodišče. Drugi temeljni kazenski predpis je Odlok SNOO o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitve, ki ga je sprejel 3. plenum OF v dneh od 12. do 16. septembra 1941. V odloku so naštetja najbolj tipična dejanja izdajstva, za katera je predpisana smrtna kazen, ki jo izrekajo posebna tajna sodišča OF. Ta izredna sodišča so delovala predvsem v Ljubljani, na podeželju pa prva leta okupacije, ko še ni bilo osvobojenih ozemelj in še ni bilo možnosti za organizacijo rednih sodišč. Obsodbe so izrekala na podlagi skrbno preverjenih dokazov, objavljene pa so bile z obrazložitvijo v Slovenskem poročevalcu. Velika škoda je, da je večina arhivov o teh sojenjih propadla po gozdnih skrivališčih, bili pa so tudi primeri ustnega sojenja, ker včasih ni bilo pri roki niti papirja. Toda redki ohranjeni dokumenti (zapisniki) dokazujejo, da so ta sojenja tekla po pravilih kazenskega postopka.

Ob tem je treba seveda povedati, da je šlo v partizanskih enotah, ki so spomladi 1942 številčno zelo narasle, deloma pa tudi v nekaterih okrožjih za ljudska sodišča, v katerih ni bilo vselej mogoče zagotoviti pravnega strokovnjaka. Rezultat tega so bile smrtne obsodbe tudi za čisto disciplinske prekrške v partizanskih enotah. Bilo je tudi nekaj primerov samovolje, ki pa je bila od teh ali nadrejenih sodišč takoj najstrožje kaznovana. Taka primera samovolje v letu 1942 sta bila Fric Novak v okolici Iške in Peter Cefuta-Gad v Polhograjskih Dolomitih, ki sta bila oba obsojena na smrt. Toda ob tem je treba izrecno poudariti, da so morala biti posebna sodišča OF in partizanska sodišča v enotah še zlasti pozorna do žensk in duhovnikov, ki so jim lahko izrekala smrtno kazni le v primerih, če je bilo njihovo izdajstvo splošno znano ali nesporno dokazano.

Ni res, da bi se partizanska sodna praksa po dolomitski izjavi kaj spremenila. Resnica je ravno obratna, namreč da od leta 1943 lahko govorimo že o rednih sodiščih

v partizanskih enotah in pri okrožnih narodnoosvobodilnih odborih, nad katerimi so bdela drugostopenjska sodišča, ki so skrbela predvsem za varstvo zakonitosti.

Prav tako ni res, da bi komunisti z dolomitsko izjavo dobili vso oblast v partizanskem gibanju. Razmerja med ustanovnimi in pridruženimi skupinami v izvršnem odboru in v plenumu OF so ostala namreč približno ista, kot so bila prej, s tem da so se sokoli in krščanski socialisti odpovedali snovanju svojih samostojnih organizacij, komunistom pa so tako pravico priznali. Vprašanje je seveda, če je bil strah pred neenotnostjo v OF upravičen. To bo treba šele raziskati, pri odgovoru pa se bo treba postaviti v takratne vojne razmere, ne pa ta dogodek ocenjevati le iz spoznanj o nujnosti advocatusa diaboli v demokratični družbi.

Toda vrnimo se k pobitim duhovnikom med NOB!

Ker poznam večino takih primerov, odklanjam možnost, da bi bil iz ljubljanske škofije po partizanskem sodišču obsojen na smrt tudi kak nedolžen duhovnik. Prav tako močno dvomim v številko 70 pobitih duhovnikov³ in predlagam, da škof Stanislav Lenič zadevni seznam objavi, in sicer z naslednjimi podatki: priimek in ime, duhovniška stopnja in kraj zadnjega službovanja ter kraj in datum smrti. Po tej poti se bomo izognili vsakršnemu slepomišljenju, partizanski ljudje pa bodo dobili tudi možnost, da povedo za izdajalska in protiljudska dela teh duhovnikov.

KAPLAN KRAMARIČ NI BIL NEDOLŽEN⁴

V zvezi s pismom škofa Stanislav Leniča na moj račun, ki ste ga objavili v Mladini št. 3 z dne 25. januarja 1989, je treba bralcem vaše revije najprej povedati, da napadenega sestavka niste skrajšali po dogovoru z mano in da sem vam jaz prinesel drugo, zgovornejšo fotografijo, ne pa tiste, ki ste jo objavili.

Gospod škof Lenič bi me rad diskvalificiral. Po eni strani me skuša prikazati kot neobjektivnega pisca, saj mi očita ogorčenost, po drugi pa me skuša ponižati na raven neukega šolarja, saj mi celo deli nasvete, kaj naj preberem, da si bom o škofu dr. Gregoriju Rožmanu ustvaril pravo podobo.

Ne morem se strinjati s tako metodo dialoga. Za ljudi in njihova dejanja morajo veljati na tem svetu enaka merila. Vsak človek ima enako pravico do nenasilne smrti. Ni takih, katerih življenje bi bilo zaradi njihovega posvečenega poklica več vredno od drugih, žal tako pogosto označevanih samo s številkami. To je prva resnica, ki obstaja, pa naj jo kdo prizna ali ne, druga pa je ta, da je greh težko priznati celo v spovednici, nikar pred javnostjo. Zato bi bilo prav, da si glede smrti kaplana Kramariča in nešteti drugih ljudi nalijemo čistega vina.

Kaplan France Kramarič je bil eden izmed treh mojih katehetov in edini, ki nas v šoli ni tepel. Bil je tudi zelo lep možki. Marsikatera mlada kmetica se je naredila na smrt bolno, samo da jo je prišel obhajati, seveda pa ženske niso bile njegova šibka točka. Posvetil se je delu v fantovskem odseku, iz katerega so izšli zagrizeni belogardisti in črnorokci. Že jeseni 1941 je prek Lavričevih in Švigljevih vodil nakup orožja za belo gardo. Za puške so ponujali po 100, za puškomitraljeze pa po 300 lir, toda uspeha ni bilo. Obveščevalna služba OF je za to zarotniško skupino zvedela z več strani, med Kramaričevimi ljudmi pa je deloval tudi M. P., ki je še živ. Žal so aprila 1942 vanj posumili, ker je njegov brat napol javno pobiral članarino za OF. Oba sta se morala umakniti k partizanom, Kramarič pa se je začasno potuhnil. Toda ob začetku velike italijanske ofenzive 28. julija 1942 je prišlo maščevanje; Italijani so že prvi dan poiskali in ustrelili njenega tretjega brata. V Loški dolini se je takrat začela velika morija: do 20. avgusta je bilo postreljenih 166 ljudi (do 27. decembra 1942 pa 203), 371 je bilo interniranih na Rab, požganih pa je bilo 151 hiš in 225 gospodarskih poslopij. Sezname za vso to hudobijo so bili narejeni v starotrškem župnišču.

Takrat je morala mučeniške smrti umreti tudi moja soseda Pepca Truden-Hlepino-va. Kaplan France Kramarič jo je skušal pred smrtjo spraviti z bogom, in sicer tako, da jo je spraševal, komu je nosila obveščevalna poročila. To je prišlo na dan zato, ker ji je neki naklonjen italijanski podoficir omogočil stik z materjo. Ko se je potem ta mati pred Kramaričem vrgla na kolena, ji je fanatični kaplan zabrusil: »Kar je zaslužila, to bo dobila...« Taka je bila torej Kramaričeva pobožnost in nedolžnost, zaradi katere ga je v noči na 3. september 1942 zadela partizanska krogla.

Škof dr. Gregorij Rožman ni imel milostne besede za svojce 203 ljudi, ki so jih v Loški dolini postrelili Italijani ali belogardisti (med njimi je bilo največ očetov nedoraslih otrok). Kajpak to je bila kazen božja! Ni pa mogel pozabiti enega kaplana. Skoraj deset mesecev po njegovi smrti se je znesel nad partizanskimi materami, ki so jih po njegovem vzoru sramotili tudi drugi duhovniki.

(nadaljevanje na strani 286)

³ OD NOV JUSTIFICIRANI DUHOVNIKI V LJUBLJANSKI POKRAJINI DO 13. SEPTEMBRA 1944:

Hubert Ceiler 21. 3. 1942 – po nesporazumu

dr. Lambert Ehrlich 26. 5. 1942, Henrik Novak 7. 6. 1942, Jože Kofalt 15. 6. 1942, Janko Komljanec 17. 6. 1942, Franc Nahtigal 18. 6. 1942, Franc Cvar 18. 6. 1942, Vinko Kastelic 30. 6. 1942, Jakob Omahna 7. 7. 1942, Karel Žužek 14. 7. 1942, Janez Rztresen 22. 7. 1942, Jožef Georgheli 26. 7. 1942, Franc Kramarič 2. 9. 1942, Anton Hočevr 26. 10. 1942, p. Norbert Klement 29. 11. 1942

Anton Hren 14. 9. 1943, Franc Malovrh 12. 10. 1943, Anton Šinhar 12. 10. 1943, Franc Kek 21. 10. 1943, Viktor Turk 24. 10. 1943, p. Placid Grebenc 24. 10. 1943

Franc Kern 21. 4. 1944

Iz šematizma ljubljanske škofije za leto 1944 je razvidno, da je bilo med drugo svetovno vojno ustreljenih 22 duhovnikov, od tega eden po nesporazumu (najbrž od Italijanov), in sicer 15 v letu 1942, 6 v letu 1943 in samo 1 v letu 1944. To pomeni, da navedbe škofa Leniča ne držijo niti po številu niti glede obtožbe, da se je pobijanje duhovnikov začelo zlasti po dolomitski izjavi, ko naj bi komunisti v Osvobodilni fronti dobili vso oblast.

⁴ *Odgovor na Pismo Stanislava Leniča*, izročeno uredništvu Mladine 30. januarja 1989, ki ga v nadaljnjih številkah tudi ni objavilo.

Tone Ferenc: LJUDSKA OBLAST NA SLOVENSKEM 1941–1945, 1, DRŽAVA V DRŽAVI

Borec: Partizanska knjiga, Ljubljana 1985, str. 524–530

Septembra se je v organiziranje oboroženega belogardizma vključil tudi ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman. Kaže, da so ga k temu spodbudili vpliv nekaterih reakcionarnih ljudi iz njegove okolice, partizanska usmrnitev nekaterih duhovnikov na osvobojenem ozemlju in končno še Roattove in Robottijeve grožnje ob njunem obisku avgusta, da bo italijanska vojska požgala tudi vso Ljubljansko pokrajino, če je ne bo mogla pomiriti drugače.³⁶⁸ Da je to bilo res, priča tudi odlomek iz zapisnika Robottijevega sestanka s svojimi poveljniki divizij in graničarjev 26. junija, ki smo ga navedli v oddelku o pripravah za ofenzivo.³⁶⁹ Namesto da bi škof dr. Rožman protestiral proti okupatorjevemu nasilju, kot so to storili pred tem že nekateri nemški škofje glede nacistične lažne evtanazije, je pomagal uglaševati pota slovenskemu kolaboracionizmu. Sodelovanje z najbolj krvoločnima italijanskima generaloma Roatto in Robottijem ter pozneje s krvoločnim nemškim esesovskim in policijskim generalom Erwinom Rösenerjem v najhujši preizkušnji za narod in posameznike mu zgodovina nikakor ne more šteti v dobro, četudi je sam mislil – in z njim tudi njegovi somišljeniki, da s tem rešuje prebivalstvo še hujšega nasilja.

Po Roattovem in Robottijevem obisku je imel škof dr. Rožman 12. septembra sestanek z 18 osebami in jim povedal, s čim sta grozila Roatta in Robotti. Ko jih je vprašal za mnenje, kaj storiti, se jih je šest izjavilo za organiziranje aktivnega boja proti narodnoosvobodilnemu gibanju.³⁷⁰ Isti dan je dr. Rožman napisal spomenico za Robottija in mu jo nato tudi izročil ali poslal. V začetku je predlagal:

»Dovolite ustanoviti v vseh krajih oborožene varnostne straže pod slovenskim poveljstvom. Imena članov in njihovih voditeljev bodo vojaškim oblastem na razpolago. Poveljstvo bo odgovorno za člane varnostne straže in za njihovo ravnanje. Voditelji bodo izbrani iz vrst mož, vrednih zaupanja, tako da bo zagotovljeno vsestransko jamstvo, da bo orožje uporabljeno izključno zoper prevratniške elemente, ki še ogrožajo deželo bodisi z orožjem bodisi z uporniško propagando.

Z ustanovitvijo varnostnih straž bo v nekaj tednih zagotovljen popoln in vsestranski red, ki se bo potem ohranil tudi za prihodnost, prav to, kar oblasti želijo ohraniti.«

Dalje je dr. Rožman predlagal ustanovitev nekaj zbirnih središč pod poveljstvom bivših jugoslovanskih častnikov, ki naj bi jih izpustili iz koncentracijskih taborišč; imela bi nalogo, da nadzorujejo gozdove in preprečujejo ustanavljanje partizanskih oddelkov. V Ljubljani pa bi naj ustanovili tajno policijsko enoto, ki bi štela okrog petsto mož, ki bo lovila aktiviste OF.³⁷¹

Robotti je k tem predlogom dal svoje pripombe. Glede ustanavljanja belogardističnih oddelkov je pripomnil:

»Varnostne straže, ki jih predlaga škof, ustrezajo krajevnim 'milicam', ki imajo nalogo, da svoje vasi branijo pred komunisti in da so na razpolago za akcije v neposredni okolici.

Različne milice te vrste že obstajajo, skupno štejejo tisoč mož. Te so se izvršno obnesle ne le z vojaškega vidika, marveč tudi s policijskega stališča, kakor pravi škof in kar je povsem naravno, zakaj te so na kraju samem, poznajo življenje in posebnosti ljudi ter nam pomagajo.

Krajevne 'milice' so trenutno sestavljene večinoma iz katoličanov in so pogosto pod poveljstvom duhovnikov, vendar nimajo katoliškega pečata.

Komandant armade in jaz sva mnenja, da bi bilo treba za zgoraj imenovane milice po možnosti ohraniti sedanjo obliko mešane sestave. Vendar ne zanikava, da bo večina vojakov milice včlanjena v katoliško stranko. Na deželi v nasprotju z mestom dejansko ni drugih nagnjenj in teženj kot komunistične in katoliške.

Nobenega dvoma ni, da je smotno obljubiti pomnožitev, 'varnostnih straž' ali 'milic'.«³⁷²

Škofova spomenica, ki jo je napisal 26. septembra 1942 za visokega komisarja Graziolija, je vsebovala prošnjo za odpravo izjemnih ukrepov, ki so jih italijanske oblasti uvajale od septembra

1941, in za izboljšanje okupatorjevega odnosa do Slovencev. Na koncu je škof zapisal, da bi bilo v izpolnitvi teh želja jamstvo, »da se bodo lojalni elementi znatno ojačali, da se bo sožitje pod novim gospodarjem pokrajine in njenim narodom poglobilo in da bodo tudi brez težav mogle iz samega naroda ven zrasti sile, ki bodo pripomogle k splošnemu pomirjenju pokrajine.«³⁷³

Ne vemo, na čigavo pobudo sta se že dva dni po tej škofovi spomenici, ki pa – kot kaže – še ni prispela do Graziolijskega, sestala z Graziolijskim general Robotti in polkovnik Gallo in so se pogovarjali predvsem o »sodelovanju katoliške stranke«. Ker je zapisnik tega pogovora popolnoma neznan, ga navajam celega:

»Ekscelenca Robotti kratko prikaže visokemu komisarju razmere glede dogovorov, ki so bili doslej sklenjeni z ljubljanskim škofom. Visoki komisar je pokazal, da je deloma na tekočem glede škofove dejavnosti, ki teži za združitvijo političnih sil Slovenije v enotno protikomunistično fronto.

Poročal je, da ga je svojčas obiskal škof in mu izrazil svoj namen, da skliče predstavnike strank, s katerimi bi se pozneje dogovarjal. Ugotavlja, da je na prvem sestanku pri škofu tričetrt navzočih izrazilo naklonjenost programu sodelovanja in da bi se nato 24. ali 25. t. m. odbor ponovno sestel. Zatrjuje dalje, da mu je škof obljubil, da ga bo obiskal in mu poročal o sklepih, ki jih bo odbor sprejel, ko mu bo pokazal akcijski program. V bistvu se zdi, da bi škof vzdrževal zvezo z njim na enak način kot z vojaškimi oblastmi.

Visoki komisar je do teh sestankov, ki bi morali spojiti razne predstavnike, zavzel položaj čakanja in izrazil prepričanje, da bodo vzporedno s programom dejavnosti gotovo tudi izoblikovali predloge in zahteve političnega in gospodarsko-upravnega značaja.

Glede tega je ekscelenca Robotti jasno izrazil visokemu komisarju prepričanje o potrebi hitre škofove konkretne, aktivne in dejanske kolaboracije, ki se mora razviti še prej, kot bodo izoblikovane zahteve, ki bodo tvorile zanesljivo in nujno nasprotno stran.

Glede tega je ekscelenca Robotti odločno povedal visokemu komisarju, da bodo vojaške oblasti prevzele organizacijo tega učinkovitega prvega dela – bodisi v mestu Ljubljana bodisi na podeželju – da bi uresničili v kratkem času konkretno dejavnost in tako imeli pobudo pred predvideno komunistično dejavnostjo.

³⁶⁸ Sodelavka oddelka za politično obveščevalno službo v britanskem zunanjem ministrstvu Elisabeth Barker je 1. oktobra 1943 opozorila zunanje ministrstvo, da je Roatta, ki so ga vključili v novo vlado Pietra Badoglija, pravi vojni zločinec. Za dokaz je navedla njegove ukaze za požiganje v Sloveniji in Dalmaciji ter dodala: »Poročali so tudi, da je 24. avgusta 1942 povedal ljubljanskemu škofu, da bodo Italijani požgali vso Ljubljansko pokrajino.« (PRO London, FO 371/37360, pismo E. Barker 1. 10. 1943.) Barkerjeva je kot datum Roattinega obiska navedla 24. avgust 1942; to pa je datum poročila dr. Alberta Kramerja iz Ljubljane dr. Mihi Kreku v London, v katerem mu je poročal tudi o Roattovi grožnji. Za Roattove grožnje škofu dr. Rožmanu je zvedel tudi kolegij VOS OF v Ljubljani in je to navedel v svojem poročilu centralnemu komiteju KPS: »V prvi polovici septembra je prišel v Ljubljano Roatta, poveljnik italijanske vojske na Balkanu. Sestel se je z Robottijem in drugimi vojaškimi osebnostmi. Dal je poklicati k sebi ali šel tudi k škofu Rožmanu. Same grožnje! Roatta je grozil, da bodo izselili 60.000 Slovencev, Robotti pa, da bodo pobili 300.000. Škof je bil na to zelo poparjen in 12. t. m. se je v škofiji vršila anketa.« (ZA CK ZKS, fond CK VOS, poročilo št. 13, dne 23. 9. 1942.)

³⁶⁹ Glej op. 22!

³⁷⁰ Saje: Belogardizem, str. 496–498; France Koblar: Moj obračun. Ljubljana 1976, str. 174–178.

³⁷¹ Dušan Biber: Spomenica, ki jo je ljubljanski škof 12. septembra 1942 poslal generalu Robottiju, poveljujočemu generalu XI. armadnega korpusa, s pripombami k temu. Delo 24. 4. 1976.

³⁷² Prav tam. Roatta je 5. julija 1942 sporočil podrejenim enotam, da je zaradi poenotenja imena, potem ko je slišal mnenje hrvaške ustaške vlade, odločil, da se protikomunistični oddelki, ki delujejo na zasedenih območjih, ne glede na svoj izvor in podrejenost, imenujejo Milizia volontaria anticomunista (MVAC) ali po hrvatsko Dobrovoljna protukomunistička milicija. Dne 15. avgusta 1942 je spodbujal podrejene poveljnike korpusov, naj bodo pozorni na to, da se ustanavljanje oddelkov MVAC ne ustavi. Gospodarska vprašanja MVAC bo rešilo italijansko vojno ministrstvo. Njihov edini cilj mora biti bojevanje proti partizanom in njihovo uničevanje. (Arhiv IZDG, f. 236/I it., Roattovi sporočili št. I/10690/S z dne 5. 7. 1942 in I/13607 dne 15. 8. 1942.)

³⁷³ Arhiv IZDG, fond DMB, f. 122, Rožmanova spomenica 26. 9. 1942.

Visoki komisar naj bi si pridržal politično stran vprašanja, ki bo sledila iz napovedane spomenice. Robotti se je zato sporazumel z njim o potrebi, da obdržita odločilno usmeritev v pričakovanju konkretnih rezultatov od škofa in njegovih ljudi. Predstavil mu je potrebo po previdnosti glede nekaterih predlogov ali zahtev, ki bi jih dal škof za povračilo za svoje sodelovanje, da bi morebiti lahko privolili samo na podlagi teh konkretnih rezultatov.

Visoki komisar je pokazal, da soglaša s stališčem ekselence Robottija in sta zato ob sklepu pogovora ugotovila, da obe dejavnosti, vojaška in civilna, dejansko dobro ločita naloge:

- vojaška oblast ima čimbolj močno neposredno organizacijo in akcijo tajne policije;
- visoki komisar pa bo v prihodnje vodil pogajanja o političnih in gospodarskih vprašanjih,

ki bodo nastala; reševal jih bo glede na dosežene rezultate.

Ekscelenca Robotti je prepričan, da bo na tej podlagi sodelovanje z visokim komisarjem lahko samo prispevalo k ciljem za koristno usklajevanje protikomunističnih sil Slovenije.³⁷⁴

Iz spomenic 12. in 26. septembra in iz pogovora med Robottijem in Graziolijem se lepo vidi vloga, ki jo je imel tisti čas škof dr. Rožman pri organiziranju *oborožene kolaboracije* na Slovenskem.

Med veliko ofenzivo, dne 28. avgusta 1942, je izdal general Roatta osnovna navodila za ustanavljanje in organizacijo MVAC (Milizia volontaria anticomunista) – prostovoljne protikomunistične milice, kot je takrat italijanski okupator začel imenovati vse kolaboracionistične oborožene oddelke na operativnem območju 2. italijanske armade v Črni gori. V začetku navodil je povedal: »Naš interes je izpolniti organizacijo MVAC in jo še naprej razvijati za tele namene:

- zmanjšati moralni in gmotni učinek upornikov,
- povečati naše sile,
- zmanjšati izgube italijanskih ljudi,
- olajšati našo obveščevalno službo,
- pritegniti prebivalstvo nase in tako ustvariti okoliščine, ki bodo vedno manj ugodne za nasprotno stran.«

Navodila so predvidevala stalne domače oddelke in premične enote. Svarila so pred pretiranim ustanavljanjem oddelkov in opozarjala na izkoriščanje njihovega spontanega nastajanja po tem vrstnem redu: obveščevalno sodelovanje – sodelovanje posameznikov in oddelkov v operacijah na več ali manj neposreden način – postopna vključitev in oborožitev najbolj ustreznih in zanesljivih ljudi – izoblikovanje enote. Zavzemala so se za ustanovitev rasno, versko in politično mešanih oddelkov in svarila pred politično nestrpnostjo italijanske strani. »Duhovna in gmotna formula mora biti samo ena: boj proti partizanom, da bi območju vrnil mir in rodovitno delo.« Glede ustanavljanja oddelkov v okviru armadnih korpusov so navodila predvidevala vse nižje enote vključno z bataljoni, ki pa jih lahkočasno združijo v bojne skupine pod poveljstvom italijanskega častnika. Ustanavljanje, razvoj in uporaba (v najširšem smislu) MVAC sta v pristojnosti poveljstev armadnih korpusov, razen v zadrski in splitski provinci, kjer je za mobilizacijo in ustanavljanje enot pristojen guverner za Dalmacijo. Navodila so naročala tudi ustanoviti poseben urad za MVAC v obveščevalnem oddelku poveljstva 2. armade na Sušaku in predvidevala možnost ustanovitve takšnih uradov pri poveljstvih armadnih korpusov. Glede oborožitve so navodila iz previdnosti predvidevala predvsem izročitev francoskih pušk iz vojnega plena ali drugih pušk, ki niso zanesljive na terenu ali potrebujejo nezanesljivo strelivo (npr. stare italijanske ali jugoslovanske puške). Glede obleke so navodila prepuščala pobudo poveljstvom armadnih korpusov (npr. baskovska čepica ali dalmatinska čepica), vendar so prepovedovala uniforme bivše jugoslovanske vojske. Predvidelo so tudi, da poveljstva korpusov določijo plače in nagrade pripadnikom MVAC.³⁷⁵

Ko je ta navodila dobil v vednost Grazioli, jih je v prepisu poslal notranjemu ministrstvu in vodji italijanske policije v Rimu. Zahteval je, da naj glede mobilizacije in ustanavljanja oddelkov MVAC v Ljubljanski pokrajini velja enako kot za zadrsko in splitsko provinco, ker ima on v tej pokrajini enake naloge kot guverner v Dalmaciji.³⁷⁶ Tej zahtevi vojaške oblasti niso ugodile, smo pa tudi že zvedeli, kakšno mnenje je imel o Grazioliju Mussolini.

Kaže, da v Rimu niso tako lahko razumeli potrebo po ustanavljanju in vzdrževanju MVAC. Posebna komisija v vojnem ministrstvu je menila, da na območjih, ki so pod suverenostjo italijanske države, ne bi smeli ustanavljati nerednih sil, temveč kvečjemu druge prostovoljske oddelke, ki bi morali biti sestavni del italijanskih oboroženih sil. Drugače je seveda menilo za t.i. neredne sile v 2. in 3. coni t.i. NDH, ki sta bili samočasno zasedeni območji italijanske vojske. Vojno in notranje ministrstvo sta šele 1. oziroma 8. decembra 1942 dali soglasje za ustanavljanje MVAC.³⁷⁷

Tako je bela garda kot prostovoljna protikomunistična milica s škofovo pomočjo postala sestavni del italijanskega okupacijskega sistema v Sloveniji. Takó narodnoosvobodilno gibanje kot italijanski okupator sta jo pojmovala kot najpomembnejšo posledico velike italijanske ofenzive. Tako je

npr. obveščevalni oddelek 2. italijanske armade v 67. številki politično-vojaškega vestnika 15. 11. 1942 zapisal:

»Med najbolj otipljivimi rezultati dolgega operativnega ciklusa je bil nastanek in razvoj protikomunističnega gibanja med kmečkim prebivalstvom, ki ga je hudo prizadela nasilna akcija 'Osvobodilne fronte'. To gibanje, ki je vzniknilo tu in tam kot samodejni odmev na raznovrstno nasilstvo in tudi kot izraz verskih čustev prebivalstva, je nastalo predvsem na pogumno pobudo klerikalnih ljudi s podeželja in – v manjši meri – nacionalistov, ki so premagali politične predsodke, ki so se zdeli nepremostljivi. Oni so uspeli izoblikovati prve protikomunistične oddelke, iz katerih so nato nastali bataljoni MVAC. Izobraženci dveh strank, ki polemizirajo na raznih zakotnih shodih v velikih središčih, imajo skromen vpliv na delo te milice, ki se danes, ko jo dobro vodijo naši častniki in zanesljivi ljudje iz bivše jugoslovanske vojske, z močjo okoli 4000 mož, hlabro bojuje proti partizanom z ramo ob rami z našimi četami.«³⁷⁸

³⁷⁴ NAW, T-821, R-271, zapisnik sestanka pri Grazioliju 28. 9. 1942.

³⁷⁵ ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1942, b. 4, f. VI, Roattova navodila, št. 17490 tajno, den 28. 8. 1942.

³⁷⁶ ACS, PS, AGR, 1920, 1923–1945, a. 1942, b. 4, f. VI, Grazioliјеvo pismo, št. 1441/7/zaupno, dne 24. 9. 1942.

³⁷⁷ ACS, Pres. d. Cons. d. Min., prov. di Lubiana, 1/1–13, št. 2944, ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1942, b. 5, f. VII, Formazioni anticomuniste nelle provincie annesse.

³⁷⁸ NAW, T-821, R-278; politično-vojaški vestnik 2. armade št. 67, dne 15. 11. 1942.

Franc Rozman, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Delavska in strokovna društva na slovenskem Koroškem in Štajerskem od začetka do nastanka avstrijske socialnodemokratske stranke

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 2, str. , slov. (angl.)

Razprava obravnava začetke delavskega gibanja na slovenskem delu nekdanje kronovine Štajerske in Koroške od prvih začetkov v letu 1848 do nastanka stranke 1889. Zaradi novih podatkov je težišče na strokovnih društvih, medtem ko je delovanje delavsko-izobraževalnih društev podano sumarno, po že zdaj obstoječi literaturi.

Avtorski izvleček

Franc Rozman

The Worker's and Professional Societies in Slovene Carinthia and Styria from the Beginnings until the Origination of the Austrian Social Democratic Party

BOREC, Ljubljana, XVI, 1989, No. 1, pp.

The discussion deals with the beginnings of the worker's movement in the Slovenian part of the once kingdom of Styria and Carinthia from its first beginnings in 1848 until the origination of the party in 1889. Because of new data, the focus is centred onto the professional societies, while the activity of the worker's educational societies are given summarily, by the already existing literature.

Author's Abstract

Jasna Fischer dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Družbene osnove delavskega gibanja na Slovenskem in ustanovitev prvih strokovnih (sindikálnih) društev (1867–1890)

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 2, str. , slov. (angl.)

V uvodnem delu so v članku na kratko prikazane spremembe v poklicni sestavi prebivalstva na Slovenskem, zaposlenega v obrti in industriji med letoma 1869 in 1910, kot so jih beležili rezultati ljudskih štetij. Orisana sta razvoj in delovanje prvega strokovnega društva na slovenskem ozemlju, to je izobraževalnega društva tiskarjev, ustanovljenega leta 1868, ki je ves čas svojega delovanja bilo politično pasivno, odigralo pa je pomembno vlogo kot izobraževalno in podporno društvo. Na kratko je prikazano tudi enoinpolletno dokaj neuspešno delovanje strokovnih društev krojaških in čevljar-skih pomočnikov ter lesnih delavcev v začetku 70. let 19. stoletja.

Avtorski izvleček

Jasna Fischer

The Social Basis of the Labour Movement in Slovenia and the Foundation of the First Professional (Syndicate) Societies (1867–1890)

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 1, pp.

In the introduction, changes in the professional composition of inhabitants in Slovenia employed in trades and industry between 1869 and 1910, as they were recorded by the results of the population count, are shown. The development and activity of the first professional society in Slovene territory is described, this is the educational society of printers, founded in 1868, which, during the whole period of its activity was politically passive but played an important role as an educational and supporting society. The unsuccessful activity of the professional society of tailors and shoemaker assistants as also wood workers in the beginning of the seventies of the nineteenth century are described in short.

Author's Abstract

UDK 308.323.33(497-12) »18«

France Kresal, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Začetki delovanja zakonodaje za zaščito delavstva in vloga (sindikalnih) strokovnih organizacij

BOREC, Ljubljana, XLI., 1989, št. 2, str. , slov. (angl.)

Razprava prikazuje začetke razvoja delavskozaščitne zakonodaje in njeno izvajanje; raziskuje splošno in obrtno zakonodajo in razčlenjuje delavskozaščitne elemente v njej glede na delovne razmere, delovni čas, zavarovanje in druge primere socialne ogroženosti in čezmernega izkoriščanja delavstva na Slovenskem v 19. stoletju.

Avtorski izvleček

UDK 308.323.33(497-12) »18«

France Kresal

The Beginnings of the Development of the Laws for the Protection of Labourers and the Role of (Syndicate) Professional Organizations

BOREC, Ljubljana, XVI, 1989, No. 2, pp.

The beginnings of the development of the laws for the protection of labourers and its execution is described; it researches the general laws and laws of tradeworkers and analyses the elements regarding the protection of workers in it, in regard to working conditions, wages, insurance and other examples of social threats and the excessive exploitation of workers in Slovenia in the 19th century.

Authors's Abstract

UDK 331:881:329.14(497.12) »189–/1914«

Miroslav Stiplovšek, dr., univerzitetni profesor, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, YU, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Rast socialdemokratskih strokovnih – sindikalnih organizacij na Slovenskem od devetdesetih let do prve svetovne vojne

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 2, str. 000–000, slov. (angl.)

V devetdesetih letih 19. stoletja so bili na Slovenskem postavljeni temelji kontinuiranega socialnodemokratskega strokovnega – sindikalnega – gibanja. Zlasti potem, ko je dunajska strokovna komisija z ustanovitvijo strokovnih tajništev in z drugimi ukrepi pospešila sindikalno organiziranje razredno zavednega delavstva v slovenskih deželah, so postale strokovne organizacije najbolj množično oporišče socialne demokracije. Socialnodemokratske strokovne organizacije so bile tudi po ustanovitvi krščansko-socialnih in liberalnih strokovnih organizacij po številu članstva in po socialnoekonomski aktivnosti ter drugih oblikah svojega delovanja vodilne v strokovnem gibanju na Slovenskem.

Avtorski izvleček

UDK 331.881:329.14(497.12) »189–/1914«

Miroslav Stiplovšek

The Growth of Social Democratic Professional – Syndicate – Organizations in Slovenia from the Nineties to the First World War

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 2, pp. 000–000

The first foundations for a continuous social democratic professional – syndicate – movement in Slovenia were placed in the nineties of the nineteenth century. Especially after the Vienna professional committee established professional secretariates and other measures, accelerating the syndicate organizing of aware labourers in the Slovene countries, the professional organizations became the greatest mass supporters of social democracy. The social democratic professional organizations were, even after the establishment of the christian social and liberal professional organizations, in regard to the number of members and by its socioeconomic activities and other forms of activities, still leading in the professional movement in Slovenia.

Authors's Abstract

UDK 331.881:329.3+329.12(497.12) »-1914«

Miroslav Stiplovšek, dr., univerzitetni profesor, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, YU, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Značilnosti razvoja krščanskosocialnih in liberalnih strokovnih organizacij na Slovenskem do prve svetovne vojne

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, št. 2, str. , slov. (angl.)

Avtor je prikazal prizadevanja klerikalnega in liberalnega tabora v času od začetka 20. stoletja do leta 1914 za okrepitev vpliva med delavstvom prek strokovnih organizacij in za oslabitev socialne demokracije. Z ustanovitvijo krščanskosocialnih in liberalnih strokovnih organizacij se je tudi v strokovnem – sindikalnem – gibanju na Slovenskem kazala tedanja razdelitev na tri idejnopolitične tabore, razcepljenost pa je hromila njegovo moč in akcijsko sposobnost.

Avtorski izvleček

UDK 331.881:329.3+329.12(497.12) »-1914«

Miroslav Stiplovšek

The Characteristics of the Development of the Christian Social and Liberal Professional Organizations in Slovenia until the First World War

BOREC, Ljubljana, XLI, 1989, No. 2, pp.

The author depicts the efforts of the clerical and liberal camps, in the period from the beginning of the twentieth century until 1914, for strengthening their influence amongst the labourers through professional organizations and their attempts to weaken social democracy. With the establishment of the christian social and liberal professional organizations, there also appeared in the professional – syndicate – movement in Slovenia the then division into three ideological-political camps, this division paralysed its power and actional capabilities.

Author's Abstract

SPOROČAMO NOVO TELEFONSKO ŠTEVILKO UREDNIŠTVA IN UPRAVE
REVIJE BOREC:

320 486